

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ი
1984

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2.1984

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, ისტორიის,
არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1984, № 2

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

2.1984

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-85-50 Телефон

გადაეცა წარმოებას 5.IV.84; შეკვ. № 1067; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.X.84;
ანაწყოების ზომა 7×12; ქაღალდის ზომა 70×108; პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 16.8;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 14.5;

უფ 15441;

ტირაჟი 900;

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წარმლაზი

ბ. კუპატაძე, ფაშისტთა ბოროტმოქმედებანი ყირიმში	5
ლ. გუმელაძე, შორაპნის მაზრის მანგანუმის მრეწველთა ყრილობის საბჭოს სტიპენ- დიატები	17
ზ. გიგუშვიდი, რსდმპ კავკასიის კავშირის III ყრილობა	28
მ. ლორთქიფანიძე, „ელინისში“, „ელინისტური სამყარო“ და „ელინისტური კულტურა“	38
ჯ. გიუნაშვილი, ისტორიკოსის პრინციპი და ტექსტოლოგიური ანალიზი	58

ცნობები და შენიშვნები

ბ. სონღულაშვილი, თბილისის საგარეუბნო ზონის საკითხისათვის	70
ბ. ლუდუშაური, ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების კულტურული ურთიერ- თობის ისტორიიდან	77
ბ. ანგაბაძე, ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობა და ბრძოლის წარმოების ხერხები თეიმურაზ II-ის „სარკე თქმულთა ანუ დღისა და ღამის გაბასების“ მიხედვით	93
ბ. ჯაფარიძე, XIII საუკუნის თბილელი მეცნიერი მარადის ობსერვატორიაში	99
ბ. არსენიშვილი, ერთი ანტიკური შოტივის ინტერპრეტაციისათვის იტალიის ადრერე- ნესანსულ ფერწერაში	111
ბ. სურგულაძე, ქართული ისტორიული საბუთების კლასიფიკაციის პრინციპებისა და დიპლომატიური ტერმინების ურთიერთმიმართებისათვის	116
ბ. აკოსტოლოვი, ვ. შიკოვლიშვილ, მ. მანოილოვი, იოანე პეტრიწი და ბულგარეთ- საქართველოს სამედიცინო კავშირები	123
დ. გიორგაძე, ახალი წლის დღეობათა ციკლი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში	129

დისკუსია და განხილვა

3. გახანია, ნ. ბარათაშვილის პოემა „ზედი ქართლისას“ ისტორიულ-ლიტერატურული წყაროები და მათი გამოყენების თავისებურებანი	136
ჯ. ოღენიშვილი, „ზედი ქართლისას“ ინტერპრეტაციის საკითხისათვის	155

სამეცნიერო ცნობებანი

რ. კიკნაძე, წყაროთმცოდნეობითი კვლევა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლო- გიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში	157
--	-----

პრინციპი და გიგანტობრძნა

ბ. ამირანაშვილი, ირანის ისტორიის ქართული ბიბლიოგრაფია	169
მ. ბერძენი, ს. კარაგო, ტრაპეზუნდის იმპერია და დასავლეთევროპული სახელმწიფოე- ბი XIII—XV სს.	171
ნ. ბერძენი, ი. პოდოლაკი, ტრადიციული მეცხვარეობა სლოვაკიაში	174

პრობლემა და ინფორმაცია

ზ. სხირტაძე, ქართული ხელოვნება საერთაშორისო ასპარეზზე	177
ბ. ჩხარტიშვილი, ბ. გომეზარაშვილი, IV საკავშირო კონფერენცია — „წყაროთმცოდნეო- ბისა და სპეციალური ისტორიული დისციპლინების აქტუალური პრობლემები“	187
ბ. კუპატაძე, ივანე ბაბალაშვილი (ნეკროლოგი)	191

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Э. КУПАТАДЗЕ, Злодеяния фашистов в Крыму	5
Л. МУМЛАДЗЕ, Стипендиаты совета съезда марганцепромышленников Шоропанского уезда Кутаисской губернии	17
З. ГЕГЕШИДЗЕ, III съезд Кавказского Союза РСДРП	28
О. ЛОРДКИПАНИДЗЕ, «Эллинизм», «эллинистический мир» и «эллинистическая культура»	38
Дж. ГИУНАШВИЛИ, Принципы историзма и текстологический анализ	58

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

А. СОНГУЛАШВИЛИ, К вопросу о пригородной зоне Тбилиси	70
Г. ГУДУШАУРИ, Из истории культурных взаимоотношений грузинского и северокавказских народов	77
Г. АНЧАБАДЗЕ, Боевой порядок и приемы ведения боя грузинского войска по данным поэмы Теймураза II «Беседа дня и ночи»	93
Г. ДЖАПАРИДЗЕ, Тбилисский ученый XIII в. в марагинской обсерватории	99
И. АРСЕНИШВИЛИ, К интерпретации одного античного мотива в раннеренессансной живописи Италии	111
М. СУРГУЛАДЗЕ, К вопросу о соотношении грузинских дипломатических терминов с принципами классификации исторических актов	116
М. АПОСТОЛОВ, В. ШИПОЧЛИЕВА, О. МАНОИЛОВ, Иоанн Петрици и болгаро-грузинские медицинские связи	123
Д. ГИОРГАДЗЕ, Цикл новогодних праздников в горной Восточной Грузии	129

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

В. ВАХАНИЯ, Историко-литературные источники поэмы Н. М. Бараташвили «Судьба Грузии» и особенности их использования	136
Дж. ОДИШЕЛИ, К вопросу об интерпретации «Судьбы Грузии»	155

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Р. КИКНАДЗЕ, Источниковедческие разыскания в Институте истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили	157
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. АМИРАНАШВИЛИ, Грузинская библиография истории Ирана	169
Т. БЕРАДЗЕ, С. П. Карпов, Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв.	171
Н. БРЕГАДЗЕ, Я. Подолак, Традиционное овцеводство в Словакии	174

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

З. СХИРТЛАДЗЕ, Грузинское искусство на международной арене	177
М. ЧХАРТИШВИЛИ, А. БОЛЕБРУХ, IV Всесоюзная конференция — «Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин»	187
Э. КУПАТАДЗЕ, И. П. Бабалашвили (некролог)	191

მღვიმე კუპატაძე

ფაშისტთა ბოროტმოქმედებანი ყირიმში*

საბჭოთა კავშირში შემოჭრის პირველი დღეებიდანვე ჰიტლერელებმა დროებით ოკუპირებულ ტერიტორიაზე დაიწყეს „ახალი წესრიგის“ დამყარება. რასობრივი თეორიისა და შოვინიზმის იდეებით მოწამლული მტერი მხეცურად უსწორდებოდა საბჭოთა მოქალაქეებს, იგი არ ინდობდა არა მარტო წითელარმიელებს, არამედ მშვიდობიან მოსახლეობას — ქალებს, ბავშვებს, მოხუცებს. ფაშისტები ისტორიაში მანამდე არნახული და გაუგონარი მეთოდებით აწამებდნენ ასიათასობით უდანაშაულო ადამიანს. მათ იყენებდნენ საკატორლო სამუშაოების შესასრულებლად, ტანჯავდნენ საკონცენტრაციო ბანაკებში და ბოლოს სიკვდილით სჯიდნენ.

ყველაზე საშინელი ბოროტმოქმედებანი ყირიმის ტერიტორიაზე ფაშისტებმა განახორციელეს სევასტოპოლში, ქერჩში, სიმფეროპოლში, ევპატორიაში, ფეოდოსიასა და სხვა ქალაქებში.

განსაკუთრებული სიმხეცით ფაშისტთა ბოროტმოქმედებამ თავი იჩინა ყირიმში. ქალაქ სტარი კრიმში მხოლოდ ერთი ღამის განმავლობაში ფაშისტებმა დახვრიტეს, აწამეს და ყელი გამოჭრეს 584 ადამიანს — მოხუცებს, ქალებსა და ბავშვებს¹. ამ ქალაქის მშვიდობიანი საბჭოთა მოქალაქეების განადგურება ფაშისტებმა 1944 წლის 12 აპრილის საღამოს 4 საათიდან დაიწყეს ჩრდილოეთის, სულუ-დარესა და პოლინა ოსიპენკოს სახელობის ქუჩებზე და გაავრცელეს მთელი ღამის განმავლობაში. ჰიტლერელები ამტკრევდნენ ბინებს, ავტომატის კონდახებით სცემდნენ ხალხს, ვრეკებოდნენ მათ ქუჩებში და იქვე ხვრეტდნენ. საბჭოთა ადამიანების სიცოცხლის მოსასპობად ნაცისტები იყენებდნენ აგრეთვე ხიშტს, დანას და სხვა სახეობის ცივ იარაღს².

ამ მხეცობის პარალელურად ქალაქის რამდენიმე ქუჩაში მოძრავი ტანკების ტყვიამფრქვევიდან და ქვემეხებიდან ფაშისტებმა ცეცხლი დაუშინეს სახლებში მყოფ მშვიდობიან მოსახლეობას.

ფაშისტებმა მთლიანად ამოუღიტეს პლოტნიკოვების შვიდსულიანი და ვისკრებენცევების ხუთსულიანი ოჯახი³. განსაკუთრებით აღმაშფოთებელი იყო ფაშისტების მიერ 62 წლის ივანე ანდრეას ძე მურავეცკისა და მისი ოჯახის წევრების ამოხოცვა. ამ ტრაგიკული ამბების მოწმის ტაისია ივანეს

* სტატია დაწერილია ყირიმის არქივებში ახლად გამოვლენილი საარქივო მასალების საფუძველზე, რომლებიც პირველად შემოგვაქვს სამეცნიერო ბრუნვაში.

¹ ყირიმის საოლქო კომიტეტის სიმფეროპოლის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, ს. 32, ფურც. 4.

² იქვე.

³ იქვე.

საქ. სსრ კ. მარქსის
სახ. სხ. ნაწილები.
ბ. პ. მ. მ. მ.

ასულ მურავეცკიას გადმოცემით, თავდაპირველად ავტომატის გასროლით მოკლეს ივანე ანდრიას ძე მურავეცკი, შემდეგ ტაისიას და — ოლა (32 წლის) და ბოლოს მისი დედა (58 წლის). თვითონ ტაისია ივანეს ასული მკერდში დაჭრილი დაეცა, ამ მომენტში მასთან ერთად იმყოფებოდა მისი დისშვილი 6 წლის ალიკა. ფაშისტთა მხეცობით შეშინებული ბავშვი შეევედრა გერმანელებს — მე მაინც ნუ მომკლავთო. ჰიტლერელ ჯალათებს იმ დროს ბავშვისათვის არ ეცალათ, ისინი ტაისია ივანეს ასულს მაჯიდან საათს ხსნიდნენ. ამასობაში ალიკამ დრო იხელთა, ბალისაკენ გაიქცა, დაიშალა, და ასე შეინარჩუნა სიცოცხლე⁴.

ქერჩში ბაგეროვის თხრილში გერმანელმა ოკუპანტებმა დახვრიტეს შვიდი ათასი მშვიდობიანი საბჭოთა მოქალაქე (რაც აისახა პოეტ ილია სელოვინსკის ნაწარმოებში — „მე ეს ვნახე“)⁵.

აჯი-მუშკაის ქვის სამტეხლოებში ფაშისტებმა დახვრიტეს და მომწამლავი გაზით სიცოცხლეს გამოასალმეს ყოველმხრივ უდანაშაულო საბჭოთა ადამიანები. ქერჩში ჰიტლერელებმა დახვრიტეს, მომგუდველი გაზითა და შხამებით მოწამლეს 11 600 ქალი, მოხუცი და ბავშვი. სიმფერეპოლში „კრასნის“ სახ. ყოფილ საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე გერმანელმა ბარბაროსებმა გაანადგურეს რვა ათასი საბჭოთა მოქალაქე⁶.

მთლიანად ყირიმის დროებითი ოკუპაციის პერიოდში ფაშისტებმა დახვრიტეს 71 921 მშვიდობიანი საბჭოთა მოქალაქე და 19 319 საბჭოთა სამხედრო მოსამსახურე. წამებით მოკლეს 18 322 საბჭოთა მოქალაქე და 25 615 სამხედრო მოსამსახურე, ტყვეებად გარეყეს 85 447 მშვიდობიანი მცხოვრები. ყირიმის ტერიტორიაზე ფაშისტთა ბოროტმოქმედების შემსწავლელმა სპეციალურმა კომისიამ დაადგინა, რომ ჰიტლერელმა ავაზაკებმა დროებითი ოკუპაციის პერიოდში დახვრიტეს, წამებით მოკლეს და ტყვეებად წაიყვანეს ყირიმიდან 219 625 საბჭოთა ადამიანი⁷.

ჩვენ მიერ გამოვლენილი დოკუმენტებიც კი ვერ გვიქმნიან სრულ წარმოდგენას იმ საშინელ ბოროტმოქმედებასა და სიმხეცეზე, რასაც დამპყრობლები ჩადიდნენ საბჭოთა მოქალაქეების წინააღმდეგ ყირიმში. ამასთან ერთად აუცილებლად უნდა მივიღოთ აგრეთვე მხედველობაში ათი ათასობით უდანაშაულო ადამიანის უგზო-უკვლოდ დაკარგვა, რომელთა შესახებაც ვერავინ ვერასოდეს ვერ მოგვითხრობს და ვერც ერთ დოკუმენტში მათი საშინელი, არაადამიანური ტანჯვა-წვალების შესახებ ვერაფერს ვიპოვნით.

წინააღმდეგობის გაწევის ყოველგვარ საშუალებას მოკლებულ ადამიანებს ჰიტლერელები ხვრეტდნენ ტყვიმფრქვევებისა და ავტომატების ცეცხლით, აპყავდათ სახრჩობელაზე, კრიდნენ სხეულის ნაწილებს, წვაგდნენ, ცოცხლად მარხავდნენ, საწამებელ ძელზე აკრავდნენ, აწამებდნენ შიმშილით, წყურვილით, სიცივით, წამლავდნენ შხამებით, მომგუდავი გაზით, ახრჩობდნენ წყალში და ა. შ. ერთი სიტყვით, მსოფლიოში არ იყო

⁴ ყირიმის საოლქო კომიტეტის სიმფეროპოლის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, ს. 32, ფურც. 4.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე.

ადამიანთა წამების ისეთი მეთოდი, რომლებიც ჰიტლერელებს არ გამოეყენებინოს, ფაშისტმა ავაზაკებმა თავიანთი გაუგონარი ბოროტმოქმედებით განაცვიფრეს და შეაძრწუნეს მთელი კაცობრიობა.

განსაკუთრებით არნახული სიმხეცე და დაუნდობლობა გამოიჩინეს ფაშისტებმა საბჭოთა სამხედრო ტყვეების მიმართ. გერმანელები უიარაღო და ნაწამებ საბჭოთა სამხედრო ტყვეებთან ურთიერთობაში აბსოლუტურად უგულვებელყოფდნენ საერთაშორისო სამართლის ნორმებს.

1941 წლის ნოემბერში ქ. არმიანსკოში შექმნილ ბანაკში ავაზაკებმა წამებით დახოცეს ათასზე მეტი სამხედრო ტყვე, რომელთაც იპერდნენ სპეციალურად დაგეგმილი ძალებით, სცემდნენ მათრახებით, ნახევრად შიმშველ სამხედრო ტყვეებს ჰიტლერელები ერეკებოდნენ წყლით სავსე სარდაფებში. არმიანსკის ტყვეთა ბანაკის კომენდანტის მიერ შექმნილი, შიმშილის, სიცივის, წყურვილის აუტანელი პირობები დროზე ადრე ამთავრებდნენ ფაშისტთა დაწყებულ სისხლიან საქმეს, რის შედეგადაც მხოლოდ 2 თვის განმავლობაში არმიანსკის სამხედრო ტყვეთა ბანაკში დაიღუპა ათასზე მეტი ადამიანი — ყოფილი საბჭოთა სამხედრო მოსამსახურე*.

არმიანსკოში საბჭოთა სამხედრო ტყვეების მიმართ ჩადენილი ბოროტმოქმედებანი შემთხვევითი ხასიათის კი არაა, არამედ შემადგენელი ნაწილია გერმანელთა უმადლესი სარდლობის — საერთო გეგმისა. ამას ადასტურებს ყირიმის სხვა ქალაქებსა და რაიონებში გერმანელი ფაშისტების სამხედრო ტყვეებთან დამოკიდებულება.

1943 წლის ივნისში გერმანელები მეზობელ სოფლიდან კალაში მიერეკებოდნენ სამხედრო ტყვეთა მორიგ ნაკადს. ერთ-ერთმა სამხედრო ტყვემ (წითელარმიელის ფორმით), რომელსაც უკან შეკრული ჰქონდა ხელები, გზაში პურის ნატეხი შენიშნა. ტყვე დაიხარა და მუხლებზე დამოჭილმა პირით აიღო პურის ნატეხი. ამისათვის ფაშისტთა გუშაგმა მას ჯერ კონდახი ჩასცხო, ხოლო შემდეგ დახვრიტა*.

1941 წლის ნოემბერს სიმფეროპოლში („კარტოფილის ქალაქის“ ტერიტორიაზე), რომელსაც შემოვლებული ჰქონდა ეკლიანი მავთული, ჰიტლერელებმა თავი მოუყარეს ექვსი ათასამდე შიმშველ საბჭოთა სამხედრო ტყვეს, რომლებიც ნახევრად ცოცხალ-მკვდარი იყვნენ სიცივისაგან, შიმშილისაგან და სისტემატური ცემა-ტყეპისაგან. სარდაფი, სადაც სამხედრო ტყვეები მოათავსეს გერმანელებმა, ადრე გამოიყენებოდა ბოსტნეულის შესანახად. სავენტილაციოდ დატოვებული ღია ადგილებიდან სარდაფი ივსებოდა წყლითა და თოვლით. ამ ნესტიანი მიწის იატაკზე აიძულებდნენ სამხედრო ტყვეებს დაეძინათ.

დაპატიმრებულ სამხედრო ტყვეთა უმრავლესობას ყინვაში დღისით თუ ღამით ეზოში აყოფებდნენ, რადგანაც სარდაფში ნახევარიც ვერ თავსდებოდა. სამხედრო ტყვეებს კვებავდნენ ცივ წყალში ადღვებილი ქატოთი, რომელსაც არიგებდნენ კონსერვის ქილით. დაუძლურებულ და ნა-

* ყირიმის საოლქო კომიტეტის სიმფეროპოლის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, საქ. 34, ფურც. 1.

* იქვე, ფურც. 3.

ტანჯ ხალხს ჰიტლერელები ცხენებთან ერთად აბამდნენ ოთხთვალაში და აიძულებდნენ ეზიდათ ქვიშა და ზრეში. ხშირად პირთამდე სავსე ოთხთვალაზე ჯდებოდა ფაშისტი და მათრახით უტყალაშენებდა უბედურ, საცოდავ ადამიანებს. ავადმყოფსა და სუსტ სამხედრო ტყვეებს ავაზაკები აღვილზევე ზგერტდნენ. ამ ამბის მნახველთა გადმოცემით, ცემისა და შიმშილისაგან ყოველდღიურად იღუპებოდა 50 კაცი, ზოგჯერ კი მეტიც¹⁰.

ფაშისტებისაგან საბჭოთა სამხედრო ტყვეთა ენით აუწყრელი ტანჯვა-წვალების ამბები შემოგვინახეს მშვიდობიანმა მცხოვრებლებმა, ამ ამბების უშუალო მოწმეებმა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჰიტლერელები აიძულებდნენ სამხედრო ტყვეებს ოთხთვალეებით ეზიდათ ქვა და ქვიშა, (მიუხედავად მათი სისუსტისა და დაძაბუნებისა) მანამ, სანამ ძალავამოლელული არ დავარდებოდნენ ძირს. ასეთებს დამპყრობლები ცემდნენ. ისინი იმათაც სცემდნენ, ვინც ეკლიანი მავთულის ლოხესთან მიდიოდა და გამვლელებს პურსა და წყალს თხოვდნენ. ასევე ეპყრობოდნენ გერმანელები იმათ, ვინც ტყვეებს დახმარებას აღმოუჩენდა ყოველივე ამის გამო მრავალი ტყვე შიმშილით იხოცებოდა. ცემისა და შიმშილისაგან დახოცილებს ფაშისტები ტანკსაწინააღმდეგო თხრილებში ჰყრიდნენ¹¹.

1943 წლის ოქტომბერში სევასტოპოლში შემოვიდა მატარებელი, რომელიც დალუქული 5 სატვირთო ვაგონისაგან შედგებოდა. როდესაც მათი კარები გახსნეს, აღმოჩნდა, რომ ვაგონები სავსეა ტყვეებით, რომელთა უმეტესობა მკვდარი იყო. მათი გვამები დასაბიჩრებელი, შემოღრღნილი იყო. ...სამედიცინო ექსპერტიზის გარეშე ძნელი არ იყო იმის დადგენა, რომ ტყვეთა სხეული შემოღრღნილი იყო მშიერი ადამიანებისაგან ანდა ვირთხებისაგან¹².

1944 წლის იანვარში გერმანელებმა კარჭაპზე მოათავსეს დაჭრილი და ავადმყოფი საბჭოთა სამხედრო ტყვეები, რომელთა შორისაც იყვნენ ქალები — მედიცინის მუშაკები. გათვალისწინებული იყო მათი გაგზავნა რუმინეთში. როდესაც კარჭაპზე დაჭრილი და ავადმყოფი საბჭოთა სამხედრო ტყვეების მოთავსება დამთავრდა (სულ 270 კაცი), გაჩნდა ხანძარი. მაგრამ დაჭრილთა ყვირილსა და კენესას ჰიტლერელებმა ყური არ ათხოვეს. წყალში თავის გადასარჩენად გადამხტარ დაჭრილებს გერმანელებმა ავტომატებიდან ცეცხლი გაუხსნეს. გადარჩა მხოლოდ 12 კაცი, რომლებიც ქალაქის საავადმყოფოში მოათავსეს¹³.

სევასტოპოლში 1942 წლის ივლისიდან 1943 წლის თებერვლის ჩათვლით აღვილობრივ საპყრობილეში ფაშისტებმა წამებით მოკლეს 2500 საბჭოთა სამხედრო ტყვე. 1942 წლის 5 დეკემბერს ნაციონალისტებმა ორი ათასი საბჭოთა ადამიანი დატვირთული კარჭაპი ზღვაში ჩაძირეს, არც

¹⁰ ყირიმის საოლქო კომიტეტის სიმფეროპოლის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, საქ. 34, ფურც. 4.

¹¹ იქვე, ფურც. 5.

¹² იქვე, ფურც. 4.

¹³ იქვე, ფურც. 5.

ერთი მათგანი ცოცხალი არ დატოვებულა. მხოლოდ დაღუპულთა გვამები რამდენიმე კვირის შემდეგ გამოჩნდა ზღვაში ევატორიის პლაჟზე¹⁴.

1944 წლის მარტში ქ. კარასუბაზარში ექვსმა ესესელმა ტანკაწინა-აღმდეგო თხრილთან ავტომატებით მოიყვანეს 2 საბჭოთა სამხედრო ტყვე. ერთი ლურსმნებით მიაკრეს ხეზე და რამდენიმე საათის განმავლობაში ვარჯიშობდნენ მასზე თუ როგორ უნდა ეხმარათ დანა. მეორე სამხედრო ტყვეც ასევე დაჩხვლიტეს დანებით, ხოლო შემდეგ დახვრიტეს.

ფაშისტთა მხეცობით ყირიმში დაიღუპა 45 ათასამდე საბჭოთა სამხედრო ტყვე¹⁵.

ასევე მხეცურად ეპყრობოდნენ ჰიტლერელები საბჭოთა მშვიდობიან მოსახლეობას. მათი ყირიმში მოსვლისა და ბატონობის — პერიოდი, ესაა განსაკვიფრებელ დანაშულობათა ისტორია, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ყოველდღიურად ყოველ საათობით. ამა თუ იმ ქალაქის ან რაიონის „ფიურერს“ უფლება ჰქონდა საბჭოთა აღმნიშვნის მოხუცების, ქალების, ბავშვების მოსპობის ნაირგვარი მეთოდების გამოგონებისა.

ჯანკოის რაიონში ჯალათებმა დახვრიტეს 16 წლის გოგონა იმისათვის, რომ მან უარი განაცხადა — ფაშისტებთან სქესობრივი კავშირი დაეჭირა. თავიანთი მხეცობის მისაჩქმალად ჰიტლერელებმა გოგონას ბრალად დასდეს კანცელარიაში საიდუმლო დოკუმენტებისადმი თვალთვალი. ფაშისტთა აღვირახსნილი ცხოველური სურვილების დაკმაყოფილებაზე ასევე მტკიცე უარი განაცხადა ორი შვილის დედამ კლავდა ბრანიკოვამ. მას ქურდობა დასწამეს და ბავშვებიანად დახვრიტეს¹⁶.

კარასუბაზარში, ოკუპაციის პირველ დღეებში, გერმანელებმა ჩამოახრჩეს საქალაქო საბჭოს წევრი სერგეი აკიმეს ძე ლოგინოვი. თოკი, რომლითაც მას ჩამოხრჩობას უპირებდნენ ორჯერ გაწყდა. ჯალათებმა შეძლეს ეშოვნათ უფრო გამძლე თოკი და ნახევრად მკვდარი ადამიანი მესამე ცდაზე ჩამოახრჩვეს. გერმანელ ჯარისკაცთა საერთო სიცილ-ხარბაზში 1942 წლის 3 იანვარს სოფელ ზუიაში დამპყრობლებმა 20 მაცხოვრებელი ჩამოახრჩეს იმისათვის, რომ სოფელთან ახლოს ორი გერმანული ავტომატქანა ნაღმზე აფეთქდა.

1942 წლის 5 იანვარს დილის 10 საათზე გერმანელთა დამცველმა ნაწილებმა ევატორიის რაიონში (პერესიპიდან პოლიკლინიკამდე) ალყა შემოარტყეს და დააპატიმრეს 5 ათასი კაცი. ესესელ მცველთა შორის იყვნენ ადგილობრივი მოლაღატენი დიოვკინი, ჟუკოვსკაია-ბოსისი და სხვები.

მეორე დღეს სამ საათზე ფაშისტებმა ყველა დაპატიმრებული ოთხ რიგად დააწყვეს და წაიყვანეს კრასნაია გორაკსკენ. მსვლელობისას ჰიტლერელებმა აიძულეს დაპატიმრებულები ტანკაწინააღმდეგო თხრილებსა და გზაზე ტალახში პირქვე ჩაწოლილიყვნენ და შემდეგ ისევ ამდგარიყვნენ. ამ დამამცირებელი პროცედურის შესრულებისას განწირულთა რიგებიდან წამოდგა მღვდელი, რომელმაც ასე მიმართა ფაშისტებს: „მართალი ყოფილა, გერმანელები უდანაშაულო ადამიანებს აწამებენო“. მღვდელს მხარი დაუჭირა ერთმა დაპატიმრებულმა. ამ რეპლიკის საპასუხოდ ორმა ესესელმა

¹⁴ ყირიმის საოლქო კომიტეტის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, სპ. 34, ფურც. 5—7.

¹⁵ იქვე, ფურც. 7.

¹⁶ იქვე, ფურც. 7—8.

მწყობრიდან გამოიყვანეს ისინი და დახვრიტეს. შემდეგ დანარჩენებს უბრძანეს პირქვე ტალახში ჩაწოლილიყვნენ და მჭიდროდ მიკვროდნენ ერთმანეთს. ამ ბრძანების შესრულების შემდეგ პირქვედამხობილ ადამიანებს ფაშისტებმა ავტომატებიდან გაუხსნეს ცეცხლი და საღამოს 9 საათისათვის ყველანი მხეტუარად, დახოცეს¹⁷.

1943 წლის 29 ნოემბერს სიმფეროპოლის რაიონში დილაადრიან ფაშისტთა დამსჯელმა რაზმმა ალყა შემოარტყა სოფელ საბლს, გადაწვა რამდენიმე სახლი და რამდენიმე კოლმეურნე დახვრიტა. იმავე დღეს ჰიტლერელებმა სიცოცხლეს გამოასალმეს 64 ადამიანი, მთლიანად გადაწვეს მთელი სოფელი (360 საცხოვრებელი სახლი და ეკლესია). 18 კაცი შეკრეს მოქალაქე შიშოვის ბინაში და დახვრიტეს, შემდეგ კი გვამებიანად დაწვეს სახლი. ქუჩაში მიმავალ ივანე გონჩარენკოს გერმანელებმა დაასხეს ნავთი და ცოცხლად დაწვეს. ფაშისტებმა მოკლეს 80 წლის ჩერნეცკი, მისი ორი შვილი და 5 წლის შვილიშვილი, შემდეგ კი ქოხიანად დაწვეს მათი გვამები. მთლიანად ამოწყვიტეს 12 ოჯახი ისე, რომ არც ერთი სული ცოცხალი არ დაუტოვებით¹⁸.

1942 წლის 7 მარტს გერმანელებმა გაძარცვეს ფსიქიატრიული პოლიკლინიკა, საიდანაც წაიღეს სურსათი, მედიკამენტები, თეთრეული, შემდეგ კი დახოცეს 450 ფსიქიურად დაავადებული ადამიანი. ფაშისტი ავაზაკების მიერ დამყარებულმა რეჟიმმა, სიცივემ და შიმშილმა 250 ავადმყოფი გამოასალმა სიცოცხლეს. ავადმყოფებთან ერთად მომწამლეულ საკანში ჰიტლერელებმა გაგუდეს კლინიკის დამხმარე მეურნეობაში მომუშავე გამოჯანმრთელებული ადამიანები, რომლებიც ექიმთა მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდნენ. პოლიკლინიკაში ჩადენილი ბოროტმოქმედებიდან ხუთი დღის შემდეგ ფაშისტებმა დააპატიმრეს და მანქანებით წაიყვანეს პროფესორი ბალაბანი და ექიმი მირონოვი ცოლებიანად, ექიმი შტეინგელცი და სხვები. პროფესორმა ბალაბანმა და მისმა მეუღლემ საწამლავი მიიღეს, რომელთა სიკვდილს შემდეგ გესტაპოელებმა მთელი ქონება გაზიდეს მათი ბინიდან¹⁹.

ასევე მხეტუარად მოექცნენ ფაშისტები სულთი ავადმყოფებს კარასუბაზარში. იჩკინის სოფელ ოკრეზში გერმანელებმა სანგარში დახვრიტეს სხვადასხვა სოფლის 90-მდე მცხოვრები. დახოცილთა შორის იყვნენ ქალები და ბავშვები. გვამების შემოწმებისას აღმოჩნდა, რომ გერმანელ ჯალათებს უიარაღო, საბჭოთა მშვიდობიანი მოქალაქეებისათვის ხელები და ფეხები მავთულებით შეეკონათ, გადაემტვრიათ თითები.

ბაგეროვოში 7 ათასი კაცის დახვრეტის შემდეგ 1941 წლის დეკემბერში ქერჩის ხელმეორედ ოკუპაციისას ჰიტლერელები საშინელი სიმკაცრით გაუსწორდნენ მოსახლეობას — დახვრიტეს 35 ათასზე მეტი საბჭოთა ადამიანი. ვოიკოვის სახ. ქარხნის ტერიტორიის დაკავების მხოლოდ პირველსავე დღეს ქერჩში 1942 წლის 19 მაისს გერმანელებმა დახვრიტეს 3 ათასი მუშა და

¹⁷ ყირიმის საოლქო კომიტეტის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღ. 1, საქ. 34, ფ. ურც. 9.

¹⁸ იქვე, ფურც. 10.

¹⁹ იქვე.

სამხედრო ტყვე. სამასტროის № 3 დასახლებაში დახოცეს 500 მაცხოვრებელი და სამხედრო ტყვე²⁰.

1943 წელს მაიაკ-სალინსკის რაიონში ოკუპანტებმა მეტად ძნელი სამუშაოს შესრულებაზე უარის თქმისათვის აწამეს 1924 წელს დაბადებული პეტრე შინკოვსკი, რომლის სხეული მთლიანად დაგლეჯილი იყო: თავი დახვრეტილი იყო ტყვეებით, ხოლო გულმკერდი დასერილი. არ ინდობდნენ ფაშისტები არც მოსწავლეებს. 1943 წლის პირველ მაისს ლივადიაში მე-4 კლასის მოსწავლემ ვლადიმერ პულიგინმა მავთული გადაჭრა, რისთვისაც სიცოცხლეს გამოასალმეს. სევესტოპოლში გერმანელებმა ყველა უპატრონო (უღმებამო) ბავშვი დახოცეს²¹.

სიმფეროპოლში „კრასნის“ საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე მშვიდობიანი საბჭოთა მოქალაქეებისათვის გერმანელებმა მოაწყვეს საკონცენტრაციო ბანაკი. აქ დაპატიმრებულთა რაოდენობა აღწევდა 2 ათასამდე კაცს, რომელთა შორის იყვნენ ქალები და ბავშვები. ოთხი წლის მანძილზე ამ საკონცენტრაციო ბანაკში ფაშისტებმა დახოცეს 8 ათასზე მეტი კაცი. სამუშაოდლე ბანაკში იწყებოდა დილის 5 საათზე. შემოწმების შემდეგ დაპატიმრებულებს აძლევდნენ წყალს, პურის ნაჭერს და მიეგრეკებოდნენ სამუშაოზე. ცხენების მაგივრად ოთხთვალაში ტყვეებს აბამდნენ და აზიდინებდნენ ქვასა და ქვიშას. ცემდნენ მათრახებით დამნაშავეებს. ყოველი ტყვე დაავადებული იყო კუჭის ავადმყოფობით, მათ თეთრეულს არ უცვლიდნენ თევების მანძილზე²².

ბანაკში მყოფ ტყვეთა მოსპობის ერთ-ერთი ხერხი იყო მათი ცოცხლად ჩაყრა ჭაში, რომელიც ტყვეთა ბანაკების ახლოს მდებარეობდა. წითელი არმიის მიერ ყირიმის განთავისუფლების შემდეგ აღნიშნული ჭის გახსნისას აღმოჩნდა 2 მამაკაცის, 51 ქალისა და 7 ბავშვის (1,5-დან 15 წლამდე) გვამი, რომელთაგან მხოლოდ მამაკაცის გვამს ჰქონდა ტყვეით ნაჭრილობები²³.

მოწმეთა ჩვენებით, 1943 წლის 2 ნოემბერს დუბკაში (ბალკა) ბანაკიდან გამოიყვანეს 1200 დაპატიმრებული, მათ მიასხეს საწვავი სითხე და ცოცხლად დაწვეს. საბრალო ტყვეთა გვამების წვა სამი დღე გრძელდებოდა. ამ ადგილის შემოწმებამ ცხადყო, რომ საბჭოთა ადამიანების დაწვას არაერთგზის ჰქონდა ადგილი²⁴.

დუბკაში იპოვნეს საბჭოთა ადამიანების რამდენიმე საძმო საფლავი. ერთ-ერთ მათგანში 150 მამაკაცი დაემარხათ, რომლებსაც მავთულით უკან ჰქონდათ ხელები შეკრული. საძმო საფლავებში აღმოჩნდა ქალთა და ბავშვთა გვამები. ოთხი საერთო საფლავიდან ამოკრიფეს 415 გვამი, რომელთაგან 122 ამოიცივნეს დაღუპულთა მშობლებმა ან ნათესავებმა²⁵.

²⁰ უკრაინის კ.პ. (ბ) ყირიმის საოლქო კომიტეტის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, საქ. 34. ფურც. 11.

²¹ იქვე, ფურც. 12.

²² იქვე, ფურც. 13.

²³ იქვე, ფურც. 14.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე, ფურც. 15.

რუსული კლასიკური ლიტერატურის დიდი მცოდნე ყირიმის უნივერსიტეტის დოცენტი პეტრე მიტროფანეს ძე მიხაილოვი გერმანელებმა მოკლეს მის მეუღლესა და ქუთუშშოვარა ბავშვთან ერთად. ზოლო პროფ. ბალაბანი და მისი მეუღლე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თვითმკვლელობამდე მიიყვანეს. ყველა ის მოწინავე ადამიანი, რომლითაც ამაყობდა ყირიმი მოსპეს ფაშისტებმა. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ყირიმის საუკეთესო არტისტები: დობკევიჩი, სმოლენსკი, პერეგონეცი, მხატვარი ბარიშევი და სხვები, რომლებიც ხანგრძლივი წამების შემდეგ სიცოცხლეს გამოასალმეს. გერმანელებმა დახვრიტეს იმ დროისათვის ყირიმის საუკეთესო ქირურგი ვენჟერი და ექიმები: რუსნი, შტეინგოლცნი, მირონოვი, გარაჩევი და ყირიმის ცნობილი ისტორიკოსის არსენა მარკევიჩის შვილი — ვლადიმერი. იალტაში დამპყრობლებმა თვითმკვლელობამდე მიიყვანეს პროფ. კოზიხინსკი და მისი მეუღლე, დახვრიტეს ქირურგი მილევსკი, ინჟინერი კონევეცი, ტექნიკი კულიდი, სტომატოლოგი ა. გაბისოვი, ფოტოგრაფი რომანოვი. სეიტლერში ოკუპანტებმა დაახრჩვეს მასწავლებელი სმირონოვი, აგრეთვე მისი მეუღლე და შვილი²⁶.

განსაკუთრებული სიმკაცრით ეპყრობოდნენ ფაშისტები ებრაული ეროვნების მოსახლეობას. 1941 წლის ნოემბრიდან ფრაიდლორფის, ევატორიისა და ლარინდორფის რაიონებში გერმანელები შეუდგნენ ებრაულ კოლმეურნეთა მოსპობას. ორი-სამი თვის განმავლობაში ყირიმის ქალაქებსა და სოფლებში ავაზაკებმა მოკლეს 35 ათასი ადამიანი. მხოლოდ სიმფერეპოლში პირწმინდად გაძარცვეს, შემდეგ ფაშისტებმა დახოცეს 17 ათასი ებრაელი. 1942 წლის პირველ ნახევარში გერმანელები ყირიმის ქალაქებისა და სოფლებში იჭერდნენ თავის გადასარჩენად შეგროვილ ებრაელთა ჯგუფებს და ჰკლავდნენ მათ. გვამებს ჰყრიდნენ ღრმა ჭებში. როგორც წესი, ფაშისტები 9 წლამდე ასაკის ბავშვებს წამლავდნენ, ხოლო მოზარდებს ხვრეტდნენ, მანამდე კი ძარცვავდნენ²⁷.

1941 წლის 15 ნოემბერს ფრაიდლერის რაიონის სოფელ პერეფელდში გერმანელებმა სკოლის შენობაში შერეკეს ებრაელი კოლმეურნეები მათი ოჯახის წევრებიანად სულ 929 კაცი. აქედან ისინი წაიყვანეს ხუტორ ტოხარლში და იქ დახვრიტეს. გზაში ერთ-ერთ კოლმეურნე ქალს მარია ბამბინას ნაადრევი მშობიარობა დაეწყო. ფაშისტებმა აიძულეს მარია ახალშობილი ბავშვით ჭასთან მიეყვანათ და დაეხვრიტათ, შემდეგ კი ჩვილთან ერთად ჭაში ჩააგდეს. ამ დღეს თავიანთი საქმიანობა დამპყრობლებმა დახოცილთა ბინების გაძარცვით დაამთავრეს²⁸.

ტელმანის რაიონის „ნოვია ზარიას“ სახ. კოლმეურნეობაში ფაშისტებმა არა მარტო დახოცეს ებრაელები და მათი ზეღისშემწყობნი, არამედ სასტიკად აწამეს ზოგიერთი მათგანი. მაგალითად, 62 წლის მოხუცს მარკ პაიზს წვერები დააგლიჯეს, შემდეგ გააგდეს მინდორში, მას ცხენით გამოედევნა ჰიტლერელი, რომელიც მათრახითა და ფეხებით სცემდა მანამ, სანამ უბედური ღონეშიხდილი არ დაეცა. ფაშისტმა ჯალათმა იგი მოჰკლა.

²⁶ ყირიმის საოლქო კომიტეტის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, საქ. 34, ფურც. 15.

²⁷ იქვე, ფურც. 16.

²⁸ იქვე.

კ. ვოროშილოვის სახ. კოლმეურნეობაში გერმანელებმა წამებით მოკლეს აბრამ ავრასტინი. მათ მათრახის ცემით აიძულეს ა. ავრასტინი თავისი ბარგით დაეტვირთა ოთხფეხა და ეტარებინა. როდესაც იგი დაუძლურდა, ფაშისტმა ერთი თვალი გამოთხარა და უბრძანა არ მოშორებოდა ოთხფეხას. ხოლო როდესაც იგი უგრძნობლად დაეცა, ჯალათმა მეორე თვალიც ანოთხარა, შემდეგ კი მოკლა. იქვე ასევე შეუბრალებლად მოექცნენ ფაშისტები სამი წლის პავლე ბალკინდს. ერთმა ესესელმა პავლე მალა აისროლა, ხოლო მეორემ პაერში ავტომატის ჯერით დაცხრილა²⁹.

გერმანელმა ფაშისტებმა უდიდესი ზარალი მიაყენეს ყირიმის სახალხო მეურნეობას. მათ მთლიანად დაანგრიეს ქალაქები ქერჩი, სევასტოპოლი და 127 სასოფლო დასახლებული პუნქტი. ჰიტლერელ დამპყრობთა განდევნის შემდეგ საკავშირო, რესპუბლიკური და ადგილობრივი დაქვემდებარების 300-ზე მეტი სწარმო მთლიანად ან ნაწილობრივ მწყობრიდან გამოსული აღმოჩნდა მათი მოწყობილობების გერმანიაში გაზიდვის გამო³⁰.

საკავშირო და რესპუბლიკური დაქვემდებარების საწარმოებისადმი მიყენებულმა ზარალმა შეადგინა 55 792.842,5 ათასი მანეთი, ხოლო ადგილობრივი დაქვემდებარების ორგანიზაცია-დაწესებულებისა და საწარმოებისადმი მიყენებულმა ზარალმა — 1 563 227,8 ათასი მანეთი³¹. მათ შორის: ა) ადგილობრივი მრეწველობისადმი — 1034 178, 3 ათ. მან. ბ) სამიწათმოქმედო ორგანოებისადმი — 86.617 ათასი მანეთი, გ) ჯანმრთელობის, კულტურის, ხელოვნებისა და დანიშნულების ნაგებობებისადმი — 370 610,2 ათ. მან, დ) სავაჭრო ორგანიზაციებისადმი... — 71.313,3 ათ. მან. ე) კოლმეურნეობებისადმი — 8 974 54 ათასი მან³²...

გერმანელ-ფაშისტთა ოკუპაციისაგან განსაკუთრებით დაზარალდა ტყავფეხსაცმლის, სართავ-სატრიკოტაჟო, სამკერვალო და კვების საწარმოები, განადგურდა ადგილობრივი დაქვემდებარების პირველი სახელმწიფო ტიპოგრაფია და სხვა.

ყირიმის ასსრ გერმანელ ოკუპანტებისაგან მთლიანად ან ნაწილობრივ დაინგრა 13 858 563 კუბური მეტრი ფართობის მქონე სამეურნეო დანიშნულების და 9074 400 კუბური მეტრი ფართობის საცხოვრებელი ნაგებობა.

ჰიტლერელებმა დაწვეს, დაანგრიეს და გაძარცვეს 15 მუზეუმი, 590 კლუბი და თეატრი, 393 — საავადმყოფო და ამბულატორია, 315 საბავშვო ორგანიზაციის შენობა და 15 რელიგიური საკულტო ნაგებობა³³.

დამპყრობლებმა გერმანიაში გაზიდეს სიმფეროპოლის, ქერჩის, სევასტოპოლის, ევპატორიის ტრამვაის პარკის მთელი მოწყობილობები, მათ მიერ-

²⁹ ყირიმის საოლქო კომიტეტის სიმფეროპოლის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღ. წ. 1, საქ. 32, ფურც. 4.

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე.

³² იქვე.

³³ იქვე, ფურც. 5.

ვე ადგილზევე განადგურდა 1649 ძრავა და დანადგარი, 77 საორთქლე ქვაბი, 1080 — ლითონსაჭრელი ჩარხი, 1748 — ავტომობილი, 22 კომბაინი, 842 ტრაქტორი, 697 ჩარხი და სართავ-სატრიკოტაჟო მრეწველობის დაზგა, 897 საკერავი მანქანა, 36 395 სასოფლო-სამეურნეო მანქანა და მოწყობილობა, ჯა 2 288 070 ცალი სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი³⁴.

ყირიმის დროებითი ოკუპაციის პერიოდში ფაშისტებმა დაზოცეს ან გერმანიაში გარეკეს კოლმეურნეობების, საბჭოთა მეურნეობებისა და ცალკეულ კოლმეურნეთა კუთვნილი პირუტყვი: 127 065 სული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, 107 384 ცხენი, 86 411 ლორი და სხვადასხვა სახეობის 908 669 ფრინველი, 898 624 თხა და ცხვარი, მოსპეს 29,536 ფუტკრის სკა. ფაშისტი ავაზაკებისაგან მთლიანად ან ნაწილობრივ განადგურდა ვენახებითა და ბაღებით დაფარული 9 579 ჰა ფართობი, სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო სათესი კულტურების 213 451 ჰა; კოლმეურნეობებში, საბჭოთა მეურნეობებში მომუშავეებს და საერთოდ ყირიმში მცხოვრებ საბჭოთა ადამიანებს დამპყრობლებმა წაართვეს 6 588 55 ცენტნერი მარცვლეული, 1 323 044 ცენტნერი კარტოფილი და 123 694 ცენტნერი ხილი და ყურძენი.

გერმანელ ფაშისტებისაგან ყირიმში მცხოვრებ საბჭოთა მოქალაქეებისადმი მიყენებულმა ზარალმა შეადგინა 4 703 562,9 ათასი მანეთი³⁵.

ყირიმში გერმანელი ოკუპანტების მიერ სახელმწიფო დაწესებულებებისადმი, საწარმოებისადმი, ორგანიზაციებისადმი, კოლმეურნეობებისადმი, საბჭოთა მეურნეობებისადმი და საბჭოთა მოქალაქეებისადმი მიყენებულმა მატერიალურმა ზარალმა შეადგინა 14 346 421,7 ათასი მანეთი³⁶.

ჩვენ მიერ მოყვანილი მაგალითები კიდევ ერთხელ გვარწმუნებენ და კონკრეტულ წარმოდგენას გვაძლევენ იმ საშინელი და თითქმის დაუჭერებელი ბოროტმოქმედების შესახებ, რომლებიც გერმანელმა ფაშისტებმა, XX საუკუნის ამ ბარბაროსებმა ჩაიდინეს ყირიმში მისი დროებითი ოკუპაციის პერიოდში.

პიტლერელ ავაზაკთა სისხლიანი ტერორი, გაუგონარი, არაადამიანური სიმხეცე, წამების სხვადასხვა მეთოდი და ფორმები, რომლებიც მათ განახორციელეს საბჭოთა ადამიანების წინააღმდეგ გამოჩაღისი კი არა შემადგენელი ნაწილი იყო მათი მოქმედების საერთო გეგმისა, რასაც ახორციელებდნენ ისინი დროებით ოკუპირებულ მთელ საბჭოთა ტერიტორიაზე. მაგრამ აქვე აუცილებლად მიგვაჩნია იმის აღნიშვნაც; რომ ფაშისტებმა განსაკუთრებული სიმკაცრე და სისხლიანი ტერორი სწორედ ყირიმში განა-

³⁴ ყირიმის სარღჷო კომიტეტის სიმფეროპოლის პარტიული არქივი, ფ. 156, აღწ. 1, საქ. 32, ფურც. 5.

³⁵ იქვე.

³⁶ იქვე.

ხორციელეს, რაც რა თქმა უნდა, შემთხვევით არ ყოფილა. ცნობილია, რომ: 1. ყირიმი თავისი სამხედრო-სტრატეგიული დანიშნულებით წარმოადგენდა სსრ კავშირის სამხრეთის რაიონებისა და კავკასიის ხელში ჩაგდების უმნიშვნელოვანეს გასაღებს. ყირიმის დაუფლება ამავე დროს საფრთხეს უქმნიდა შავი ზღვის მთელი ფლოტისა და აზოვის სამხედრო ფლოტილის არსებობას, რაც უმძიმესი დარტყმა იქნეოდა ჩვენი ქვეყნის სამხედრო ძლიერებისათვის. ამიტომ გერმანელები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ მის შესანარჩუნებლად; 2. რაც უფრო სისასტიკით ეპყრობოდნენ ფაშისტები ყირიმში მცხოვრებ ადგილობრივ მშვიდობიან მოსახლეობას და საბჭოთა სამხედრო ტყვეებს, მით უფრო მეტ წინააღმდეგობასა და სიმტკიცეს აწყდებოდნენ; 3. ყირიმში წითელი არმიის რჩეულ შენაერთებთან შორის იბრძოდნენ ეროვნული დივიზიები, რომლებიც ძირითადად ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში დაკომპლექტდნენ და გამოირჩეოდნენ მაღალი ბრძოლისუნარიანობით. ის ფაქტი, რომ სევასტოპოლის დაცვა 250 დღემდე გაგრძელდა, რომლის შესანარჩუნებლად ამიერკავკასიის ხალხთა მრავალი სახელოვანი შვილი იბრძოდა, ამის ნათელი დადასტურებაა.

Э. С. КУПАТАДЗЕ

ЗЛОДЕЯНИЯ ФАШИСТОВ В КРЫМУ

Резюме

Работа опирается на первоисточники, впервые выявленные автором в архивах Крыма.

На богатом фактическом материале освещены зверства фашистских захватчиков, извращенные расовой человеконенавистнической теорией и идеями шовинизма, над военнослужащими и гражданским населением на временно оккупированной ими советской территории (на примере Крыма).

В работе приведены данные о численности расстрелянных (71921 чел. мирного населения и 19319 советских военнослужащих), погибших от пыток (18322 советских гражданина и 25615 военнослужащих) и угнанных в плен жителей (85447 чел.).

Наряду с этим в работе показан огромный материальный ущерб, нанесенный в первую очередь промышленности Крыма и составивший по предприятиям союзного и республиканского значения 5792842 тыс. руб. и 1563227 тыс. руб. по предприятиям и учреждениям местного под-

чинения. В целом же ущерб по народному хозяйству Крыма (включая совхозы и колхозы и личный материальный ущерб населению) составил 14346421 тыс. руб.

Кровавый террор и нечеловеческие зверства фашистских захватчиков в Крыму явились составной частью их общего плана, который осуществлялся ими в период Великой Отечественной войны Советского Союза.

წარმოადგინა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დიდი სამამულო ომის ისტორიის განყოფილებამ

ლევან მუშალაძე

**შორაპნის მაზრის მანგანუმის მრეწველთა ყრილობის საბჭოს
სტიპენდიატები**

რევოლუციამდელ საქართველოს მანგანუმის მრეწველობის განვითარება-
ში, „შორაპნის მაზრის მანგანუმის მრეწველთა ყრილობაში“ (1896—1924 წწ.),
კლასობრივი შეზღუდულობის მიუხედავად, ობიექტურად დადებითი როლი შე-
ასრულა.

ამ ორგანიზაციის საქმიანობა დღეისათვის არასაკმარისადაა შესწავლილი,
ხოლო მისი მოღვაწეობა სტიპენდიების განაწილების სფეროში დამოუკიდე-
ბელი კვლევის საგანი არ გამხდარა. ვლ. ჭანიშვილი¹, გრ. მარგიანი², დ. კაკა-
ბაძე³, დ. ტატიშვილი⁴ ამ საკითხს მხოლოდ გავრცელებული ენებთან.

მანგანუმის მრეწველთათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მრეწველობის
ტექნიკური კადრებით უზრუნველყოფის პრობლემას, ამიტომ პირველსავე
ყრილობაზე (1896 წ.) დაისვა სამთო სკოლის გახსნის საკითხი. მრეწველთა
ყრილობის მესვეურმა გ. ზდანოვიჩმა თავის მოხსენებაში მკაფიოდ ჩამოაყალიბა
ამ საკითხის არსი და მიუთითა, რომ თუ სამთო სკოლის გახსნის საკითხი სწრა-
ფად არ გადაწყდებოდა, მაშინ ყრილობა გარკვეულ თანხას გაიღებდა უკვე
არსებულ სამთო სკოლებში თავიანთი სტიპენდიატების შესანახად, რომლებიც
შემდეგ ვალდებული იქნებოდნენ ემუშავათ მანგანუმის მრეწველობაში⁵.

მანგანუმის მრეწველთა III ყრილობამ (1900 წ.) კი განსაზღვრა სტიპენ-
დიების სიდიდე — 300-500 მანეთი წელიწადში. უპირატესობა ეძლეოდა და-
ბალი ტექნიკური განათლების მსურველებს, ხოლო გამონაკლისის სახით სტი-
პენდია უმაღლეს ტექნიკურ სასწავლებელშიდაც დაენიშნებოდათ⁶.

1900 წელს ხარჯთაღრიცხვით 4 სტიპენდიაზე 1440 მანეთი გამოიყო, ხოლო
ფრებიერგის სამთო აკადემიის სტუდენტს ბ. პაპავას გამონაკლისის სახით წე-
ლიწადში 800 მანეთი დაენიშნა⁷.

მანგანუმის მრეწველთა V ყრილობამ (1900 წ.) დღის წესრიგში დააყენა

¹ ვლ. ჭანიშვილი, მანგანუმის მრეწველობის განვითარება საქართველოში, 1960, გვ. 380, 382.

² გრ. მარგიანი, სამთამდნო მრეწველობის განვითარება და სამრეწველო პროლეტარიატი რევოლუციამდელ საქართველოში, თბ., 1968, გვ. 422—423.

³ დ. კაკაბაძე, გიორგი მაიშვილი (ზდანოვიჩი), თბ., 1969, გვ. 97.

⁴ დ. ტატიშვილი, განათლება და კულტურა (შავი ოქროს ქალაქი), თბ., 1979, 106—107.

⁵ Труды первого и второго съездов марганецпромышленников в г. Кутаисе, Кутаис, 1900, гв. 59—61.

⁶ Труды III съезда мар-ков, К., 1901, гв. 8—13.

⁷ Отчет о деятельности Совета, избранного на III съезда мар-ков, Кутаиси, 1902 гв. 1—5.

2. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 2

ს.ქ. სსრ კ. მარქსის
ს.ხ. რესპუბ.
ბიბლიოთეკა

ჭიათურაში სამთო სკოლის გახსნის საკითხი, აგრეთვე მრეწველთა საბჭოს დაავალა სტიპენდიების განაწილებელი კომისიის შექმნა⁸.

აფასებდა, რა საბჭოს საქმიანობას საერთოდ და კერძოდ სტიპენდიების განაწილების სფეროში, ჟურნალი „კვალი“ 1903 წ. წერდა: „არც ერთი უმთავრესი განჩინება საბჭოს სისრულეში არ მოუყვანია. დაიწყეთ სტიპენდიით. ამ საგნისათვის კრებამ ორი წლის განმავლობაში გადადვა 5680 მანეთი. საბჭოს კი გაუტია 2800, ე. ი. ნახევარზე მეტი საბჭოს შეუთნახავს და ეს მაშინ, როდესაც არა ერთი და ორი მოსწავლე ებრძვის სიმშვილ-სიციცეს სხვადასხვა სასწავლებელში! კრება ამით მოეპყრა გულმტკიცებლობით, ხოლო საბჭო კი ამას წინ გადაეღობა და ღარიბი მოსწავლენი უმწყვთ დატოვა“⁹.

მრეწველთა VIII ყრილობამ (1905 წ.) საბჭოს დაავალა თითოეულ სტიპენდიატზე ცალკე საქმის წარმოება¹⁰. ამავე ყრილობამ დაამტკიცა განსაკუთრებული კომისიის მიერ შემუშავებული ინსტრუქცია სტიპენდიებისა და დახმარების გაცემის შესახებ. ინსტრუქციის თანახმად, თანხები უნდა განაწილებულიყო შემდეგი პროპორციით: 2/3 თანხისა მრეწველობისა და მანგანუმის ექსპორტიორთა შვილებისათვის, ხოლო 1/3 — მუშების, საბჭოს მოსამსახურეების შვილებისა და გარეშე პირთათვის. კერძოდ: ა) მუშებისა და მტვირთავების შვილებისათვის გამოყოფილი იყო უმაღლეს სასწავლებელში 2 სტიპენდია, საშუალო სასწავლებელში 7 სტიპენდია და დაბალ სასწავლებელში 15 სტიპენდია; ბ) საბჭოს მოსამსახურეთა შვილებისათვის: უმაღლესი — 2, საშუალო — 4, დაბალი — 4; გ) გარეშე პირთათვის: უმაღლესი — 10, საშუალო — 3, დაბალი — 6; დ) მანგანუმის მრეწველებისა და ექსპორტიორთა შვილებისათვის: უმაღლესი — 16, საშუალო — 40, დაბალი — 60, ე. ი. სულ იყო 169 სტიპენდიატი, აქედან უმაღლეს სასწავლებელში — 30, საშუალო — სასწავლებელში — 54, დაბალ სასწავლებელში — 85; სტიპენდია ენიშნებოდათ ყველა სახის სასწავლებელში.

სტიპენდიის ოდენობა უმაღლეს სასწავლებელში წელიწადში 300 მანეთი იყო, საშუალო სასწავლებელში — 200 და დაბალ სასწავლებელში — 100 მანეთი, სტიპენდიების დანიშვნის დროს მხედველობაში მიიღებოდა მთხოვნელის მატერიალური მდგომარეობა და სტიპენდია ენიშნებოდა მას შემდეგ, რაც წარმოდგენილი იქნებოდა სათანადო საბუთი სასწავლებელში ჩარიცხვისა ან სწავლის შესახებ. სტიპენდია ჩამოერთმეოდა იმ შემთხვევაში, თუ სტიპენდიადი არასაპატიო მიზეზით დარჩებოდა ერთსა და იმავე კურსზე ზედიზედ ორი წლის განმავლობაში. სტიპენდიებიდან გაკეთებული ეკონომია განაწილებოდა მოსწავლეებსა და სტუდენტებზე, დახმარების სახით.

სტიპენდიებისა და დახმარების გაცემისა და წარმოების საქმე დავალებული ჰქონდა ყრილობის საბჭოს და განსაკუთრებულ კომისიას 5 წევრის შემადგენლობით, რომელთაც ყრილობაზე ყოველწლიურად აირჩევდნენ¹¹.

IX ყრილობამ (1907 წ.) შესწორება შეიტანა არსებულ ინსტრუქციაში. კერძოდ, სტიპენდიატები ვალდებული იყვნენ საბჭოსათვის უკანვე დაებრუ-

⁸ ვლ. ჰანოშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 244.

⁹ შავი ქვის მრეწველთა მე-5 კრება, საბჭოს მოღვაწეობა, „კვალი“, 1903, № 4, გვ. 52.

¹⁰ Труды VIII съезда мар-ков, Кутаис, 1906, гл. I.

¹¹ Труды VIII съезда, Приложение, гл. 108—111.

ნებიანთ სწავლის დროს მიღებული თანხა¹². შეიცვალა თანხების განაწილების სისტემა — სტიპენდიატებს საზღვარგარეთის უმაღლეს სასწავლებლებში ეძლეოდათ 360 მანეთი, რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში — 300 მანეთი, საშუალო სასწავლებლებში — 150 მანეთი და დაბალ სასწავლებლებში — 100 მანეთი. ძველი სტიპენდიატების სტიპენდია უცვლელი დარჩა. სტიპენდიატები ნაწილდებოდა 2-ჯერ; პირველად იანვარში და მეორედ აგვისტო-სექტემბერში¹³.

XI ყრილობამ (1908 წ.) კვლავ შეიტანა შესწორებები ზემოთ ნახსენებ ინსტრუქციაში. კერძოდ, საშუალო სასწავლებელში სტიპენდიის სიდიდე 120 მანეთით გახადა, ხოლო დაბალი ტიპის სასწავლებელში 80 მანეთი. სტიპენდია ენიშნებოდათ მხოლოდ მეშა-მოსამსახურეთა შვილებს. ყველა სახის სტიპენდია საბჭოში უნდა დაებრუნებინათ სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ, საჭირო შემთხვევაში საბჭოს შეეძლო ეექსილი აეღო სტიპენდიატისაგან. იმ შემთხვევაში, თუ საბჭოს არ ექნებოდა საკმარისი თანხა სტიპენდიატების გასაცემად, უპირატესობა მიეცემოდათ უმაღლესი სასწავლებლის სტიპენდიატებს. გარდა ამისა, უნდა შექმნილიყო ფონდი იმ სტიპენდიატებისათვის, რომლებიც განსაკუთრებული ნიჭით იყვნენ დაჯილდოებული და სწავლის გაგრძელებას საზღვარგარეთის უმაღლეს სასწავლებელში აპირებდნენ. მათ ეძლეოდათ სტიპენდია წელიწადში 600 მანეთის ოდენობით ორიდან ოთხი წლის ვადით¹⁴.

XIII ყრილობას (1910 წ.) მანგანუმის 21-მა მრეწველმა მოსთხოვა, რომ მრეწველთა საბჭოს იმ სტიპენდიატებისათვის, რომლებმაც დაამთავრეს სასწავლებელი და არ აბრუნებდნენ თანხას თუნდაც სასამართლოს წესით მოეთხოვათ აღნიშნული თანხის უკან დაბრუნება. იურიდიული პასუხისმგებლობა მოსწავლეების გარდა მშობლებსაც უნდა დაკისრებოდათ. მეწარმეებმა მოითხოვეს აგრეთვე, მრეწველობის კრიზისული მდგომარეობის გამო, საშუალო სასწავლებლებში სტიპენდია მხოლოდ მრეწველთა შვილებისათვის დაენიშნათ და სტიპენდიის განაწილების დროს უპირატესობა მიეცათ მათთვის, ვისაც საშუალო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ სურვილი ჰქონდა სწავლა გაეგრძელებინა უმაღლეს სასწავლებელში¹⁵. ეს საკითხები განსახილველად გადაეცა განსაკუთრებულ კომისიას¹⁶.

მრეწველთა მოთხოვნები განიხილა XIV ყრილობამ (1911 წ.) და ფაქტობრივად მიიღო კიდევ. კერძოდ დადგენილი იქნა, რომ 1912 წელს საშუალო სასწავლებელში გასანაწილებელი სტიპენდია დაენიშნათ მხოლოდ მანგანუმის მრეწველთა შვილებისა ან ნათესავებისთვის, ან იმ პირთა შვილებისათვის, რომელთაც კავშირი ჰქონდათ მანგანუმის მრეწველობასთან. ფულადი დახმარებაც უპირატესად მათთვის უნდა მიეცათ, გარდა 300 მანეთისა, რომელიც გარეშე პირებს შორის უნდა განაწილებულიყო. ამავე ყრილობის დადგენილებით გა-

¹² Труды IX (очередного) и X (экстренного) съездов мар-ков, Тифлис, 1908, гл. 20.

¹³ Труды IX (очередного) и X (экстренного), съездов мар-ков, приложение гл. 7—10.

¹⁴ Труды XI-го (очередного) съезда мар-ков, Кутаиси, 1908, гл. 5—8.

¹⁵ Труды XIII-го (очеред.) съезда мар-ков, Кутаиси, 1910, приложение, гл. 264.

¹⁶ Там же, резолюции, гл. II.

უქმდა განსაკუთრებული კომისია. სტიპენდიებისა და დახმარების საქმის წარმოება მთლიანად საბჭოს დაევალა¹⁷.

XV ყრილობამ (1912წ.) სტიპენდიატებისაგან თანხის დაბრუნების საქმე მთლიანად გადასცა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ჰიათურის განყოფილებას. მიღებული იქნა აგრეთვე დადგენილება რომანოვთა სამეფო სახლის 300 წლისთავთან დაკავშირებით 29 ახალი სტიპენდიის დაწესების შესახებ, აქედან 3 სტიპენდია, თითოეული 600 მანეთის ოდენობით, უნდა დაენიშნათ საზღვარგარეთის უმაღლეს სასწავლებელში სწავლის მსურველი განსაკუთრებული ნიჭით დაჯილდოვებული ახალგაზრდებისათვის, 6 სტიპენდია, თითოეული 300 მანეთის ოდენობით უნდა დანიშნულიყო უმაღლეს სასწავლებელში და 20 სტიპენდია, თითოეული 120 მანეთის ოდენობით, საშუალო და დაბალი ტიპის სასწავლებლებში¹⁸.

არაა ზუსტად დადგენილი საბჭოს სტიპენდიანტთა რაოდენობა. მრეწველთა საბჭოს წევრმა ილია კაკაბაძემ XXIV ყრილობას (1922 წ.) სიანტერესო მონაცემები წარუდგინა (წლების მიხედვით) საბჭოს სტიპენდიატებზე¹⁹.

წელი	სასწავლებლები		უმაღლესი		სულ
	დაწყებითი	საშუალო	რუსეთში	უცხოეთში	
1905	25	65	11	11	112
1906	48	74	—	16	139
1907	37	50	13	14	114
1908	23	45	12	12	92
1919	29	74	11	10	124
1910	25	66	21	7	120
1911	13	60	22	5	100
1912	10	51	12	1	74
1913	5	43	19	2	69
1914	3	62	12	2	79
1915	1	47	—	—	48
სულ	219	536	133	81	1071

ი. კაკაბაძის მონაცემებით სტიპენდიების განაწილება 1905 წლიდან იწყება, რაც არასწორია, რადგან ჯერ კიდევ 1900 წელს დაინიშნა 5 სტიპენდია 2240 მანეთის ოდენობით²⁰. არაა ცნობილი რა მონაცემებით სარგებლობდა ი. კაკაბაძე, მაგრამ მას თუ შევადარებთ საბჭოს ოფიციალურ მონაცემებს, გარკვეულ შეუსაბამობას შევამჩნევთ. ასე მაგალითად, ოფიციალური სტატისტიკის თანახმად, 1905—1906 წლებში საბჭოს ჰყავდა 166 სტიპენდიანი (უმაღ-

¹⁷ Труды XIV (очередного) съезда мар-ков, К., 1912, резолюции, гл. II—12.

¹⁸ Труды XV (очередного) съезда мар-ков, К., 1913, резолюции, гл. 15—16.

¹⁹ ქუთაისის ცენტრ. სახ. არქივი (ქცსა) ფონ. 139, ანაწ. 7, საქმე 44, ფ. 82, ვლ. ჭან იშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 382; გ. მარგარი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 423; ამ ნაშრომებში მითითებულია სცსა, ფონდი 417; 1960 წელს 14 სექტემბრიდან მასალები გამოვიდა ქუთაისის არქივში 139 ნომრით.

²⁰ Отчет о деятельности Совета, избранного на III съезде мар-ков, Кутаиси, 1902, гл. 5.

ლეს სასწავლებელში — 27, საშუალო სასწავლებელში — 61, დაბალი ტიპის სასწავლებელში — 78)²¹. 1908 წლის 1 იანვრისათვის 186 სტიპენდიატი (უმალეს სასწავლებელში — 29, საშ. სასწავლებელში — 79, დაბალ სასწავლებელში — 78)²², 1910 წელს 186 სტიპენდიატი²³, თუმცა ამ მონაცემებში ერთგვარი გაზვიადებაც შეიმჩნევა.

ვლ. ჭანიშვილს მიაჩნია, რომ საბჭოს უმაღლეს და საშუალო სასწავლებლებში — რუსეთსა და უცხოეთში 200-მდე სტიპენდიატი ჰყავდა²⁴. არ ჩანს, თუ რა მონაცემებს ემყარება ეს დასკვნა, მაგრამ, ჩვენი დაკვირვებით მას გამოყენებული აქვს საბჭოს თავმჯდომარის იაზონ ბაქრაძის საინგარიშო მონაცემები, რომელიც მან სახალხო მეურნეობის უმაღლეს საბჭოს 1921 წლის 17 სექტემბერს წარუდგინა²⁵. თუ ვერწმუნებით ამ მონაცემებს, უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ აქ საქართველოს დაბალ და საშუალო სასწავლებლებში მოსწავლე სტიპენდიატების რაოდენობაზე არაფერია ნათქვამი.

გრ. მარგარიან იშველიებს მრეწველთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილის ს. წერეთლის მოსაზრებას და ზოგადად აღნიშნავს, რომ საბჭოს სტიპენდიით რამდენიმე ასეული ახალგაზრდა გაიზარდა ადგილობრივ, რუსეთსა და უცხოეთის სხვადასხვა სასწავლებელში²⁶.

დ. კაკაბაძე მხოლოდ რამდენიმე სტიპენდიატის ჩამოთვლით კმაყოფილდება²⁷.

დ. ტატიშვილს კი მიაჩნია, რომ მრეწველთა საბჭოს სულ ჰქონდა 166 სტიპენდია. მათ შორის 27 — უმაღლესი სასწავლებლებში, 61 — საშუალო სასწავლებლებში და 78 — დაბალ სასწავლებლებში²⁸. ჩვენი აზრით, ეს მოსაზრება სწორი არაა, რადგან, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ის მხოლოდ 1905—1906 წლების მონაცემებს მოიცავს.

1903—1906 წლებში საბჭოს სტიპენდია დანიშნული ჰქონდა 167 პირს, აქედან 31 — უმაღლეს სასწავლებლებში და 136 — საშუალო და დაბალი ტიპის სასწავლებლებში²⁹. მათთან შედარებით 1913 წელს საბჭოს უმაღლეს სასწავლებელში ჰყავდა 31 ახალი სტიპენდიატი³⁰, ხოლო საშუალო და დაბალი ტიპის სასწავლებლებში — 41 სტიპენდიატი³¹. თუ გავითვალისწინებთ იმას რომ საბჭოს ჯერ კიდევ 1900 წელს ჰყავდა 5 სტიპენდიატი, ამავე დროს სტიპენდიები სხვადასხვა მიზეზთა გამო ზოგჯერ მხოლოდ 1—2 წლის განმავლობაშიც ეძლეოდათ. ამასთანავე თუ მხედველობაში მივიღებთ ი. ბაქრაძის საინგარიშო მოხსენების მონაცემს (როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ — რუსეთისა და უც-

²¹ Отчет о деятельности Совета съезда мар-ков за 1905—1906 г., К., 1907, გვ. 231.

²² Отчет о деятельности Совета съезда мар-ков за 1907 г., К., 1908, გვ. 131.

²³ ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 2, ს. 289, ფ. 21—26.

²⁴ ვლ. ჭანიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 380.

²⁵ ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 7, საქ. 5, ფ. 3.

²⁶ გრ. მარგარიან, დასახ. ნაშრომი, გვ. 423; ს. წერეთელი, მარგარიანის და მისი მრეწველობა დასავლეთ საქართველოში, გაზ., „საქართველო“, 1920 წ. 29 იანვარი, № 20.

²⁷ დ. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97.

²⁸ დ. ტატიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

²⁹ ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 382, ფ. 91-96.

³⁰ ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 209, ფ. 76.

³¹ იქვე, ფ. 60.

ხოეთის უმაღლეს და საშუალო სასწავლებელში დაახლოებით 200-მდე სტიპენდიატი ირიცხებოდა და ამას დავუმატებთ საქართველოს საშუალო და დაბალი ტიპის სასწავლებლების სტიპენდიატებს, უნდა ვივარაუდოთ, რომ საბჭოს სულ ჰყავდა არანაკლებ 300 სტიპენდიატისა. როგორც ზემოთ მოტანილი ცხრილებიდან ჩანს, ი. კაკაბაძე სტიპენდიების განაწილებაზე მხოლოდ 1915 წლამდე იძლევა მონაცემებს. მართალია, 1916 წელს სტიპენდიებისა და დახმარებისათვის პროექტით გათვალისწინებული 20 000 მანეთის ნაცვლად მარტო 3 772 მანეთი და 82 კაპიკი³² დაიხარჯა, მაგრამ ეს მაინც იმას ადასტურებს, რომ რამდენიმე სტიპენდიატი საბჭოს ამ წელსაც ჰყავდა.

1917—1918 წლების ხარჯთაღრიცხვებში, მართალია, კიდევ მითითებულია ამ მიზნისათვის თითქმის და გამოსაყოფი თანხების ოდენობა, მაგრამ მრეწველობის მოცემული დარგის ღრმა კრიზისის ვითარებაში ისინი ფაქტობრივად არც დახარჯულა³³.

სტიპენდიებისა და დახმარებისათვის 1900—1913 წლებში ხარჯთაღრიცხვით გამოიყო, ხოლო სინამდვილეში დაიხარჯა შემდეგი თანხები³⁴:

წლები	სტიპენდია და დახმარება	
	გამოიყო ხარჯთაღრიცხვით (მანეთებით)	სინამდვილეში დაიხარჯა (მანეთებით)
1900—1902	5680	2800
1903	5000	5057 მ. 48 კ.
1904	5000	5240 მ.
1905—1905	40 000	32936 მ. 59 კ.
1907	32 000	32000
1908	32 000	26045 მ. 95 კ.
1909	32 000	21299 მ. 4 კ.
1910	22 000	22000
1911	22 000	22000
1912	22 000	19000
1913	19 000	3091 მ. 77 კ.
სულ	237 080	192371 მ 30 კ.

თუ გავითვალისწინებთ სტიპენდიებისა და დახმარებისათვის დახარჯულ 1913 და 1916 წლების მონაცემებს, ვფიქრობთ, რომ 1914—1915 წლებში მანგანუმის ექსპორტისა და შემოსვლის უკიდურესად შემცირების გამო დახარჯული იყო არაუმეტეს 7 000 მანეთისა, სულ კი სტიპენდიების და დახმარებისათვის 1900—1916 წლებში დაიხარჯებოდა დაახლოებით 204,000 მანეთი.

საბჭოს ეკონომიკურად ძალიან უჭირდა და ხშირად აკეთებდა ეკონომიას სტიპენდიებისა და დახმარების ხარჯზე. თანაც საბჭოს სალაროს ანგარიშებში ხშირად ადგილი ჰქონდა მნიშვნელოვან დარღვევებს. ასე მაგალითად, 1908 წელს სტიპენდიებისა და დახმარებისათვის ხარჯთაღრიცხვებით გამოიყო

³² ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 473, ფ. 47.

³³ ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 496, ფ. 4—11.

³⁴ 1900—1902 წწ. მონაცემებით ვისარგებლეთ — „ქვალთ“, 1903, № 4, გვ. 52, 1900—1912 წწ. მონაცემები აშოლემულოა კრებულადან «Отчет о приходе и расходе съезда за 1903—1913 гг. К., 1914, 1913 წლის მონაცემებით ვისარგებლეთ — ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 209, ფ. 105.

32 000 მანეთი, საბჭოს მოლარე უთითებდა, რომ დაიხარჯა 27045 მანეთი და 95 კაპ. მაგრამ სარევიზიო კომისიის შემოწმების შედეგად დადგინდა, რომ სინამდვილეში მხოლოდ 9000 მანეთი იყო გაცემული და დანარჩენი თანხის გაგზავნა განუსაზღვრელი ვადით იყო გადადებული³⁵.

გარდა ეკონომიკური უძღურებისა ამ სფეროში საბჭოს საქმიანობას ცარიზმიც ზღუდავდა. კერძოდ, 1913 წლისათვის საბჭოს გათვალისწინებული ჰქონდა პეტრე ბაგრატიონის სახელობის 2 ახალი სტიპენდიის დაარსება, რისთვისაც 600 მანეთი უნდა გამოყოფილიყო. კავკასიის სამთო სამმართველომ კი აუკრძალა ახალი სტიპენდიების დანიშვნა და მოითხოვა, რომ ეს სახელობითი სტიპენდია უკვე არსებული სტიპენდიებისათვის მიენიჭებინათ³⁶.

საბჭოს სტიპენდიატები სხვადასხვა დროს იყვნენ შემდგომში სახელოვანი ადამიანები. მათ შორის მწერლები: კ. გამსახურდია, ს. კლდიაშვილი, ა. ტუმბაძე, პროფესორები :ა. წერეთელი, ს. ყიფშიძე, აკადემიკოსი გრ. წულუკიძე, კომპოზიტორი კ. ფოცხვერაშვილი, მხატვრები: დ. კაკაბაძე, დ. შევარდნაძე და სხვები. მათ შორის ვინც საბჭოს მატერიალური დახმარება მიიღო იყვნენ შემდგომში აკადემიკოსი ა. შანიძე, პროფესორი ი. ყიფშიძე, კრიტიკოსი გ. ქიქოძე და სხვები.

ვინაიდან ამ სახელოვანი ადამიანებისათვის მრეწველთა საბჭოს სტიპენდიების დანიშვნის ისტორია ფაქტობრივად შეუსწავლელია, ამიტომ ყურადღებას გვაგამახვილებთ ზოგიერთ მათგანზე.

1913 წლის 29 ივნისს საბჭოს სტიპენდიის დანიშვნის თხოვნით მიმართა³⁷ კონსტანტინე სიმონის ძე გამსახურდიამ. 1913 წლის 1 ოქტომბრიდან კ. გამსახურდიას (სწავლობდა კენისბერგის უნივერსიტეტში) მრეწველთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილის კიტა აბაშიძისა და ს. წერეთლის შუამდგომლობით დაენიშნა სტიპენდია წელიწადში 300 მანეთის ოდენობით³⁸. 1915 წლის 9 აგვისტოს კონსტანტინეს მეუღლემ თხოვნით მიმართა საბჭოს, უკიდურესი გაჭირვების გამო მიეცათ მეუღლის სტიპენდია, რომელიც ბოლო 8 თვის განმავლობაში არ მიუღია³⁹. ამრიგად, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ კ. გამსახურდიას სტიპენდია მხოლოდ 1914 წლამდე ეძლეოდა. 1915 წელს სტიპენდია უმაღლეს სასწავლებელთა სტუდენტებზე არ განაწილებულა.

სერგო კლდიაშვილის მამამ დავითმა, რომელიც იმხანად მანგანუმის მრეწველთა საბჭოში მსახურობდა, 1913 წლის 3 აგვისტოს თხოვნით მიმართა საბჭოს, ხელმოკლეობის გამო, დახმარებოდნენ და შვილისათვის სტიპენდია დაენიშნათ⁴⁰. პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე პ. ბაგრატიონის სახელობის სტიპენდია წელიწადში 300 მანეთის ოდენობით ს. კლდიაშვილს დაენიშნა 1913 წლის 1 ოქტომბრიდან⁴¹. 1915 წელს უმაღლეს სასწავლებელში სტიპენდია არ განაწილებულა, ამიტომ დ. კლდიაშვილმა 1915 წლის 10 აგვისტოს კვლავ თხოვნით მიმართა საბჭოს სერგოს სტიპენდია მიეცათ

³⁵ Труды XII (очередного) съезда мар-ков, К., 1910, გვ. 92.

³⁶ ქცსა, ფ. 13. ანაწ. 2 საქ. 382, ფ. 85.

³⁷ იქვე, ფ. 13, ანაწ. 2, საქ. 401, ფ. 2.

³⁸ იქვე, ფ. 1.

³⁹ იქვე, ფ. 139. ანაწ. 2 საქ. 469, ფ. 28.

⁴⁰ იქვე, ფონდ. 139, ანაწ. 2, საქმე 414, ფ. 2.

⁴¹ იქვე, ფ. 1.

მეორე ვაყის, სიმონისათვის, რომელიც საშუალო სასწავლებელში სწავლობდა. ეს თხოვნა საბჭომ დააკმაყოფილა⁴².

1905 წლის 18 ოქტომბერს გრიგოლ ანტონის ძე წულუკიძემ სტიპენდიის დანიშვნის თხოვნით მიმართა საბჭოს⁴³. საბჭოს სტიპენდია წელიწადში 360 მანეთის ოდენობით დაენიშნა ფრეიბერგის (ავსტრია) სამთო აკადემიაში 1906 წლის 1 სექტემბრიდან⁴⁴. აკადემია მან წარმატებით დაამთავრა 1911 წელს⁴⁵ და ამ ხნის განმავლობაში ეძლეოდა სტიპენდია. 1912 წლის 28 აგვისტოს მან საბჭოს კვლავ მიმართა თხოვნით დაენიშნათ სტიპენდია 2 წლის განმავლობაში, რამდენადაც რუსეთში საზღვარგარეთის დიპლომს არაეთიარო მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მას სურდა რუსეთში 2 წლიანი სამთო ინსტიტუტის დამთავრება⁴⁶. ჩანს, მას სტიპენდია არ დაუნიშნეს, რადგან 1913 წლის სტიპენდიატების სიაში იგი არ მოიხსენიება⁴⁷.

ალექსანდრე იოსების ძე წერეთელი საბჭოს სტიპენდიას იღებდა 1905 წლის 1 დეკემბრიდან ქუთაისის რეალურ სამრეწველოში სწავლის დროს⁴⁸. 1909 წელს მან დაამთავრა ეს სასწავლებელი და იმავე წლის 3 სექტემბერს მიმართა საბჭოს თხოვნით დახმარებოდნენ უმაღლესი განათლების მიღებაში და კვლავ დაენიშნათ მისთვის სტიპენდია⁴⁹. 1910 წლის 1 ოქტომბრიდან მას დაენიშნა სტიპენდია 300 მანეთის ოდენობით მოსკოვის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე⁵⁰, მაგრამ ეტყობა ალ. წერეთელმა მოსკოვში სწავლის გაგრძელება აღარ ისურვა და ეს სტიპენდია 1910—1914 წლებში ეძლეოდა ხარკოვის უნივერსიტეტის ისტორია-ფილოლოგიის ფაკულტეტზე⁵¹. 1915 წლის 1 ივლისს საბჭო აცნობებდა ალ. წერეთელს, რომ სტიპენდიის გაგზავნის მატერიალური შესაძლებლობა არ ჰქონდა⁵².

კონსტანტინე სიმონის ძე ფოცხვერაშვილმა სტიპენდიის დანიშვნის თხოვნით საბჭოს მიმართა 1910 წლის 25 აგვისტოს⁵³. მის თხოვნას შუამდგომლობდნენ იურიევის (ვილნიუსის — ლ. მ.) ქართველ სტუდენტთა სათვისტომო და ქართველ „თანამემამულეთა წრის გამგეობა“ მოსკოვში⁵⁴. მას რეკომენდაცია

⁴² ქცსა, ფონდი 139, ანაწ. 2, საქ. 469, ფ. 29.

⁴³ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 118, ფ. 2.0

⁴⁴ იქვე, ფ. 1.

⁴⁵ იქვე, ფ. 5.

⁴⁶ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 382, ფ. 56.

⁴⁷ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 209, ფ. 76.

⁴⁸ იქვე, ფონდ. 139, ანაწ. 2, საქ. 289, ფ. 21—26.

⁴⁹ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 285, ფ. 2.

⁵⁰ იქვე, ფ. 1—3.

⁵¹ იქვე, ფ. 1.

⁵² იქვე, ფონდ. 139, ანაწ. 2, საქ. 469, ფ. 21.

⁵³ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 314, ფ. 2.

⁵⁴ იქვე, ფ. 3, 10.

გაუწია იაკობ გოგებაშვილმა⁵⁵. 1910 წლის 8 დეკემბერს საბჭომ დაადგინა დაენიშნა სტიპენდია მოსკოვის გლასერის მუსიკალური კურსების მსმენელ კ. ფოცხვერაშვილისათვის იმ პირობით, რომ მას შემდგომში სწავლა უნდა გაეგრძელებინა კონსერვატორიაში⁵⁶. 1910 წლის 1 ოქტომბრიდან ამ კურსებზე მას სტიპენდია ეძლეოდა წელიწადში 480 მანეთის ოდენობით⁵⁷. 1915 წლის 1 ივლისს საბჭო მასაც ატყობინებდა, რომ სალაროს სტიპენდიის გაგზავნის საშუალება არ ჰქონდა⁵⁸.

1912 წლის 6 ოქტომბერს მრეწველთა საბჭოს მაშინდელ თავმჯდომარეს გ. ზდანოვიჩის დაეთო ნესტორის ძე კაკაბაძისათვის სტიპენდიის დანიშვნის შუამდგომლობით მიმართა ივანე ჯავახიშვილმა⁵⁹. ამავე თარიღით მან შუამდგომლობა გაუგზავნა საბჭოს⁶⁰. საბჭომ 1912 წლის 26 ოქტომბერს მიიღო დადგენილება დაენიშნა რომანოვთა სამეფო სახლის 300 წლისთავის აღსანიშნავად გამოყოფილი სტიპენდია დ. კაკაბაძისათვის⁶¹.

1913 წლის 1 იანვრიდან 1914 წლამდე მას ეძლეოდა სტიპენდია წელიწადში 600 მანეთის ოდენობით, პეტერბურგის უნივერსიტეტის ფიზიკა-მათემატიკის ფაკულტეტზე სწავლის დროს⁶². 1915 წელს უმაღლეს სასწავლებლებში სტიპენდიის გაცემა შეწყდა, რაც 1 ივლისს აცნობეს კიდეც დ. კაკაბაძეს⁶³.

სტიპენდიებიდან გაკეთებული ეკონომიიდან მოსწავლე ახალგაზრდობას ეძლეოდა მატერიალური დახმარება 3 მანეთიდან 500 მანეთამდე. 1907 წელს დახმარების სახით 25 მანეთი მიიღეს იოსებ ყიფშიძემ და გერონტი ქიქოძემ⁶⁴, 1911 წელს 200 მანეთი — გერონტი ქიქოძემ, 150 მანეთი — აკაკი ფალავამ, 100 მანეთი — აკაკი შანიძემ⁶⁵ და სხვებმა. 1915—1916 წლებში უმეტესად ერთდროული ფულადი დახმარება გაიცემოდა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ ი. კაკაბაძემ მრეწველთა XXIV ყრილობაზე (1922 წ.) დასვა ახალი სტიპენდიების და-

⁵⁵ ქცსა, ფ. 4.

⁵⁶ იქვე, ფ. 7.

⁵⁷ ქცსა, ფ. 1.

⁵⁸ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 469, ფ. 25.

⁵⁹ ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი (ქიემ), საბუთი 1906, ფ. 1—2. ეს დოკუმენტი გამოაქვეყნა რ. მეტრეველმა — იხ. „იქსიკარი“, 1962ს, № 1, გვ. 1. 133—134; იხ. მ. ისიგე, „ქველი განათლებული“, გამოც. „ხელოვნება“, თბილისი, 1975, გვ. 149—152. მაგრამ ავტორისათვის უცნობია დაენიშნა თუ არა სტიპენდია დ. კაკაბაძეს — იხ. გვ. 152.

⁶⁰ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 359, ფ. 2—6.

⁶¹ იქვე, ფ. 3.

⁶² იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 359, ფურც. 3.

⁶³ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 469, ფ. 25.

⁶⁴ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 2, საქ. 209, ფ. 3.

⁶⁵ იქვე, ფ. 39.

წესების საკითხი. მან მოითხოვა 10 სტიპენდიის დაარსება მხოლოდ მათთვის, რომლებიც ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებში აპირებდნენ სწავლის გაგრძელებას. აქედან 5 სტიპენდია მრეწველთა შვილთათვის, 2 სტიპენდია მუშა-მოსამსახურისათვის, ხოლო 2 სტიპენდია ზრცემოდა გარეშე პირებს, რომლებსაც უნივერსიტეტი მისცემდა რეკომენდაციას. ამ მიზნისათვის უნდა გამოყოფილიყო 600 სტერლინგი (დაახლოებით 5800 მანეთი)⁶⁶.

აღნიშნულ წინადადებებზე ყრილობამ მიღო დადგენილება დაეარსებინა სტიპენდიები. მატერიალური მდგომარეობის გამოსწორებისთანავე⁶⁷, საბჭოს კვლავ გამოუჩნდნენ სტიპენდიის მთხოვნელები, მათ შორის: პროფ. ალ. წერეთელი, გერონტი ქიქოძე, ლევან ასათიანი, ბორის გამარეკელი, ვახტანგ ბარათაშვილი, დიმიტრი კასრაძე და სხვები⁶⁸.

1923 წელს სტიპენდიატებისათვის გამოიყო კრედიტი 2738 მანეთისა და 93 კაპიკის ოდენობით⁶⁹, მაგრამ არაა ცნობილი თუ ვისზე და როგორ განაწილდა ეს თანხა. საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ მრეწველთა საბჭო ძირითადად ეხმარებოდა უნივერსიტეტის პოლიტექნიკური ფაკულტეტის სტუდენტებს, რომლებიც პრაქტიკას ქიათურის საწარმოებში გადიოდნენ⁷⁰.

Л. Д. МУМЛАДЗЕ

СТИПЕНДИАТЫ СОВЕТА СЪЕЗДА МАРГАНЦЕПРОМЫШЛЕННИКОВ ШОРАПАНСКОГО УЕЗДА КУТАИССКОЙ ГУБЕРНИИ

Резюме

Деятельность Совета (1896 — 1924 гг.) съезда еще не стала предметом специального изучения. Это относится в первую очередь к его практике назначения и выдачи стипендий учащимся местных начальных и средних, а также высших учебных заведений в России и за рубежом.

⁶⁶ ქცსა, ფ. 139, ანაწ. 7. საქ. 44, ფ. 83, ვლ. ჭანოშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 382.

⁶⁷ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 7. საქ. 18, ფ. 7.

⁶⁸ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 8. საქ. 10, ფ. 81—85.

⁶⁹ იქვე, ფ. 139, ანაწ. 8, საქ. 10, ფ. 59.

⁷⁰ საქ. სსრ. ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (ლხცსა) ფონდი 181, ანაწ. 1, საქ. 253, ფ. 5—11.

Благодаря этой материальной поддержке (особенно в 1900 — 1912 гг.) среднее и высшее образование получили сотни учащихся и студентов, многие из которых впоследствии стали выдающимися деятелями культуры Грузии (писатели К. Гамсахурдия, Г. Кикодзе, С. Клдიაшвили; художники Д. Какабадзе, Д. Шеварднадзе; композитор Поцхверашвили; академики А. Шанидзе, Г. Цулукидзе; профессора Ал. Церетели, И. Кипшидзе, С. Кипшидзе и многие другие).

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებამ

З. ГЕГЕШИДЗЕ

III СЪЕЗД КАВКАЗСКОГО СОЮЗА РСДРП

Важную роль в жизни большевистских организаций Закавказья сыграл III съезд Кавказского Союза РСДРП, состоявшийся в г. Тифлисе в первой половине мая 1904 года. Работа этого съезда кратко рассматривается в некоторых трудах¹. В данной статье мы ставим задачу осветить ее несколько шире. К сожалению, нет возможности дать детальный анализ и обобщение работы III съезда Кавказского Союза РСДРП ввиду того, что не найдены его резолюции. Мы располагаем неполными, фрагментарными протокольными записями этого съезда.

III съезд Кавказского Союза РСДРП был созван в период назревания революционного кризиса в России, когда борьба между большевиками и меньшевиками еще более обострилась. Меньшевики усилили свои дезорганизаторские выступления. Партия переживала кризис. В. И. Ленин, большевики видели выход из создавшегося положения в созыве III съезда партии, чему меньшевики сильно противились.

Дезорганизаторские выступления меньшевиков имели место и в партийных организациях Закавказья. В Баку они захватили комитет и выступили против созыва III съезда РСДРП.

Накануне III съезда Кавказского Союза РСДРП отмечается дальнейший подъем революционного движения, обусловленный ухудшением положения трудящихся Закавказья в связи с русско-японской войной.

Большевики выступали против войны и разъясняли народу ее несправедливый характер. «Первая антивоенная листовка «К русскому пролетариату», написанная Лениным спустя неделю после начала войны, уже в феврале 1904 года была перепечатана и распространена рядом большевистских комитетов»². Женевская комиссия по изданию партийной литературы на армянском и грузинском языках при ЦК РСДРП перевела эту листовку и издала ее тиражом 7.000 экземпляров для распространения в Закавказье.

¹ См. Очерки истории Коммунистической партии Грузии, ч. I (1883—1921 годы), Тбилиси, 1957; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, ч. I, Баку, 1958; Очерки истории Коммунистической партии Армении, Ереван, 1964; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. I (1883—1921 гг.), Тбилиси, 1967; Кузнецов К. К., Борьба закавказских большевиков под руководством товарища Сталина за созыв III съезда РСДРП. — Ученые записки. Выпуск 14. М., 1951; Гегешидзе З. Т., Кавказский Союз Российской социал-демократической рабочей партии (к 50-летию со дня основания). — Журн. «Сакартвелос комунисти» («Коммунист Грузии»), 1953, № 3; Стурua Н. И., Из истории борьбы за создание и укрепление большевистских организаций Закавказья (1893—1904 гг.), Тбилиси, 1956; Жвания Г. К., В. И. Ленин и Кавказский Союз РСДРП, Тбилиси, 1956; Акубджанова З. А., Кавказский Союзный Комитет РСДРП в период подготовки III съезда РСДРП (до начала первой русской революции) «Вопросы истории Компартии Азербайджана». Баку, 1962, № 26; Тавхелидзе Н., В. И. Ленин и Кавказский Союз Российской социал-демократической рабочей партии, Тбилиси, 1969 (на груз. языке).

² История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1966, т. II, с. 19.

Кавказский союзный, Бакинский, Тифлисский и Батумский комитеты РСДРП в конце января — начале февраля 1904 года развернули агитацию против «патриотической» манифестации, организованной царским правительством. В Баку, Тифлисе, Гори, Сигнахи, Батуми, Кутаиси, Александрополе и других местах проводились демонстрации и митинги рабочих и учащихся под большевистскими лозунгами «Долой войну», «Долой самодержавие!». В марте 1904 года Кавказский союзный комитет РСДРП выработал для пропагандистов и агитаторов инструкцию по ведению антивоенной агитации, которая была разослана всем местным комитетам³. 9 марта батумские рабочие отметили вторую годовщину демонстрации 1902 года однодневной всеобщей забастовкой. 11 апреля 1904 года в Тифлисе, на Вокзальной площади состоялась большая политическая демонстрация в связи с отправкой в ссылку политзаключенных.

Под руководством Кавказского союзного комитета РСДРП местные партийные комитеты проводили большую работу, готовясь торжественно отпраздновать день 1 Мая. Подготовка эта велась под антивоенными лозунгами. 22 апреля 1904 года Кавказский союзный комитет РСДРП созвал объединенное заседание представителей Тифлисского, Имеретинско-Мингрельского, Батумского и Гурийского комитетов, на котором было принято постановление о проведении первомайского праздника. Оно предусматривало проведение в городах всеобщих забастовок рабочих в честь первомайского праздника. Принимая во внимание исключительный революционный подъем в селах Гурии и Имеретии, участники заседания решили провести в воскресенье, 2 мая, в сельских местностях демонстрации и митинги⁴.

Несмотря на репрессии со стороны местных властей, день 1 Мая в Тифлисе, Батуми, Чиатура, Кутаиси, Поты и Александрополе был ознаменован забастовками, а в селах Гурии и Имеретии — крестьянскими демонстрациями. Особенно массовой была первомайская демонстрация крестьян, проведенная 2 мая в селе Хидистави (Озургетский уезд), в которой приняли участие около тысячи человек. Демонстранты с красными флагами в руках направились к центру села. Здесь состоялась митинг. Ораторы произносили речи о значении дня 1 Мая. Полиция открыла огонь по демонстрантам, было убито несколько крестьян. Эти первомайские забастовки и демонстрации оказали на трудящиеся массы сильное революционизирующее влияние.

Таким образом, в обстановке подъема революционного движения и обострившейся внутрипартийной борьбы был созван III съезд Кавказского союза РСДРП, который работал в период между 5—15 мая.

На съезде с правом решающего голоса присутствовали представители Центрального Комитета РСДРП, члены Кавказского союзного комитета РСДРП, представители Тифлисского, Батумского, Имеретинско-Мингрельского, Гурийского комитетов и с правом совещательного голоса — 5 человек. Меншевистский Бакинский комитет не прислал делегата на съезд.

Среди делегатов III съезда Кавказского союза РСДРП были: В. С. Бобровский (Федор), М. З. Бочоридзе (Бочкарев), Ф. И. Махарадзе,

³ Партийный архив Грузинского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (далее — ПА ГФ ИМЛ), ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 323.

⁴ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 324.

Г. С. Согорашвили (Григорий), И. В. Сталин (Давид), М. Г. Цхакая (Гурген), А. Г. Цулукидзе (Сандро), С. Г. Шаумян (Семенов) и другие⁶.

О причине, вызвавшей экстренный созыв съезда, указывается в протоколах: «Цель съезда — выяснить назревшие вопросы, которых очень много, вследствие той головокружительной быстроты, с какой идет вперед С[оциал]-д[емократическое] движение на Кавказе»⁶.

Съезд рассмотрел 12 вопросов: доклады местных комитетов Кавказского Союза РСДРП, Кавказского Союзного комитета, представителя ЦК РСДРП; о характере будущих демонстраций; о хидиставской демонстрации; об агитации и пропаганде среди рабочих, крестьян, войск и учащихся; о вооружении; о литературе; о профессиональных революционерах; о пересмотре Устава Кавказского союза и др.

Таким образом, на III съезде Кавказского Союза РСДРП были поставлены животрепещущие вопросы, соответствовавшие требованию времени — приближению революции.

Обсуждавшиеся на съезде доклады Кавказского союзного, Тифлиского, Батумского, Имеретинско-Мингрельского, Гурийского комитетов РСДРП охватывали период с октября 1903 года по начало мая 1904 года. В них рассматривались вопросы литературно-издательской, агитационно-пропагандистской и организационной работы комитетов, заострялось внимание на вопросах агитации и пропаганды, направленной против войны и проведения первомайского праздника.

В докладе Тифлисского комитета отмечалось, что с 5 января 1904 года, после ареста членов комитета, работа велась под руководством Кавказского союзного комитета, с февраля 1904 года к работе приступил новый Тифлиссский комитет. Он начал свою деятельность с агитации против войны. Ежедневно устраивались по три агитационных собрания, на которых присутствовали около 1.500 рабочих. Каждый рабочий кружок в Тифлисе состоял из 6 человек, 6 таких кружков выбирали представители, из которых составлялась цеховая организация. Всего в Тифлисе было девять цеховых организаций. Каждая выбирала своего представителя в районную организацию, которых в тот период в Тифлисе было четыре. В свою очередь, районные организации выбирали своего представителя в местный комитет. Тифлиссский комитет обратил особое внимание на создание кружков передовых рабочих. Под руководством Тифлиссского комитета было создано шесть социал-демократических кружков, объединявших 70 передовых рабочих⁷.

Революционное настроение рабочих в районных организациях Тифлиса было различным, но в целом уровень боевого настроения тифлиских рабочих был высоким⁸.

Незначительной была за отчетный период литературно-издательская деятельность Тифлиссского комитета. Было издано 14 прокламаций различного содержания, каждая тиражом 2.000 экземпляров на гру-

⁶ В протокольной записи III съезда Кавказского союза РСДРП делегаты упоминаются под псевдонимами. Удалось раскрыть лишь некоторые из них.

⁶ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 358.

⁷ ПВ ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 360—360 об.

⁸ Там же, л. 360 об.

⁹ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 322.

¹⁰ Там же, л. 298.

зинском и по 1.500 экземпляров — на русском и армянском языках. Столь малое количество литературной продукции объяснялось неимением у комитета собственной нелегальной типографии.

Из доклада видно, что Тифлисский комитет руководил и горийской социал-демократической организацией. Горийский уезд делился на 5 районов. В Цхинвали и Михайлово (Хашури) действовало несколько социал-демократических кружков. В апреле 1904 года Тифлисский комитет провел в Гори съезд местной интеллигенции. На нем была высказана мысль о праздновании дня 1 Мая. Было решено вести пропаганду по программе, выработанной Гурийским комитетом⁹.

Из протоколов III съезда Кавказского союза РСДРП выясняется, что агитация велась также в Сигнахском и Телавском уездах и что там был большой спрос на политическую литературу.

Делегат Батумского комитета, охарактеризовав положение рабочих, отметил, что городской пролетариат насчитывает около 7 тысяч человек, в том числе организационных рабочих до 2.000 человек. В области литературно-издательской деятельности Батумский комитет не имел больших успехов. За отчетный период было издано 25 прокламаций. После II съезда Кавказского союза РСДРП Батумский комитет стал уделять особое внимание пропаганде, часто проводились и забастовки. Докладчик отметил, что «настроение батумских рабочих в высокой степени боевое, причем ярко выступает наружу политическое недовольство»¹⁰.

В январе 1904 года батумских рабочих ознакомили с Программой РСДРП, а с начала марта каждый день велась агитация против войны; за один месяц было проведено 48 агитационных собраний, на которых присутствовало 1.600 человек. Первомайская агитация была проведена 30 раз, на агитационных собраниях присутствовало 1.000 человек. Батумский комитет установил связь с воинскими частями.

Охарактеризовав революционное настроение батумских рабочих, докладчик отметил: «В настоящее время рабочие ничего не хотят слушать на агитации и пропаганде, кроме как о революции. Но, несмотря на это, местный комитет не считает батумский пролетариат вполне подготовленным к революции. Он может быть застрельщиком, но удержаться долго не сможет. Он может [совершить] решительный акт, но продержаться на завоеванной позиции и вполне воспользоваться плодами своей победы не может, потому что масса революционна по духу, но не по подготовке, а ядро передовых слишком незначительно»¹¹.

Под непосредственным руководством батумцев проходила работа Гурийского комитета, который объединялся с Батумским комитетом¹². До II съезда Кавказского союза РСДРП в Гурии было 64 социал-демократических кружка, а в дальнейшем их число достигало 90. Эти кружки служили базой для Батумского комитета в Гурии, где имелось 5 районов, каждый из представителей которых поддерживал связь с местным комитетом. В кружках велась систематическая пропаганда. Докладчик характеризовал невыносимые условия жизни гурийского крестьянства и его героическую борьбу против самодержавия и помещиков.

¹¹ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 299 об — 300.

¹² Там же, л. 302.

Представитель Имеретинско-Мингрельского комитета начал свой доклад с характеристики социального состава партийной организации Кутаиси, где имелось единственное промышленное предприятие — табачная фабрика Пиралова, на которой работало около 60 рабочих. В организации были главным образом ремесленники, приказчики и учащиеся. На этой фабрике действовали 10 рабочих социал-демократических кружков. В Имеретинско-Мингрельском комитете было три представителя от учащихся. Они организовали кружки для подготовки пропагандистов. Докладчик отметил также результаты агитационной работы в воинских частях, где успешно были распространены антивоенные прокламации.

Одним из важнейших промышленных районов Имеретинско-Мингрельского комитета была Чиатура. Здесь в марганцевом производстве было занято более 4.000 рабочих. Докладчик охарактеризовал невыносимое положение чиатурских рабочих, а также указал на тот факт, что основной контингент рабочих связан с селом и не свободен от крестьянской частнособственнической психологии. После стихийной забастовки чиатурских рабочих летом 1903 года Имеретинско-Мингрельский комитет обратил особое внимание на развертывание пропагандистской работы. С октября 1903 года комитет имел здесь агента-пропагандиста, который создал 10 рабочих кружков. Съезд подчеркнул необходимость обратить внимание на пролетариат Чиатуры¹³.

Докладчик, коснувшись революционных настроений крестьянства Имеретии, Мингрелии и Гурии, отметил, что во время подготовки к первомайскому празднику крестьяне высказались за немедленное революционное выступление¹⁴. В докладе приводились факты организационного руководства социал-демократией крестьянским движением. Широко освещая этот вопрос на III съезде РСДРП, М. Цхакая отмечал: опыт организационного руководства социал-демократами крестьянским движением мы имеем, главным образом, в Западном Закавказье — в Кутаисской губернии — Гурии, Имеретии и Мингрелии, где революционный размах принял широкий характер¹⁵.

Были заслушаны доклады о пропагандистской работе в Елизаветпольской и Эриванской губерниях, Карсской области и Борчалинском уезде; отмечалось, что в Елизаветполе имеется зачаток социал-демократической организации. Докладчик, отметив, что дашнаки усилили работу среди армянских рабочих и крестьян, указал на необходимость расширения пропагандистской и агитационной работы социал-демократов среди армянских трудящихся и усиления борьбы против националистов¹⁶.

Съезд заслушал информацию о работе Бакинской партийной организации, в которой было охарактеризовано создавшееся там тяжелое положение — внутрипартийный кризис и правительственные репрессии, отмечен факт захвата меньшевиками Бакинского комитета и в то же время сказано, что «фракционисты не имеют никакого влияния на рабочих, вся их работа ограничилась выпуском манифеста и несколькими прокламациями. Их появление вызвало недоумение среди бакинских рабочих, привыкших к единой солидарной работе, исходящей от одного

¹³ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 307.

¹⁴ Там же, л. 319 об.

¹⁵ См. «Третий съезд РСДРП». Протоколы, М., 1959, с. 230.

¹⁶ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 205, 322.

источника. Среди же общества фракционисты встретили вражду. Их очень мало и ничего они не могут сделать... Вообще можно сказать, что в Баку движение массовое и сильное настолько, что заражает даже и солдат, среди которых замечается много сочувствующих. (Известен факт, что часовой передал на штыке прокламацию заключенному)¹⁷.

Съезд считал необходимым направить в Баку опытных партийных работников для укрепления организации¹⁸.

В отчетном докладе Кавказского союзного комитета РСДРП были рассмотрены организационная, пропагандистская, агитационная работа и литературно-издательская деятельность комитета. Докладчик говорил о вопросах руководства Тифлиским, Бакинским, Имеретинско-Мингрельским и Батумским комитетом, об агитации против войны и работе, проделанной по проведению Первомайского праздника.

Осветив литературно-издательскую деятельность Кавказского союзного комитета РСДРП, докладчик отметил, что за отчетный период (с ноября 1903 года по май 1904 года) Кавказский союзный комитет издал пять номеров газеты «Листок «Борьбы пролетариата», каждый тиражом 6.000 экземпляров, всего 30.000 экземпляров; за это же время были изданы две брошюры на грузинском языке тиражом 6.000 экземпляров, 18 прокламаций — 80.000 экземпляров. Кроме того, по инициативе Кавказского союзного комитета в типографии Центрального Комитета РСДРП (в Баку) были напечатаны: на грузинском языке — брошюра «Ладо Кецховели» (1.200 экземпляров) и «Французская революция» (5.000 экземпляров), на армянском языке — 9 брошюр каждая тиражом 3.000 экземпляров¹⁹.

Докладчик отметил также недостатки в литературно-издательской работе Кавказского союзного комитета РСДРП, подчеркнул, что комитет не смог выполнить возложенную на него II съездом Кавказского союза РСДРП обязанность в деле издания литературы. Причиной этого он считал нехватку солидных литературных сил и недостаточно продуктивную работу нелегальной типографии.

В докладах Кавказского Союзного комитета и местных комитетов, а также в выступлениях других ораторов на съезде отражена громадная пропагандистская агитационная и организаторская работа социал-демократических организаций среди рабочих, крестьян, солдат, показан высокий революционный уровень рабочих и крестьян Закавказья.

В докладе Центрального Комитета отмечалось, что деятельность Центрального Комитета началась в исключительно неблагоприятных условиях, что отношения между большевиками и меньшевиками постепенно обостряются и принимают весьма резкий характер. Докладчик говорил также и о других затруднениях Центрального Комитета в связи с провалом транспортного бюро, о провале транспорта протоколов II съезда, о том, что в некоторых крупных революционных центрах в Москве и на Урале Центральному Комитету пришлось создавать новые комитеты. Из-за захвата «Искры» меньшевиками и провала транспортного бюро Центрального Комитета издание большевистской литературы пришлось сосредоточить главным образом в центральных районах

¹⁷ Там же, л. 207 об.

¹⁸ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 208.

¹⁹ Там же, лл. 325—325 об.

²⁰ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, дп. 5, д. 241, л. 327 об.

России. За короткое время было издано 80.000 экземпляров брошюр и 500.000 экземпляров прокламаций 15 наименований²⁰.

Представитель Центрального Комитета рассказал о демагогических выступлениях меньшевиков в новой «Искре». После характеристики дезорганизаторских действий меньшевиков он осветил деятельность большевистских организаций и отметил огромный рост влияния В. И. Ленина на социал-демократические организации России²¹. Дав высокую оценку деятельности большевиков Закавказья, докладчик отметил, что социал-демократические организации Кавказа считаются серьезными и хорошо организованными²².

Как отмечалось выше, резолюции III съезда Кавказского союза РСДРП не найдены. В протоколах съезда содержатся некоторые его постановления.

Одним из важных вопросов, рассмотренных III съездом Кавказского союза РСДРП, был вопрос о демонстрациях и вооружении. В связи с этим съезд принял следующее постановление:

«1. Мирные демонст[рации] и манифест[ации] допускаются по решению съезда, только при особенно благоприятных и исключит[ельных] обстоятельствах и условиях (единогласно).

2. Съезд, принимая во внимание боевое настроение кавказских городских и сельских рабочих, признает своевременным и необходимым организацию вооруженной демонстрации с тем, чтобы они применялись только при условии одновремен[ного] распростр[анения] их на рабоч[ие] районы»²³.

Для руководства подготовкой и проведения такой демонстрации была выделена особая комиссия. В ней участвовали представители военно-революционной организации, образованной при Кавказском союзном комитете. Съезд поручил Кавказскому союзному комитету «запросить ЦК, не найдет ли он воз[можным] орг[анизовать] сов[местное] предст[авительство] отд[ельных] комитетов или хотя бы районов для выработк[и] общ[их] мер, кот[орые] пом[огут] наилучшим обр[азом] испол[ьзовать] наст[оящий] крит[ический] мом[ент], вызв[аный] войной на Д[альнем] В[остоке]»²⁴.

На III съезде РСДРП М. Г. Цхакая, коснувшись постановления III съезда Кавказского союза РСДРП по вопросам о мирных демонстрациях и вооруженном восстании, отметил:

«На III съезде Кавказского союза были поставлены вопросы о современном революционном моменте, о демонстрациях, вооруженном восстании. «Мирные», вернее, невооруженные демонстрации были отвергнуты съездом, который выбрал комиссию для разработки проекта об организации вооружения. При этом на съезде же решено было, чтобы каждая организация отчисляла известный процент на дело вооружения.

В то же время М. Г. Цхакая указывал, что на III съезде Кавказского союза РСДРП было решено не проводить частичные демонстрации и ни в коем случае — невооруженные. На съезде был постав-

²¹ Там же, л. 329 об.

²² Там же, л. 312 об.

²³ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 315.

²⁴ Там же.

²⁵ «Третий съезд РСДРП», Протоколы, с. 130.

лен вопрос о подготовке вооруженного восстания крестьян во всей Грузии, части Имеретии и Мингрелии²⁶.

Таким образом, III съезд Кавказского союза РСДРП, руководствуясь указанием В. И. Ленина, к старому лозунгу о восстании добавил лозунг о вооруженном восстании.

III съезд Кавказского союза РСДРП принял решение о проведении широкой агитации для популяризации первомайской демонстрации, состоявшейся в селе Хидистави. В случае репрессий против хидиставцев было решено провести демонстрации протеста на Кавказе и в России²⁷. На съезде широко обсуждались также вопросы пропаганды и агитации. Были намечены мероприятия по усилению пропаганды и агитации среди населения. Съезд признал необходимым переиздать брошюру Ленина применительно к нашим условиям²⁸. III съезд Кавказского союза РСДРП имел в виду работу В. И. Ленина «К деревенской бедноте». На основании постановления съезда Ф. И. Махарадзе перевел брошюру на грузинский язык, внеся в нее местные материалы о невыносимом положении грузинского крестьянства и аграрных отношениях в Грузии²⁹. Брошюра была напечатана в марте 1905 года в Авлабарской нелегальной типографии тиражом 3.000 экземпляров под названием «К деревенскому нуждающемуся крестьянству»³⁰.

III съезд Кавказского союза РСДРП решил составить специальную брошюру для солдат и обязал комитеты обратить серьезное внимание на развертывание пропаганды и агитации в армии, рекомендовал им не прекращать практику проведения летучек и разовой агитации в массах, а также рекомендовал Союзному комитету и ЦК издавать брошюры на разных языках³¹.

Кроме того, съезд обязал местные комитеты дважды в месяц представлять Кавказскому союзному комитету хронику о работе партийных организаций на местах и о других важных событиях, что должно было печататься в газете «Листок «Борьбы пролетариата»».

Предметом специального обсуждения съезда стал вопрос о возобновлении издания органа газеты «Пролетариатис брдзола» («Борьба пролетариата»), выпуск которой был приостановлен. Кавказский союзный комитет РСДРП уделял исключительное внимание изданию газеты «Листок «Борьбы пролетариата»», которая фактически являлась органом Кавказского союзного комитета.

Еще в апреле 1904 года несколько членов Кавказского союзного комитета РСДРП обратились к комиссии по изданию социал-демократической литературы на армянском и грузинском языках при Центральном Комитете РСДРП с просьбой об издании газеты «Пролетариатис брдзола» за границей и создании специальной редакционной коллегии. В то же время Кавказский союзный комитет просил, чтобы в редакционной работе приняло участие лицо, назначенное Центральным

²⁶ Там же, стр. 237.

²⁷ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 315.

²⁸ Там же, л. 318.

²⁹ См. В. Г. Эсаишвили. В. И. Ленин и Грузия. Тбилиси, 1970, с. 151—154.

³⁰ См. «Авлабарская нелегальная типография Кавказского союзного комитета РСДРП (1903—1906 гг.). Сборник материалов и документов. Тбилиси, 1954, с. 23.

³¹ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, лл. 317—318.

Комитетом. Просим, говорилось в письме, «чтобы этим лицом, хотя бы первое время, был товарищ Ленин»³².

Накануне III съезда Кавказского союза РСДРП Кавказский союзный комитет принял постановление о перенесении редакции газеты «Пролетариатис бრძოლა» за границу, а печатать предполагалось в Тифлисе, в типографии Кавказского союзного комитета. Большинство делегатов съезда осудило это решение Кавказского союзного комитета. Съезд признал поведение Кавказского союзного комитета в деле перенесения издания печатного органа за границу «формально неправильным и по существу нежелательным»³³. На съезде было решено возобновить издание органа.

Съезд рассмотрел также вопрос об органе заграничной группы грузинских националистов — газете «Сакартвело». В этой газете печатались статьи, направленные против большевиков. Съезд поручил Кавказскому союзному комитету выработать резолюцию о газете «Сакартвело»³⁴.

Съезд одобрил предложение о создании группы профессиональных революционеров: было решено отчислять для этого определенный процент из финансовых средств местных комитетов³⁵.

Рассмотрев вопрос о бюджете, съезд утвердил ежемесячный бюджет Кавказского союза в размере 540 рублей. Бюджет состоял из перечислений местных комитетов в пользу Кавказского союзного комитета³⁶.

На III съезде Кавказского союза РСДРП новый состав союзного комитета не избирался. По этому поводу в протоколе записано: съезд выражает доверие Союзному комитету и просит членов остаться на своих местах³⁷.

Съезд проходил в условиях строжайшей конспирации. Но власти с помощью своей агентуры все же узнали о том, что в 1904 году в Тифлисе состоялся съезд Кавказского союза, но вместо весны агенты назвали временем работы съезда лето. Как указывалось в агентурном сведении охранки, Кавказский союзный комитет явился выразителем организационной тактики Ленина («большинства») ³⁸.

*

* * *

Таким образом, III съезд Кавказского союза РСДРП подытожил работу социал-демократических организаций Закавказья и выработал общий план партийного руководства революционным движением Закавказья. Все важнейшие тактические вопросы, стоявшие перед партией в связи с началом русско-японской войны и с приближением революции, были рассмотрены и решены соответствующим образом.

³² ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. I, д. 119, л. 5.

³³ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 318.

³⁴ Там же, л. 318 об.

³⁵ Там же.

³⁶ ПА ГФ ИМЛ, ф. 8, оп. 5, д. 241, л. 318 об.

³⁷ Там же.

³⁸ ЦГАОР СССР. ф. 102, д. 5, ч. 11, Л. Б.- 1904 г.- л. 98.

III съезд Кавказского союза РСДРП стоял на большевистской позиции и отстаивал ленинские тактические и организационные принципы. Намеченные на съезде мероприятия сыграли большую роль в деле дальнейшего развития революционного движения в Закавказье и укрепления большевистских организаций. III съезд Кавказского союза РСДРП явился знаменательной вехой в борьбе за созыв III съезда РСДРП.

Опираясь на решения съезда, Кавказский союзный комитет РСДРП развернул борьбу против меньшевиков и направил в местные комитеты своих представителей.

Представил грузинский филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС

ოთარ ლორთქიფანიძე

„ელინიზმი“, „ელინისტური სამყარო“ და „ელინისტური კულტურა“

(დეფინიციის სიძნელეები)

1. თითქმის 150 წელი შესრულდა მას შემდეგ, რაც ცნობილმა გერმანელმა ისტორიკოსმა იოჰან დროიზენმა პირველად იხმარა ტერმინი „ელინიზმი“¹. იოჰან დროიზენის მტკიცებით, ელინიზმის ეპოქა მოიცავს ძვ. წ. IV—II სს. და „ხასიათდება უკვე დრომოკმეული აღმოსავლეთის კულტურულ ხალხებში ბერძენთა ბატონობისა და ცივილიზაციის გავრცელებით“. მიუხედავად ამ აზრად პანევროპული ტენდენციისა და თვით ტერმინის პირობითობისა, ეს სახელწოდება („ელინიზმი, „ელინისტური“) მტკიცედ დამკვიდრდა ხმელთაშუაზღვისპირეთისა და ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიაში ერთი დიდი ეპოქის აღსანიშნავად, რომელიც მოიცავს პერიოდს ზოგადად ძვ. წ. IV ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან (ე. ი. ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალებიდან ძვ. წ. 31 წლამდე (ავგუსტუსის მიერ რომის იმპერიის შექმნა). თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ელინიზმის ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრაში მკვლევართა შორის აზრთა სრული სხვადასხვაობაა. ზოგიერთი ისტორიკოსი ელინიზმის ხანას ალექსანდრე მაკედონელის გამეფებიდან (ძვ. წ. 336) იწყებს და ამთავრებს ძვ. წ. 30 წ. (რომის მიერ უკანასკნელი ელინისტური სახელმწიფოს ეგვიპტის დაპყრობა). დღეს უკვე ზედმეტია იმის მტკიცება, რომ ელინიზმის ეპოქის ერთიანი ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრა მეტისმეტად პირობითია და სათუოც. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ელინიზმის დამახასიათებელი მოვლენები თავს იჩენს ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქამდე გაცილებით ადრე, უკვე ძვ. წ. IV ს-ის პირველი ნახევრისათვის (მაგ., კარიაში, სიცილიაში და ბოსფორის სამეფოში). ამასთან დაკავშირებით, გაჩნდა კიდევაც ტერმინი „პროტოელინიზმი“². მაგრამ თუ ეს საკითხი ჯერ კიდევ პრობლემურია, იმას მაინც თითქმის არავინ დავობს, რომ ელინიზმის დამახასიათებელი მოვლენები ძვ. წ. I ს-ის შემდგომ ხანაშიც განაგრძობს არსებობას და ზოგან საკმაოდ ინტენსიურადაც³. ეს გასაგებიცაა: ალექსანდრე მაკედონელის უზარმაზარი იმპერიის დაშლის შემდგომ 3 საუკუნის მანძილზე წარმოქმნილ თითოეულ სახელმწიფოს (დიდსა თუ მცირეს) საკუთარი ცხოვრება

¹ J. G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, I—III, Berlin, 1833—1843.

² W. D. Blawatsky, *Il Periodo del Protoellenismo sul Bosphoro*, „Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica“, III, Roma, 1961, გვ. 49—66.

³ ასე მაგ., დანელ შლუმბერგეს მტკიცებით, ელინიზმმა ხმელთაშუაზღვისპირეთში, ეგვიპტესა და სირიაში თავი შემოიხაზა VII საუკუნემდე, ხოლო მცირე აზიაში XI საუკუნემდეო D. Schlumberger, *L'Orient Hellenisé*, Paris, 1970, გვ. 8—9.

ჰქონდა და სრულებითაც არ ემორჩილებოდა განვითარების ერთიან გზას — მით უფრო (როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ) პოლიტიკურსა და კულტურულ ცხოვრებაში.

უკანასკნელი 100 წელი ელინისტური ხანის ისტორიისა და კულტურის პრობლემების ინტენსიური შესწავლის ხანაა. მიუხედავად ამ დარგში მიღწეული თვალსაჩინო წარმატებებისა, განსაკუთრებით უკანასკნელი სამი ათეული წლის მანძილზე, ერთ მთავარსა და იქნება ყველაზე არსებით საკითხში არ ჩანს პროგრესი და საერთო აზრი. ესაა თვით ტერმინის „ელინიზმის“ განსაზღვრა და მისი შინაარსი. ელინიზმის ეპოქისადმი მიძღვნილ მრავალრიცხოვან ნაშრომებში⁴ თითქმის ვერსად ვერ შეხვდებით „ელინიზმის“ ერთსა და იმავე განსაზღვრას.

სხვადასხვა მკვლევარს სრულიად სხვადასხვაგვარად ესმის „ელინიზმი“. ზოგიერთს იგი მხოლოდ კულტურულ მოვლენად მიაჩნია. ასე მაგალითად, ელინისტური რელიგიის ცნობილი გერმანელი მკვლევარი ვ. შუბარტი წერდა: „ცნება „ელინიზმი“ განსხვავებით „ელინურისაგან“, უკანასკნელი ასი წლის აღმოჩენებისა და მეცნიერული კვლევა-ძიების წყაროებით, იმდენად თვალსაჩინო გახდა, რომ სულ რამდენიმე სიტყვაა საჭირო, რომ გაბედულად მოვხაზოთ ძირითადი კონტურები“. აი მისი „რამდენიმე სიტყვით“ ნასიბრძნით: „ელინიზმი მხოლოდ კულტურული მოვლენაა. ამასთან ელინური სული ქმნიდა აღმოსავლურ საფუძველზე ისე, რომ მას არ ერწყმოდა. ელინიზმი ელინურობის განშლაა. მისი გარდაქცევაა მსოფლიო მოვლენად: იგი ელინური სულის სპონტანური ასრულებაა“⁵. სრულიად სხვაგვარად ესმის ელინიზმი მიხეილ როსტოვეცს, ელინისტური სამყაროს (და საერთოდ ანტიურობის) ისტორიისა და კულტურის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო თვალსაჩინო მკვლევარს. მისი მტკიცებით, ელინიზმს კულტურის ისტორიაში თითქმის პრინციპულად ახალი არაფერი მოუტანია, და ამ ეპოქის განმსაზღვრელი უფრო პოლიტიკური მომენტია⁶. მაინც დასავლურ ისტორიოგრაფიაში ელინიზმი უფრო მეტად კულტურულ მოვლენად აღიარებული, თუმც კონკრეტულ განსაზღვრაში, ვიმეორებ, სრული შეუსაბამობაა. შედეგები დასავლური ისტორიოგრაფიის თითქმის ასწლოვანი კვლე-

⁴ იხ. მაგ., „Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938—1948“, Wiesbaden, 1956 H. Bengtson, *Aspetti storico-universali del mondo ellenistico*, „La parola del passato“, XI, 1956, გვ. 161—178; „La Magna Grecia nel mondo ellenistico (Atti dell Taranto)“, 1969; Fr Altheim, R. Stiehl, *Geschichte: Mittelasiens in Altertum*, Berlin, 1970; C. B. Welles, *Alexander and the Hellenistic World*, Toronto, 1970, E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, London, 1972; H. Heinen, *Untersuchungen zur Hellenistischen Geschichte des 3 Jh. V. Chr.* („Historia“, Zeitschrift für alte Geschichte, Heft 20), Wiesbaden, 1972; H. Bengtson, *Wesenzüge der Hellenistischen Zivilisation*, Brüssel, 1968; მის ივე, *Kleine Schriften zur alten Geschichte*, München, 1972, გვ. 347 და შმდ. მის ივე, *Herrschergeraltalen des Hellenismus*, München, 1975; A. Momigliano, *Introduzione all ellenismo* „Rivista storica italiana“, anno 82, 1970, გვ. 4; C. Preaux, *Le monde hellenistique*, Paris, 1978; W. Schuller, *Griechische Geschichte*, München, 1982, გვ. 153—167.

⁵ W. Schubart, *Die Religiöse Haltung des frühen Hellenismus*, München, 1937, გვ. 3—4.

⁶ ეს აზრია გატარებული მის სამტომიან ნაშრომში; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1953.

ვისა ელინიზმის არსის განსაზღვრას რომ ისახავს მიზნად, შესანიშნავადაა გამოცემული გამოჩენილი ინგლისელი მეცნიერის ვილიამ ტარნის წიგნში „ელინისტური ცივილიზაცია“: „რას ნიშნავს „ელინიზმი“? ერთი ფიქრობენ, რომ იგი ნიშნავს ახალ კულტურას, რომელიც ბერძნული და აღმოსავლური ელემენტებისაგანაა შემდგარი; მეორენი მას ბერძნული კულტურის აღმოსავლეთის ქვეყნებში გავრცელებად მიიჩნევენ; მესამენი, რომ ელინიზმი მხოლოდ ძველი ბერძნული კულტურის განვითარებაა, ხოლო სხვანი, რომ ეს იგივე ცივილიზაციაა, რომელიც ახალი ვითარებითაა სახეშეცვლილი. ყველა ეს თეორია შეიცავს ჭეშმარიტების მარცვალს, მაგრამ მთლიანად როდია ჭეშმარიტება. ისინი მაშინვე უფარგისი ხდებიან, როგორც კი მკვლევარი დეტალების კვლევას შეუდგება: ასე მაგალითად, ელინისტური მათემატიკა წმინდა ბერძნულია, ხოლო ამ მეცნიერების ყველაზე მახლობელი დარგი — ასტრონომია, ბერძნულ-ბაბილონურია. რეალური სურათის წარმოსადგენად ყველა მოვლენის ერთობლიობაში განხილვა აუცილებელი, ხოლო ტერმინი „ელინიზმი“ პირობითი „ეტიკეტია“ იმ სამი საუკუნის ცივილიზაციის აღსანიშნავად, როდესაც ბერძნული კულტურა გავრცელდა მისი სამშობლოს საზღვრებიდან შორს“⁷.

საბჭოთა ისტორიოგრაფია დიდ ყურღღებას უთმობს ელინიზმის ისტორიისა და კულტურის შესწავლას. ელინიზმის არსი, მისი წარმოშობა და სოციალურ-ეკონომიკური ბუნება, ისტორიული როლი — აი ის უმთავრესი პრობლემები, რომლებიც საბჭოთა ისტორიკოსების კვლევის საგანადაა ქცეული. დასავლური ისტორიოგრაფიის საპირისპიროდ, საბჭოთა ისტორიკოსები ელინიზმში უმთავრესად სოციალურ-ეკონომიკური რიგის მოვლენებს ხედავენ. ჯერ კიდევ ამ საუკუნის 40-იანი წლებში ცნობილმა საბჭოთა მეცნიერმა აბრამ რანოვიჩმა წამოაყენა ელინიზმის სრულიად ახლებური გაგება, რომელიც ვრცელადაა განვითარებული მის წიგნში „ელინიზმი და მისი ისტორიული როლი“. აბრამ რანოვიჩის მტკიცებით⁸ ელინიზმი ესაა ახალი, კანონზომიერი და მალალი ეტაპი ანტიკური მონათმფლობელური საზოგადოების ისტორიაში. კიდევ მეტი! — იმ ხანის მსოფლიო ისტორია. არსებითად იგივე აზრს იცავდა აგრეთვე გამოჩენილი საბჭოთა მეცნიერი სერგეი კოვალიოვი: „ელინიზმი — ეს უპირველეს ყოვლისა, გარკვეული სტადიაა მონათმფლობელური სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაციის განვითარებაში“⁹.

აბრამ რანოვიჩის თეორიას, ელინიზმის როგორც მონათმფლობელური საზოგადოების განვითარების ახალი ეტაპის შესახებ, მრავალი მომხრე გამოუჩნდა და იგი თითქმის უნივერსალურად იქნა აღიარებული. ზოგიერთი ისტორიკოსი იქამდეც მივიდა, რომ ელინისტურ ქვეყანაში მიმდინარე პროცესები ცინის ეპოქის ჩინეთისა და მაურის დინასტიის ინდოეთშიც აღმოაჩინა და მოითხოვა „ელინიზმის“ პარალელურად ხმრება ტერმინისა „ცინიზმი“¹⁰. ეს მართლაც ცინიზმია ტერმინ „ელინიზმის“ მიმართ, რომელმაც აბრამ რანოვიჩისა და მისი თეორიის მომხრეების ხელში სრულიად დაკარგა თავისი სემანტიკური მნი-

⁷ В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, гл. 20—21.

⁸ А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М., 1950, гл. 1, 10, 16, 26—36 და სხვ.

⁹ იხ. ტარნის დასახ. წიგნის წინასიტყვაობა, რომელიც ს. კოვალიოვს ეუთვნის (გვ. 9).

¹⁰ ასეთ შეხედულებებს ავითარებდა მაგალითად, ოლეგ კულრაძეც იხ. А. Л. Кац, Дискуссия о проблемах эллинизма, «Советская археология», 1955, XXII, гл. 117.

შენელობაც კი, ზოლო მაკედონელთა ექსპანსიისა და მასთან დაკავშირებული ბერძენთა ფართო კოლონიზაციის როლი თითქმის მინიმუმამდე იქნა დაყვანილი. ამ მხრივ ძალზე დამახასიათებელია ანა ბოლტუნოვას მოწოდება „ელინიზმი“ ელინების გარეშე¹¹. ა. ბოლტუნოვას მტკიცებით, „ელინიზმის არსი მდგომარეობს უწინარეს ყოვლისა იმაში, რომ ამ დროს საკუთრივ საზოგადოების შიგნით მიმდინარეობს განვითარების ინტენსიური და კანონზომიერი პროცესი“. ვერ ვიტყვი, რომ ნათელი და კონკრეტული განსაზღვრა იყოს, სამაგიეროდ იგი მიუდგება ნებისმიერ საზოგადოებას და გამოდგება ნებისმიერი ეპოქისათვის. ასე იქცა ა. ბოლტუნოვის ხელთ იბერია-ქართლის სამეფო ტიპიურ ელინისტურ სახელმწიფო¹².

თეორია ელინიზმის, როგორც მონათმფლობელური საზოგადოების განვითარებაში ახალი აუცილებელი ეტაპის შესახებ, მკაცრად იქნა გაკრიტიკებული ზოგიერთი საბჭოთა ისტორიკოსის (კ. ზელინი, ვ. ბლავატსკი) მიერ 1955 წ. გამართულ დისკუსიაზე¹³. ელინიზმი განყენებული სოციოლოგიური ცნება კი არაა, არამედ — კონკრეტულ-ისტორიული და სრულიადც არ წარმოადგენს აუცილებელ ეტაპს მონათმფლობელური საზოგადოების განვითარებაში. უნდა ითქვას, რომ ამჟამად აბრამ რანოვიჩის თეორია ელინიზმის რაობის შესახებ არსებითად უარყოფილია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. დღეს თანდათანობით მხარს უჭერენ კონსტანტინე ზელინის¹⁴ მიერ წამოყენებულ დებულებას, რომ ელინიზმი წარმოადგენს ელინური და ადგილობრივი ელემენტების შერწყმას და ურთიერთზემოქმედებას ეკონომიკურ წყობაში, სოციალურსა და პოლიტიკურ ურთიერთობაში, კულტურასა და იდეოლოგიაში. მაგრამ, ელინური და ადგილობრივი სტრუქტურების ყოველგვარი ურთიერთობა როდია ელინიზმი. ზაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ბერძნული და ადგილობრივი ელემენტების ურთიერთობა დაიწყო გაცილებით უფრო ადრე (აქაური კოლონიზაცია მცირე აზიაში, დიდი ბერძნული კოლონიზაცია სიცილიასა და იტალიაში, შავი ზღვისპირეთში), მაგრამ მაშინ არ განვითარებულა ის მოვლენები, რომლებიც აგრე დამახასიათებელია ე. წ. ელინისტური ხანისთვის. ელინური და ადგილობრივი (უბირატესად აღმოსავლური) ელემენტების შერწყმისა და ზემოქმედების პროცესი ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შემდგომ ხანაში მიმდინარეობდა არსებითად სრულიად სხვა ისტორიულ გარემოში და მკიდროდა დაკავშირებული იმ მოვლენებთან, რომლებიც გამოიწვია მაკედონელთა ექსპანსიამ და ბერძენ-მაკედონელთა მასობრივმა კოლონიზაციამ წინა აზიაში. ეს უკანასკნელი მიმდინარეობდა სულ სხვაგვარი ინტენსივობით, მასშტაბებითა და მიზანდასახულობით¹⁵, ვიდრე ძვ. წ. VIII—VII სს. ე. წ. „დიდი ბერძნული კოლონიზაცია“.

¹¹ А. И. Болтунов, Замечания на прспект «Всемирной истории», «Вестник древней истории», 1952, № 1.

¹² А. Л. Кац, Дискуссия... გვ. 99—122, შტრ. А. И. Тюменев, Передний Восток и античность, «Вопросы истории», 1959, № 9.

¹³ К. К. Зельин, Основные черты эллинизма, «Вестник древней истории», 1953, № 4, გვ. 145 და შტდ.

¹⁴ V. Tschirikower, Die Hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Großen bis auf die Römerzeit, Leipzig, 1927; P. Briant, Colonisation hellénistique et populations indigènes, „Klio“, 60, 1978, გვ. 57—92.

2. ელინიზმის არსის განსაზღვრა მჭიდროდ უკავშირდება „ელინისტურ სამყაროს“ გეოგრაფიული არეალის პრობლემას, რომლის შესახებ სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში აგრეთვე აზრთა სხვადასხვაობაა.

„ელინისტური სამყაროს“ ფარგლებში ჩვეულებრივ აერთიანებენ იმ პოლიტიკურ წარმონაქმნებს, რომლებიც ალექსანდრე ნაკედონელის ლაშქრობათა შემდეგ ჩამოყალიბდა ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და ძველ აღმოსავლეთში. „ელინისტური სამყაროს“ შიგნით კი სამ ზონას გამოყოფენ: ა) საკუთრივ ელადა, ბ) მცირე აზია, სირია და ეგვიპტე; ბ) მდ. ევფრატის აღმოსავლეთით მდებარე ოლქები.

„ელინისტური სამყაროს“ ამგვარი პრინციპით დაყოფა¹⁵ მიღებულია საბჭოთა მკვლევართა შორისაც¹⁶. ამასთან ერთად სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გვხვდება ელინიზმის გეოგრაფიული არეალის კიდევ უფრო ფართოდ განსაზღვრა: „კონტინენტური საბერძნეთი კუნძულებითურთ, ხმელთაშუაზღვისპირეთისა და პონტოს კოლონიები (იგულისხმება „დიდი ბერძნული“ კოლონიზაციის შედეგად წარმოქმნილი ბერძნული სამოსახლოები, — ო. ლ.), ალექსანდრე ნაკედონელის მიერ დაპყრობილი აღმოსავლეთი“¹⁷.

ფრანგი ისტორიკოსი პიერ ლევეკი „ელინისტური სამყაროს“ ფარგლებში აქცევს არა მხოლოდ მთელს ხმელთაშუაზღვისპირეთს, შავიზღვისპირეთსა და ძველ აღმოსავლეთს, არამედ აგრეთვე მათ მიმდებარე ვრცელ ტერიტორიებს, რომლებიც მოექცნენ ბერძენთა კულტურული და ეკონომიკური გავლენის ქვეშ. (ასე მაგ., ბალკანეთ-დუნაის ოლქები, კელტური სამყარო, შიდა აფრიკა, არაბეთი და ა. შ.)¹⁸.

იტალიელ ისტორიკოსს მარიო ლევის ელინისტურ „სისტემაში“ (II „sistema“ ellenistica) „ელინისტურ საბერძნეთთან“ ერთად შეყავს, ერთი მხრივ, ინდოეთი, ხოლო, მეორე მხრივ—კელტები და გვთავაზობს ტერმინს „ევროაზიული ელინიზმი“ (L'ellenismo euroasiatico)¹⁹.

კიდევ უფრო შორს მიდის გერმანელი მკვლევარი არმინ ვინე (გდრ): „გვიქრობ, მიზანშეწონილია ურთიერთისგან განვასხვავოთ ელინიზმის შემდეგი ვარიანტები: ბერძნულ-მაკედონური, ჩრდილოეთ-შავიზღვისპირული, მცირე-აზიული, სირიულ-მესობოტამიური, ეგვიპტური, შუააზიური. ამას გარდა ელინისტური სამყაროს ფარგლები კიდევ უფრო უნდა განვავრცოთ და მასში იოვაქციით რიგი პერიფერიული ოლქებისა, როგორიცაა მაგ. კართაგენი და მცირე აფრიკა“²⁰.

ზემოდასახელებული განმარტებათაგან, რომელს (თუ კიდევ რომელ სხვას)²¹ უნდა მივცეთ უპირატესობა?

¹⁵ შტრ. М. Rostovtzeff, დასახ. ნაშრომი.

¹⁶ Г. А. Кошеленко, Греческий полис на эллинистическом Востоке. М., 1979, 33—4.

¹⁷ Storia e Civiltà dei Greci, t. VII (La società ellenistica), Roma, 1977, 33. 41.

¹⁸ P. L'évêque, Il mondo ellenistico, Roma, 1980.

¹⁹ M. A. Levi, L'ellenismo e l'ascese di Roma (Storia universale dei popoli e della civiltà, IV), Torino, 1970.

²⁰ А. Ейне, Некоторые проблемы истории эллинизма, «Вопросы истории» 1976, № 4, 33. 29.

„ელინისტური სამყაროს“ არეალის განსაზღვრისას ვხვდებით მთელ რიგ სიძნელეებს, რომლებიც უპირატესად ცალკეული მოვლენების დეფინიციასთან არიან დაკავშირებული.

ავიღოთ თუნდაც პირველ რიგში ტერმინოლოგიური ხასიათის დეფინიციები.

ტერმინი „ელინიზმი“ და „ელინისტური სამყარო“, როგორც უკვე ითქვა, შემოიღო გერმანელმა ისტორიკოსმა გუსტავ დროიზენმა და მას შემდეგ ეს ტერმინები მტკიცედ დამკვიდრდა სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ხმელთაშუაზღვისპირეთისა და ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის ერთი პერიოდის (აღ. მაკედონელის ლაშქრობათა შემდგომი ხანის) აღსანიშნავად, თუმცა როგორც ენახეთ, სხვადასხვა მკვლევარი ამ ტერმინებში სხვადასხვა შინაარსს დებს. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ასე ფართოდ ხმარებული ეს ტერმინი („ელინიზმი“) სამწუხარო შეცდომაზეა დაფუძნებული. ეს შეცდომა კი თვით გ. დროიზენს მოუვიდა, რომელმაც თავის დროზე სწორედ ვერ გაიაზრა „მოციქულთა წიგნის“ ერთი ადგილი (6:1), სადაც საუბარია ებრაელთა თემში მომხდარ უთანხმოებაზე და „ელინისტების“ (Ἑλληνιστῶν) უმცაყოფილებაზე, რომლებიც (ელინისტები) გ. დროიზენმა შეცდომით „აღმოსავლელ ბერძნულად“ მიიჩნია. მაგრამ ახლა ცნობილია, რომ „მოციქულთა წიგნის“ ჩვენთვის საინტერესო ნაწყვეტში „ელინისტების“ სახელით იხსენიებიან ბერძნულ ენაზე მოსაუბრე „ებრაელები“, განსხვავებით ებრაულ ენაზე მეტყველი ებრაელებისაგან. ეს შეცდომა, რომელიც გ. დროიზენმა დაუშვა მისი ბელგველი მეგობრის გ. არნდტისადმი 1831 წელს გაგზავნილ წერილში²², ავტორმა შემდეგ გაიმეორა თავის ფართოდ ცნობილ წიგნში ელინიზმის ისტორიის საკითხებზე²³ და მის შემდეგ მტკიცედ დამკვიდრდა სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში.

ტერმინი „ელინიზმი“ ნაწარმოებია ზმნიდან ჰელინიზმ რაც ნიშნავს „ნამდვილ (სწორ) ელინურ (ბერძნულ) ენაზე ლაპარაკს“ ან საერთოდ—„ლაპარაკს ელინურ ენაზე“ „ელინურად მოქმედებას“ („ელინიზებას“) ან „ვებაძვ ელინს“. მიღებულია, რომ ეს ტერმინი პირველად თუქიდიდემ (II, 68, 5) იხმარა არგოსის მცხოვრებთა მიმართ, რომელთაც „თავისი აწინდელი ელინური ენა შეითვისეს პირველად ამპრაქიელებისაგან“ (ἡλιγνισμοῦ τῶν αὐτῶν Ἀμπραξιῶτων) ე. ი. საუბარია არაელინთა (არაბერძენთა) მიერ ელინური (ბერძნული) ენის შეთვისებაზე. ზმნიდან ჰელინიზმ—არის წარმომდგარი არსებითი სახელიც ბელინიზმ, რაც ნიშნავს „ელინურ (ბერძნულ) ენაზე მოლაპარაკეს“ (ან „ვინც წერს ელინურ ენაზე“) —მაგრამ წარმოშობით არა ბერძენს. „მოციქულთა წიგნის“ ზემოთ მოტანილ ნაწყვეტში“ (6:1) ჰელინიზმ არის „ბერძნულად მოლაპარაკე ებრაელი“. უკვე ძვ. წ. II საუკუნიდან ტერმინი ბელინიზმ ნიშნავს იმას, ვინც

²¹ აღსანიშნავია, რომ სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში არის ცდა ტერმინით „ელინიზმი“ აღინიშნოს მთელი ბერძნული სამყაროს ისტორია ძვ. წ. II ათასწლეულიდან მოკლებული ახ. წ. VII საუკუნემდე—A. J. Toynbee, Hellenism, the History of a civilisation, New-Jork—Toronto, 1959, გვ. 1; C. J. Emlin—Jones, The Jonians and Hellenism (A Study of the cultural Achievement of the early Greek Inhabitants of Asia Minor, London, 1981.

²² დაწვრი. იხ. M. Avi-Yonah, Hellenism and East, Jerusalem—Michigan, 1978, გვ. 1 და შემდეგ.

²³ J. G. Droysen, Geschichte des Hellenismus, I—III, Berlin.

„ბერძნულად იქცევა“ ე. ი. შეუთვისებია ბერძნული ჩვევები (II Maccabees, 4, 13)²⁴. ამრიგად ძველი ბერძნული ენა ზუსტად ასხვავებდა ერთმანეთისაგან „ელინს“ (ბერძენს) „არაელინისაგან“, რომელსაც შეთვისებული ჰქონდა ელინური ენა და კულტურა და ამიტომაც იწოდებოდა „ელინისტის“ სახელით.

ზემოთქმულის საფუძველზე თითქოს საცხებით ნათელია თუ რაოდენ პარადოქსალურად უღერს საბერძნეთის ან ათენის (და საერთოდ წმინდა ბერძნული საზოგადოებების) მოხსენიება „ელინისტურად“ ე. ი. „ბერძნულ ენაზე მოსაუბრედ“, „ბერძნული ცხოვრების წესის მატარებლად“, „ბერძენის მიმბაძველად“.

ტერმინის „ელინისტური“ სემანტიკური მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ბუნებრივია თითქოს იგი გვეხმარა ამ პროცესის აღსანიშნავად, რომელიც დიდი კოლონიზაციის პერიოდში დაიწყო და რომელსაც შედეგად მოჰყვა ბერძნული ცხოვრების წესის ზეგავლენა უზარმაზარ „ბარბაროსულ“ სამყაროზე. სწორედ მაშინ დაიწყო ეთნიკური თვალსაზრისით უაღრესად სხვადასხვაგვაროვან ტომთა (თავისი სტრუქტურით არა ბერძნულის) ტრასფორმაციისა და ბერძნულ ყაიდაზე გარდაქმნის რთული პროცესი, რომელსაც ჩვეულებრივ ელინიზაციას უწოდებენ²⁵. ყურადღებას იქცევს ის გარემოებაც, რომ ეს პროცესი, რომელიც ინტენსიურად სწორედ ძვ. წ. IV საუკუნიდან იწყება, გაცილებით სუსტი და სხვადასხვაგვაროვანი იყო ალექსანდრე მაკედონელის მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში, ვიდრე იმ ოლქებში, სადაც წარიმართა ძვ. წ. VII—VI სს-ის „დიდი ბერძნული კოლონიზაცია“, მაგრამ რომელთაც ბერძენ-მაკედონელთა ექსპანსია არ შეჰხებიათ; მაგ., დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, სადაც დიდი ბერძნული კოლონიზაციის პროცესში დაარსებულ ელინურ პოლისებთან კონტაქტების შედეგად ბერძნული კულტურის შეთვისებამ (ელინიზაციამ) არაბერძნული ტომების მიერ, უაღრესად ფართოდ მოიცვა ესპანეთის, კელტური დასავლეთ ევროპის, ბალკანეთ-დუნაის, შიდა აფრიკის ვრცელი ტერიტორიები²⁶.

„ელინიზმის“ და „ელინისტური სამყაროს“ გეოგრაფიული არეალის დენიციის სიძნელებები მდგომარეობს არა მხოლოდ ამ ტერმინების ვიწრო სემანტიკურ მნიშვნელობაში. აქ უმთავრესია მაინც შინაგანი არსი იმ ტრანსფორმაციებისა, რომელიც შედეგად მოჰყვა ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობებს ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და ძველ აღმოსავლეთში. ამასთან დაკავშირებით რამდენიმე საკითხს უნდა შევეხოთ.

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამჟამად საყოველთაოდაა მიღებული დებულება „ელინისტური სამყაროს ერთიანობისა და მისი, როგორც „ერთიანი სისტემის“ შესახებ. მაგრამ ეს თეორია „ელინისტური სამყაროს ერთიანობის შესახებ“, რომლის ქვეშ ერთიანდება აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვის-

²⁴ დაწვრილ. იხ. Ed. Will, *Le monde hellénistique* (Ed. Will, Cl. Mossé, p. Goukovski, *Le monde Grec et L'orient*, t. II, livre III), Paris, 1975, გვ. 338 და შშ; M. Hadas, *Hellenistic Cultur (Fusion and Diffusion)*, New-York, 1959, გვ. 45 და შშ.

²⁵ G. Vallet, *La cité et son territoire dans les colonies grecques d'occident*, „Atti del settimo convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 8—12, X 1967, Napoli, 1968, გვ. 67—142; E. Lepore, *Problemi dell'organizzazione della chora coloniale*, „Problemes de la terre en Grèce ancienne“, Paris 1973, გვ. 16 და შშ.

²⁶ F. Benoit, *Recherches sur l' Hellénisation du Midi de la Gaule, Aik—en—Provence*, 1965; A. Momigliano, *Hochkulturen im Hellenismus*, München, 1979.

პირეთი (ხოლო სხვა შემთხვევაში—ხმელთაშუაზღვისპირეთის მთელი ბერძნული სამყარო) და ძველი აღმოსავლეთი, სხვადასხვა მკვლევარს სხვადასხვაგვარად აქვს წარმოდგენილი. მკვლევართა უმრავლესობას აქ მთავარ მომენტად მიაჩნია ბერძნების პოლიტიკური პრიორიტეტი და მათი კულტურული ერთიანობა. ეს იდეა ყველაზე უფრო მკაფიოდ პირველად ჩამოაყალიბა მიხეილ როსტოვეცმა. იგი „ელინისტური სამყაროს“ საზღვრებში აქცევს, არა მხოლოდ იმ ტერიტორიას, რომელიც შედიოდა ალექსანდრე მაკედონელის სახელმწიფოში, არამედ ფაქტობრივად მთელ ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და ძველ აღმოსავლეთს, სადაც კი ბერძნები სახლდებოდნენ, მათ შორისააო აგრეთვე „ბოსფორის სამეფო, მცირე აზიის გარკვეული ნაწილები, ჰიერონ II-ის სიცილიის სამეფო და ზოგიერთი ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოები. ისინი თუმცა არასოდეს არ წარმოადგენდნენ ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის ნაწილს, მაგრამ მთელი თავისი არსით — სტრუქტურითა და ცივილიზაციით იყვნენ ბერძნული და ამ მხრივ სრულებით არ განსხვავდებოდნენ ელინისტური სამყაროს დანარჩენი ნაწილისაგან“. მ. როსტოვეცის დოქტრინამ დიდი გავლენა მოახდინა მერმინდელ მკვლევრებზე და თუნდაც ამიტომაც იმსახურებს იმას, რომ რამდენადმე უფრო დაწვრილებით განვიხილოთ იგი.

მ. როსტოვეცის თეორიით „ელინისტური სამყაროს ერთიანობა“ („The unity of the hellenistic world“), რომლის განხილვასაც მან უძღვნა უდიდესი ნაწილი თავისი სამტომიანი ფუნდამენტური გამოკვლევისა, „იყო ერთობა, რომელიც მოიცავდა ყველა ბერძენს (მათ შორის საკუთრივ საბერძნეთში მცხოვრებსაც) და არა მთელს მოსახლეობას აღმოსავლეთის მონარქიებისას, სადაც იგი შეზღუდული იყო ბერძნული სუპერსტრუქტურით. ადგილობრივი მოსახლეობა, რომელიც უმრავლესობას წარმოადგენდა, მცირე გამონაკლისის გარდა, არ იყო აბსორბირებული ამ ერთობაში. ისევე როგორც წინააღმდეგობა იგი განსხვავებული იყო თავისი ეროვნებით, რელიგიით, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრებით. ყველა ეს ძირითადი თვისებები შეინარჩუნა მან ელინისტური პერიოდის დასასრულამდე“²⁷ მ. როსტოვეცისათვის „ელინისტური სამყაროს ერთიანობა“ ნიშნავდა ხმელთაშუაზღვისპირეთის, პონტოსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში მოსახლე ყველა ბერძენის კულტურის (ამ ტერმინის ფართო გაგებით) ერთობასა და ეროვნულ თვითშეგნებას (რაც ყველაზე უფრო თვალსაჩინოდ გომნასიონების მოწყობის იდეაში განხორციელდა). არ გავიმეორებ ახლა ზემოთქმულს, თუ რამდენად მართებულია ასეთ სამყაროს ველწოდოთ „ელინისტური“, რომელიც თავისი სემანტიკური მნიშვნელობით და თვით ძველ ბერძენთა გაგებით ნიშნავდა არაბერძენს. მ. როსტოვეცისეულა განმარტება „ელინისტური სამყაროს ერთიანობისა“ საკმაოდ საკამათოა თუნდაც ორი, ჩემი აზრით, არსებითი მიზეზის გამო.

1) ბერძნული სამყარო ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შემდგომი ხანისა არ იყო ერთიანი პოლიტიკურად (ამას თვით მ. როსტოვეცეიც აღნიშნავდა). ასეთ შემთხვევაში მსგავსი სიტუაცია (ბერძენთა კულტურული ერთობა) როგორც თვით საბერძნეთში, ისევე მის ფარგლებს გარეთ, მაგრამ შედარებით მცირე ტერიტორიაზე, ყალიბდებოდა გაცილებით ადრეული ეპოქიდან — ბერძენთა განსახლებიდან დიდი ბერძნული კოლონიზაციის ხანაში. იგი თავს იხარ-

²⁷ M. J. Rostovtzeff, The social-economic... 1953, II, გვ. 1053.

ჩუნებდა მომდევნო ხანაშიც (ყოველ შემთხვევაში ბერძენ-მაკედონელთა ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში კოლონიზაციის ადრეულ ეტაპზეც). ასე, რომ ბერძნული სამყაროს „კულტურული ერთობა“ არ იყო ნიშანდობლივი მხოლოდ ახალი ეპოქისათვის (ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შემდგომი ხანისათვის) და არც „ელინისტური სამყაროს“ გეოგრაფიის გამასაზღვრელ ფაქტორად ჩაითვლება.

2) „ელინისტური სამყაროს ერთიანობის“ მ. როსტოვეცევისეული გაგება, ფაქტობრივად „ახალი სამყაროს“ საზღვრებიდან გამორიცხავს ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შემდეგ წარმოქმნილ იმ პოლიტიკურ გაერთიანებებს, სადაც ძალზე მნიშვნელოვან, სისტემის შემქმნელ ელემენტებს ქმნიდნენ ადგილობრივი სტრუქტურები, რომლებიც ბერძნულთან ერთად თანაარსებობენ, ე. ი. სწორედ ის სამყარო, რომელიც თვით მ. როსტოვეცევის მტკიცებით წარმოიშვა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღმოსავლეთის დაპყრობით და არსებობდა მანამ, სანამ სახელმწიფოები, რომლებიც შეიქმნა ალექსანდრეს იმპერიის დაშლის შემდეგ, ინარჩუნებდნენ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას ცხოვრების ყველა სფეროში²⁸.

ზემოთქმულს გარდა, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ აღმოსავლეთში განაახლებული ყველა ბერძენი როდი ინარჩუნებდა თავისი ოდინდელი ჩვევების სიწმინდესა და შეუვალლობას, არამედ მხოლოდ ისინი ვინც პოლისში ერთიანდებოდა და, ამდენად, იზოლირებულიც იყო. სხვები კი, მათ შორის მეფეები და სატრაპები განიცდიდნენ ორიენტალიზაციასაც კი²⁹.

თუ მაინც მ. როსტოვეცევისეული დოქტრინა მკაფიოდ ჩამოყალიბებულ კონცეფციას ემყარება, სხვა ავტორებთან „ელინისტური სამყაროს ერთიანობის იდეა“ მეტწილად ზოგად განცხადებებსა და გონებაჰყვრებით დასკვნებს არ ცილდება. ასე მაგ., გერმანელი ისტორიკოსი ა. ეინე ასე აყალიბებს თავის შეხედულებას: „ელინიზმი უნდა გავიაზროთ როგორც სპეციფურად მთლიანი, როგორც სისტემა გარკვეული სოციალური, პოლიტიკური, ეთნოკულტურული და იდეოლოგიური შეხედულებებისა, რომლებიც ვითარდებოდნენ როგორც ძველ აღმოსავლეთში, ისევე ძველ საბერძნეთში“³⁰.

უნდა ვიკითხო, შეიძლება კი ეს უზარმაზარი სამყარო განვიხილოთ როგორც „სპეციფიკურად მთლიანი“ ან როგორც საზოგადოება — „საერთო ისტორიულ კანონზომიერებათა ერთიანი ხაზით“³¹ და ა. შ. ვრცელ სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ვერ ვნახე დასაბუთება ამ „მთლიანობისა“ და „ერთიანობისა“. პირიქით, ცალკეული საზოგადოებების ურთიერთშედარებისას საკმაოდ რელიეფურად ჩანს სრული სხვადასხვაგვაროვნება მთელი ამ სამყაროსი, იმ შემთხვევაშიც კი, თუ „ელინისტურ სამყაროს“ შემოვფარგლავთ მხოლოდ იმ ტერიტორიით, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელის სახელმწიფოში შედიოდა, ე. ი. საკუთრივ საბერძნეთით (მაკედონიითურთ) და ძველი აღმოსავლეთით. დავიწყეთ თუნდაც იმით, რომ ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ რომის აღმოსავლეთში გაბატონებამდე (ე. ი. პერიოდში,

²⁸ М. J. Rostovtzeff, The social-economic... I, გვ. V.

²⁹ М. Ави-Йонан, დასახ. ნაშრომი, გვ. 180.

³⁰ А. Ейнс, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

³¹ А. Б. Ранович, დასახ. ნაშრომი, გვ. 231.

რომელიც ზოგადად ელინიზმის ხანადაა მიჩნეული) „ელინისტურად“ აღიარებული სამყარო არასოდეს არ იყო ერთიანი პოლიტიკურად, კიდევ მეტი, მის ისტორიას წითელ ზოლად გასდევს გამუდმებული ქიშპი და შეურიგებელი ანტაგონიზმი პოლიტიკურ ნიადაგზე³².

მეორე მხრივ, ჩვენთვის ამჯერად საინტერესო პერიოდის აღმოსავლეთ ნმელთაშუაზღვისპირეთისა და ძველი აღმოსავლეთის პოლიტიკური ერთეულები ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავდებოდნენ თავიანთი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური სტრუქტურით: ძვ. წ. III—I სს. საბერძნეთისათვის ესაა პოლისის სოციალური კრიზისის, საერთოდ მონათმფლობელური ურთიერთობისათვის დამახასიათებელ წინააღმდეგობათა გაღრმავებისა და გამწვავების ხანა; მაკედონისათვის პირობით, მონათმფლობელურ ურთიერთობათა შემდგომი ზრდისა და სახელმწიფოს პოლიტიკური კონსოლიდაციის პერიოდი, ხოლო ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის — ელინური პოლისური სისტემისა და მონობის ანტიკური ფორმების გავრცელებისა და მათი ადგილობრივ სოციალურ ინსტიტუტებთან თანაარსებობისა და ურთიერთშეჯიშვების ეპოქა! ეს პრინციპული განსხვავებანი იმდენად თვალსაჩინოა, რომ არცაა აუცილებელი მათზე დაწვრილებით საუბარი, მაგრამ ზოგიერთ ასპექტზე ყურადღების აქცენტირება მაინც აუცილებლად მიმართია.

სრულიად აშკარაა, რომ ძველი ელადის ისტორიაში ძვ. წ. IV საუკუნეებიდან იწყება განვითარების ახალი ეტაპი, რომელიც პოლისის, როგორც თავისებური პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ფენომენის, კრიზისით იყო გამოწვეული. საბერძნეთის ისტორიის ამ ახალი ეტაპის ფორმალურ (მაგრამ არა გადმწყვეტ) ნიშან-სვეტად მიჩნეული ძვ. წ. 338/337 წწ. გამართული ე. წ. კორინთოს კონგრესი, რომელმაც თითქმის ერთგვრი ზღვარი დაუდო საბერძნეთის საუკუნოვანი ისტორიის გარკვეულ პერიოდს პოლისური ავტონომიით რომ ხასიათდებოდა³³. მაგრამ ეს იყო მხოლოდ ფორმალურად და ისიც მხოლოდ მცირეოდენ ხნით. ფაქტობრივად კი პოლისმა ძვ. წ. IV საუკუნის შემდგომად შეინარჩუნა ისტორიული კონტინუიტეტის უმთავრესი ელემენტები, რომლებიც კლასიკური ხანიდან მომდინარეობდნენ³⁴. ძვ. წ. III საუკუნეში შექმნილი ე. წ. ეტოლიური და აქეური კავშირები, ფაქტობრივად წარმოადგენდნენ ფედერაციას იმ პოლისებისა, რომელთაც შეინარჩუნეს სრული ავტონომია³⁵. სრულიად სხვაგვარი იყო პოლიტიკური და სოციალური ორგანიზაციის ფორმები ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში.

³² E. d. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I—II, Nancy, 1966—1967.

³³ Э. Д. Фролов, Коринфский конгресс 338/7 гг. до н. э. и объединение Эллады, «Вестник древней истории», 1971, № 1, გვ. 45 და შვდ.

³⁴ H. Kressig, *Die Polis in Griechenland und in Orient in der Hellenistischen Epochen*, „Hellenische Polis“, Berlin, 1974, გვ. 1074; P. Oliva, *Die Sozial Frage im hellenistischen Griechenland*, „Eirene“, 12, Praha, 1974, გვ. 47—61; მ. ს. ივ. გ., Zur politischen Lage im hellenistischen Griechenland, „Klio“, 60, Berlin, 1978, გვ. 151—161; Ch. Habicht, *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3 Jh. v. chr.* München, 1979; G. D'Avorio-Rocchi, *Transformations de role dans les institutions d'Athenes au IVe siecle par rapport aux changements dans la société*, „Dialogues d'histoire ancienne“, 4, 1978, გვ. 33—50.

³⁵ J. Ø. Larsen, *Greek Federal States, their Institutions and History*, Oxford, 1968.

ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღმოსავლეთის დაპყრობით ძველი წინა აზიის ისტორიაში იწყება ახალი ეტაპი, რომელიც ხასიათდებოდა ბერძენ-მაკედონელთა ექსპანსიითა და ფართო საკოლონიზაციო მოძრაობით. მაგრამ ჯერ კიდევ სელევკიდების გაბატონობის ადრეულ საფეხურზე აღმოსავლეთ ქვეყნებში დაწყებულ ბერძენ-მაკედონელთა კოლონიზაციას არ მოჰყოლია ამჯერად შექმნა ბერძნული ცივილიზაციის ერთიანი ზონებისა თუნდაც რამდენადმე ელინიზებული ადგილობრივი მოსახლეობით, როგორც ეს მოხდა ძვ. წ. VIII—VI სს-ის „დიდი ბერძნული კოლონიზაციის“ ხანაში დასავლეთხმელთაშუაზღვისპირეთსა („დიდი საბერძნეთი“)³⁶ და შავიზღვისპირეთში (აქ უპირატესად იგულისხმება დასავლეთი და ჩრდილოეთი სანაპიროები)³⁷. ამის მიზეზებიც საკმაოდ თვალსაჩინოა.

ძვ. წ. VIII—VII სს. ე. წ. „დიდი ბერძნული კოლონიზაცია“, როგორც ცნობილია, უპირატესად ზღვისპირა რაიონებით იფარგლებოდა. ამ დროს ბერძნული ქალაქები, რომელთაც „აპოიკიებს“ უწოდებდნენ და მეტწილად, თავდაპირველად მაინც, აგარაულ ახალშენებს წარმოადგენდნენ, დაარსდა ან უკაცრიელ თუ სუსტად დასახლებულ ადგილებში, ან კიდევ იმ ტომებით დასახლებულ ტერიტორიაზე, რომლებიც ჯერ კიდევ პირველყოფილ თემური წყობილების დონეზე იდგნენ (სგულისხმოა, რომ იქ სადაც უკვე არსებობდა ძლიერი სახელმწიფო ერთეულები, ბერძნული კოლონიზაცია ძვ. წ. VIII—VII სს. ან საერთოდ ვერ განვითარდა, ან სავაჭრო ქალაქების დაარსებით შემოიფარგლა). სულ სხვაგვარად წარიმართა ბერძენთა საკოლონიზაციო მოძრაობა ძვ. წ. IV ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან. ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობების შედეგად მისი მონარქიის შემადგენლობაში, საკუთრივ ელადის გარდა, მოექცა ძველი აღმოსავლეთის უზარმაზარი ტერიტორია ხმელთაშუაზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებიდან ინდოეთამდე. ამრიგად, ბერძენ მაკედონელთა პოლიტიკურ პრიორიტეტს დაექვემდებარა სახელმწიფოებრივობის დიდი ტრადიციების მქონე ქვეყნები: ეგვიპტე, სირია, ფინიკია, ირანი, მიდია, ბაბილონი და სხვ., რომელთაც უკვე ჰქონდათ საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული სოციალური და სახელმწიფო ინსტიტუტები, რთული კლასობრივი სტრუქტურა, მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი კულტურა. ამიტომ ალექსანდრე მაკედონელისა და მისი მემკვიდრეების დროს ფართედ გავრცელდა ბერძენთა კოლონიზაციამ, რომელსაც თან მოჰყვა ელინური სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტების დანერგვა და კულტურის გავრცელება ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ვერ მოახდინა ადგილობრივი ტრადიციების დაძლევა და დაიწყო ელინური და აღმოსავლური ელემენტების თანარსებობის, შერწყმისა და ურთიერთემოქმედების რთული და საინტერესო პროცესი. მაგრამ ეს არ იყო არც აღმოსავლეთის ელინიზაცია და არც დასავლეთის ორიენტალიზაცია. ძვ. წ. III—I სს., ის ხანა, როდესაც ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში იქმნება პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის ახალი

³⁶ G. Vallet, La cite et son territoire dans les colonies grecques d'occident, გვ. 67—142; E. Lepore, Problemi dell'organizzazione dell'a chora coloniale.

³⁷ აბ. «Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации» (Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо—1979). Тбилиси, 1981, გვ. 84—273.

ფორმები. სპეციალური გამოკვლევები, როგორც საბჭოთა³⁸, ასე დასავლურ³⁹ ისტორიოგრაფიაში ელინიზმის კონკრეტულ საკითხებზე გვიჩვენებენ ახალი პოლიტიკური ინსტიტუტების არაჩვეულებრივ მრავალფეროვნებას, უპირატესად აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ანტიკური მონობის სხვადასხვა ფორმების, პოლისური სტრუქტურის, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებას. იმავე დროს შენარჩუნებულია ძველი აღმოსავლური სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტები: ადმინისტრაციული ერთეულები (მაგ., ნომები ბტოლემიისეების ეგვიპტეში, სატრაპიები სელევკიდების სირიაში), მეფის უზენაესი საკუთრება მიწაზე, სასოფლო თემებში გაერთიანებული მიწისმომქმედი დამოკიდებული მოსახლეობის ექსპლუატაცია, სახელმწიფო ხელისუფლების მონარქიული ფორმა, საგადასახადო სისტემა და სხვა.

მთელ რიგ ქვეყნებში თანაარსებობენ და ამასთან სკამოდ საინტერესო გამოვლინებით, საკუთრების აღმოსავლური და ანტიკური ფორმები. ელინური პოლისების გვერდით ვითარდება უძველესი და ადგილობრივი სატაძრო-საქალაქო თემები, რომელთაც თავისი შინაგანი სტრუქტურის წყალობით ელინისტურ სახელმწიფოებში პოლისის სტატუსი ენიჭებათ, მაგრამ ელინისტურ სახელმწიფოებში თვით პოლისის სტატუსი საკმაოდ ტრანსფორმირებულია: ადრე პოლიტიკურად სრულიად დამოუკიდებელი ქალაქი — სახელმწიფო ახლა სამეფო ხელისუფლების ძლიერ გავლენას ემორჩილება (უფრო დაწვრილ. იხ. ქვემოთ).

ამრიგად, ბერძენ-მაკედონელთა მიერ აღმოსავლეთის დაპყრობას შედეგად მოჰყვა სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაციის ახალი ფორმების შექმნა, რომლებიც რამდენაღმე განსხვავდებოდნენ ამ ქვეყნებში მანამდე (ვიღებ იხი-ნი ალექსანდრე მაკედონელის სახელმწიფო შემადგენლობაში შედიოდნენ) არსებული ფორმებისაგან. იმავე დროს, სოციალურ-პოლიტიკური წყობის ეს ახალი ფორმები არსებითად განსხვავდებოდნენ იმათგან, რომლებიც ვითარდებოდა იმავე პერიოდში საკუთარივე საბერძნეთში.

აღმოსავლურმა დესპოტიამ ახალი (ბერძენ-მაკედონელთა) მმართველის სახით შეიძინა ახალი გარეგნული ფორმა და ამასთან ერთად ადრინდელზე არა-

³⁸ იხ. Г. Х. Саркисян, Самоуправляющиеся города в селевкидской Вавилонии, «Вестник древней истории», 1952, № 1; А. Г. Перихания, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959; И. С. Свенгичкая, Социально-экономические особенности эллинистических государств, М., 1971; К. К. Зельин, Исследования по истории земельных отношений в Египте II—I вв. до н. э. М., 1960; Т. В. Блаватская, Е. С. Голубцова, А. И. Павловская, Рабство в эллинистических государствах в III—I вв. до н. э. М., 1969; К. К. Зельин, М. К. Трофимова, Формы зависимости в восточном Средиземноморье эллинистического периода, М., 1969; Э. С. Голубцова, Сельская община Малой Азии, III в. н. э., М., 1972; Н. И. Пикус, Царские земледельцы и ремесленники в Египте III в. до н. э., М., 1972; Г. А. Кошеленко, Греческий полис на эллинистическом Востоке, М., 1979.

³⁹ T. Zawadzki, Z zagadnic struktury agrarno-spoleszcznej krajow Maloazjatyckich w epoce hellenizmu, Poznan, 1972; „Das Ptolemäische Ägypten, Akten des internationalen Symposions 27—29 September 1976 in Berlin“, Mainz, 1978 H. Heinen, Zur Sklaverei in der hellenistischen Welt, „Ancient Society“, № 7, 1976. зз. 127—149; № 8, 1977, зз. 121—154; H. Kreissig, Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich, Berlin, 1978.

4. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 2

ნაკლებ ძლიერი ერთპიროვნული ძალაუფლება⁴⁰. ახალმა მმართველებმა შეინარჩუნეს სახელმწიფოებრივობის მონარქიული სტრუქტურა, და ბევრი სხვა რამ, ძირითადად, რაც კი საუკუნეების მანძილზე შეექმნათ სახელმწიფოს მმართველობის სისტემაში ძველი აღმოსავლეთის დესპოტებს: შენარჩუნებულ იქნა მონარქის უზენაესი საკუთრება მიწაზე, სასოფლო-თემებში გაერთიანებულ დამოკიდებულ მიწისმფლობელთა ექსპლუატაცია, ადმინისტრაციული დაყოფა, საგადასახადო სისტემის ორგანიზაცია და ა. შ.⁴¹ ერთი სიტყვით ფაქტობრივად ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში შეიცვალა მმართველი კლასის ეთნიკური შემადგენლობა და ამჭერად სოციალური იერარქიის უმაღლეს საფეხურზე მოექცნენ ახალი დამპყრობლები — ბერძენ-მაკედონელთა არისტოკრატია.

ამასთან ერთად ძველი აღმოსავლეთის მონარქიებში გაჩნდა სრულიად ახალი ელემენტი — ბერძნული პოლისი. მაგრამ ამჭერად პოლისმა, ავტონომიურმა ორგანიზმმა (კლასიკური ხანის საბერძნეთის მემკვიდრემ) აღმოსავლეთში მიღო სრულიად ახალი (მე ვიტყვოდი სრულიად უცხო თვით ბერძნული წყობის არსისა) სტატუსი: ბერძნული პოლისი გახდა მონარქიის პრინციპზე აგებული სახელმწიფოს სტრუქტურული ნაწილი. ეს კი მოლიანად შეუთავსებელი იყო თვით ბერძენთა იდეოლოგიისათვის, რამდენადაც იგი პოლისის (ოლიგარქიულისა თუ დემოკრატიულის) არსებობის დიდიან ფაქტობრივად ეწინააღმდეგებოდა ნებისმიერი ფორმის მონარქიულ მმართველობას, ტირანული ხასიათის სამეფო ხელისუფლებას. კიდევ მეტი, აღმოსავლეთში ბერძენ-მაკედონელთა მიერ დაარსებულმა პოლისებმა ვერ შეძლეს ზეგავლენა მოეხდინათ ახლადშექმნილ პოლიტიკურ ერთეულებში სახელმწიფო სისტემის ფორმირებაზე, რამდენადაც ისინი წარბადაცდნენ იზოლირებულ ორგანიზმებს. ასე, რომ ბერძნული პოლისი გახდა ნაწილი ტრადიციულ სისტემაზე აგებული სახელმწიფოსი, სადაც გაბატონებული კლასი არსებითად მხოლოდ ეთნიკურად შეიცვალა: სოციალური იერარქიის უმაღლეს საფეხურზე მოექცა ბერძნულ-მაკედონური არისტოკრატია, მაგრამ რომელიც ბერძნული პოლისის შემადგენლობაში არ შედიოდა!

პოლისის დაარსება მხოლოდ ცენტრალური ხელისუფლების მონარქიის კომპენტენციას ექვემდებარებოდა და მხოლოდ მისი უფლება იყო. მხოლოდ მეფეს, როგორც მიწის უზენაეს მესაკუთრეს, შეეძლო მიწის გაცემა კოლონისტებისათვის ახალი პოლისის დასაარსებლად. ამითაც განსხვავდება ძვ. წ. IV—III საუკუნეების ბერძენთა საკოლონიზაციო მოძრაობა ძვ. წ. VIII—VI საუკუნეების ე. წ. „დიდი ბერძნული კოლონიზაციისაგან“ და რაც მთავარია სწორედ ზემოხსენებული ფაქტი განაპირობებდა პრინციპულ განსხვავებას საკუთრივ საბერძნეთში არსებულ პოლისებსა და ძველი აღმოსავლეთის ტერიტორიაზე სელევკიდების მიერ დაარსებულ პოლისებს შორის. პირველნი, კვლავ განაგრძობდნენ განვითარებას, როგორც ავტონომიური ერთეულები, მაშინ როდესაც მაგ., სელევკიდების სამეფოში პოლისმა დაკარგა დამოკიდებული პოლიტიკური ორგანიზმის თვისება და მიწის სრულუფლებიანი კოლექტიური მე-

⁴⁰ Ch. Habicht, Die herrschende Gesellschaft in den hellenistischen Monarchien, „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, 45, 1978, გვ. 1—16.

⁴¹ იხ. აგრეთვე, E. Bickermann, Institutions Seleucids, Paris, 1938; D. Musti, Lo stato dei Seleucidi, „Studi Classici e Orientali“, vol. XV, 1956, Pisa, გვ. 61—198.

საკუთრის უფლება. განსაკუთრებით ნიშანდობლივია, რომ პოლისში მიწის მიღების აუცილებელი პირობა იყო მეფის სასარგებლოდ სამხედრო სამსახური, ამრიგად, პოლისის ზევით იდგა მეფე. აქედან კი გამომდინარეობს კლასიკური პოლისისათვის სრულიად უცხო ნიშანთვისებანი, რომლებიც პოლისს გაუჩნდა აღმოსავლეთში: სამეფო მოხელე-ეპისტატი, სამეფო მონეტის მოჭრა, პოლისის გარდაცვლილი მოქალაქის მიწის გადაცემა სამეფო ფონდში, თუ მას მემკვიდრე არ გააჩნდა და სხვ.⁴²

ამრიგად, თუ საკუთრივ საბერძნეთისათვის ძვ. წ. IV საუკუნიდან დაწყებული ცვლილებანი იყო კანონზომიერი შედეგი შინაგანვითარებისა (პოლისური წყობის სპეციფიკაციითა და მისი კრიზისით გაპირობებული), ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის, ახალი ეტაპი განაპირობა ბერძენ-მაკედონელთა დაპყრობებმა და მათმა გაბატონებამ. მართალია მაკედონელებმა დაიპყრეს საბერძნეთიც. მაგრამ პოლიტიკური სიტუაცია და სოციალური წყობა აქ მაინც სრულიად განსხვავებული იყო აღმოსავლეთისაგან.

პოლიტიკურ, სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ-იდეოლოგიურ სისტემებში ასეთი სრულიად აშკარა და პრინციპული განსხვავების გამო შეუძლებელია ხმელთაშუაზღვისპირეთისა და ძველი აღმოსავლეთის მიეღი ამ უზარმაზარი სამყაროს დეფინიცია ერთი სახელწოდებით „ელინისტური“. მით უფრო თუ გავითვალისწინებთ ამ ტერმინის თავდაპირველ (ე. ი. საკუთრივ ბერძენთა მიერ გაცნობიერებულ) მნიშვნელობას.

ბუნებრივია დასმის კითხვა: ნიშნავს ყოველივე ზემოთქმული იმას, რომ დღეს უკვე საერთოდ უარი ვთქვათ ტერმინზე „ელინისტური“, რომელიც აგრე მტკიცედ დამკვიდრდა სპეციალურ სამეცნიერო და აგრეთვე საზოგადოებრივ-მხატვრულ ლიტერატურაშიც კი? ვფიქრობთ, რომ ამის გაკეთება ესალა უკვე შეუძლებელია, მაგრამ რამდენადაც „ელინისტური სამყაროს“ გეოგრაფიული არეალის განსაზღვრაში აზრთა სხვადასხვაობაა, ხოლო ტერმინში „ელინიზმი“ სხვადასხვა მკვლევარი სხვადასხვა მნიშვნელობას დებს და მის პირობითობასაც აღიარებს, ასეთ შემთხვევაში იქნებ უფრო მართებული იქნებოდა „ელინისტური სამყაროს“ ფარგლები განგვესაზღვრა იმ არეალით, რომელიც ყველაზე უფრო შეესატყვისება ამ ცნებას არა მხოლოდ ტერმინოლოგიურ-სემანტიკური, არამედ პირველ რიგში რეალური მნიშვნელობით. ასეთ ასპექტში თითქმის უფრო სწორია ტერმინით „ელინისტური“ აღვნიშნოთ მხოლოდ ის ოლქები, სადაც აღუქსანდრე მაკედონელისა და მისი მემკვიდრეების ლაშქრობათა და მათთან მჭიდროდ დაკავშირებული ბერძნულ-მაკედონური კოლონიზაციის შედეგად შეიქმნა ახალი პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური სისტემები, რომლებიც ხასიათდებიან ადგილობრივისა და ბერძნულის თანაარსებობითა და ურთიერთზემოქმედებით. ეს ნიშნები კი, რომლებიც მიჩნეულია განსაზღვრულად ახალი ეპოქისა, სრულიად უცხოა არა მხოლოდ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ბერძნული სოციალურ-პოლიტიკური ერთეულებისათვის (პოლისურ წყობაში რომ იყო განსახიერებული), არამედ მაკედონისათვისაც კი, რომელ-

⁴² Г. А. Кошеленко, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 222 და შმდ. (იქვე დასახ. ლიტ.). *ჩაგრეთვე*, H. Braunert, *Staatslehre und Staatsrecht im Hellenismus*, „Saeculum“, 19, 1968, გვ. 47—66; P. Musiolik, *Zur problematik der Stadt im Hellenismus*, „Klio“, 60, 1978, გვ. 93—100.

საც ჰქონდა სახელმწიფოებრივობის მონარქიული სისტემა. სწორედ ძველი აღმოსავლეთის გარკვეულ რეგიონებში, რომლებიც შედიოდნენ ბერძენ-მაკედონელთა ექსპანსიისა და ფართო საკოლონიზაციო მოძრაობის არეალში, მიმდინარებდა ელინური და ადგილობრივი სტრუქტურების თანაარსებობისა და ურთიერთგმოქმედების რთული პროცესი. მას შედეგად მოჰყვა ჩამოყალიბება თავისებური სისტემისა: მონარქიისა და პოლისიის თანაარსებობისა ერთ პოლიტიკურ ორგანიზმში, სადაც გაბატონებულ კლასს შეადგენდნენ ბერძენ-მაკედონელი დამპყრობლები (ხოლო რამდენადმე გვიან, მათთან ერთად ელინიზირებული ადგილობრივი არისტოკრატიაც), ხოლო ექსპლუატირებულს — ადგილობრივი, საკმაოდ მრავალტომიანი, მოსახლეობა.

საქიონის ამგვარად განხილვისას ჩნდება დედინიციური ხასიათის სიძნელეები, მათ შორის ტერმინოლოგიური რიგისაც.

პირველ რიგში ხაზგასმით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ბერძენ-მაკედონელთა აღმოსავლეთში ექსპანსიის შედეგად შექმნილი ამ ახალი (ე. წ. „ელინისტური“ ზემოთქმულის ვიწრო გაგებით) სახელმწიფოების საზოგადოებრივ-პოლიტიკური სტრუქტურა არამც თუ ბერძნული არ იყო, არამედ, პირიქით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარმოადგენდა ძველ ბერძენთა მსოფლმხედველობისათვის სრულიად უცხო და მიუღებელ მონარქიულ სისტემას, რომელიც უახლოვდებოდა ტრადიციულ ძველ-აღმოსავლურ დესპოტიას. ახალი მმართველებიც ამ შემთხვევაში გამოდიოდნენ ძველი აღმოსავლეთის მეფე-გამგებელთა მეშვეობით. მათ არამცთუ უარყვეს „პოლისის თავისუფალი მოქალაქის“ იდეალები და პრინციპები, არამედ თავის ერთპიროვნულ ხელისუფლებას დაუმორჩილეს მათ მიერვე დაარსებული ელინური პოლისები. ამას გარდა საკითხავია ისიც, რამდენად მართებულია, რომ ბერძენ-მაკედონელთა აღმოსავლეთში ექსპანსიის შედეგად შექმნილ ამ „ახალ სამყაროს“ ვუწოდოთ „ელინისტური“ ე. ი. ისეთი სამყარო, რომელმაც „შეთვისა ბერძნული ენა და ბერძნული ჩვევები“ — თუმც მართალია, ამ ახლადშექმნილი სამეფოების სახელმწიფოებრივი და ოფიციალური ენა იყო ატიკური დიალექტიკის საფუძველზე შექმნილი საერთო ბერძნული ენა ე. წ. კოინე, რომელმაც მაინც ფეხი ვერ მოიკიდა ადგილობრივი მოსახლეობის ძირითად მასაში. კიდევ მეტი, სელეგიდების სამეფოში მეორე ოფიციალურ ენად გამოცხადებული იყო არამეული. ცალკეულ ოლქებში ხმარებაში იყო ადგილობრივი ენებიც⁴³. მაგრამ „ელინიზმი“ — „ბერძნული ცხოვრების წესი“ აქ სხვა ფორმით გამოვლინდა.

პოლისის სტატუტის მქონე ახლად დაარსებულ ქალაქებში „ელინიზმის“ იდეა განსახიერდა იმაში, რომ „ელინური ცხოვრების წესი“ (საზოგადოების ორგანიზაციის პოლისური ფორმის ტოლფასი) — მიიღეს არა მხოლოდ ეთნიკური თვალსაზრისით წმინდა ბერძენმა, არამედ აგრეთვე მაკედონელებმა, რომლებიც კოლონისტების უმრავლესობას შეადგენდნენ, ხოლო თავის სამშობლო ქვეყანაში კი არ ცნობდნენ პოლიტიკური ორგანიზაციის პოლისურ სისტემას. ასეთ შემთხვევაში მაკედონელები ბერძენთა გაგებით უთუოდ იყვნენ „ელინისტები“ ე. ი. „ბარბაროსები“, რომელთაც შეითვისეს „ბერძნული

⁴³ შტრ. C. H. Emilie Haspels, *The Hiclylands of Phrigia*, Princeton, 1971, გვ. 149; J. P. Me E. Wan, *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia* (Freiburger Altorientalische Studien, B. 4). Wiesbaden, 1921.

ენა“ და „ბერძნული ცხოვრების წესი“. ამ თვალსაზრისით ძალზე ნიშანდობ-
ლივია ბერძენ ავტორთა (მაგ., ისიდორე ხარაქსელი ან სტრაბონი) ინტერპრე-
ტაციები: „...ელინური ქალაქი, მაკედონელთა მიერ დაარსებული“⁴⁴. ზოგიერთ
ქალაქებში, ელინისტებად“ ხდებოდნენ ელინიზებული ადგილობრივი მცხოვ-
რებლებიც, რომელთაც ენიჭებოდათ პოლისის მოქალაქის უფლება: საკმაოდ მნი-
შვნელოვანი პრივილეგია, რომელიც ნიშნავდა უფლებბრუნებას ბერძენ-მაკედონე-
ლებთან გათანაბრებას⁴⁵. ძალაუფლებისაკენ მისწრაფება და მასთან დაკავში-
რებული პრესტიჟულობა ადგილობრივი მოსახლეობის ზედაფენის ელინიზაცი-
ის მძლავრი სტიმული იყო. ამიტომაც ექვემდებარებოდნენ ელინიზაციას მმარ-
თველები იმ ქვეყნებისაც, რომელთაც სელევკიდების ბატონობა არ შეეხებოდათ
(მაგ., პონტოს სამეფო)⁴⁶ ან კიდევ სატაძრო ქალაქები და მათი ქურუმები⁴⁷.

3. სერიოზული სიძნელეებია აგრეთვე ტერმინის „ელინისტური კულტურის“
გამოყენებისას. თავისი პირდაპირი მნიშვნელობით (რომლის შესახებაც უკვე
არაერთგზის იყო ზემოთ ნათქვამი), „ელინისტური“ უნდა ვუწოდოთ ეთნიკუ-
რად არაბერძნულ კულტურას, რომელმაც შეიძინა ბერძნული ნიშნები. ვფიქ-
რობ ახლა აღარაა აუცილებელი (ზემოთქმულის საფუძველზე) მტკიცება იმი-
სა, რამდენად უსაფუძვლოა და ყოვლად გაუმართლებელი, როდესაც ბერძნულ
კულტურას (ან მის ცალკეულ დარგებს — ლიტერატურას, ფილოსოფიას, ქან-
დაკებას თუ არქიტექტურას და ა. შ.) უწოდებენ „ელინისტურს“⁴⁸. ძვ. წ. IV—
II საუკუნეებშიც საკუთრივ საბერძნეთის კულტურა კვლავინდებურად ინარ-
ჩუნდება წმინდა ბერძნულ ხასიათს. საკუთრივ ელინური კულტურისათვის ე. წ.
ელინისტური ხანა განვითარების ახალი კანონზომიერი ეტაპია (ისევე როგორც
თავის დროზე „არქაული“ და „კლასიკური“ ეტაპები). ელადის და მთელი
ხმელთაშუაზღვისპირეთის წმინდა ბერძნული კულტურა წინამორბედი ელი-
ნური კულტურის საფუძველზეა აღმოცენებული და მისი უშუალო განვითარება
და გაგრძელებაა. განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ეს ნივთიერი კულტურის მთე-
ლი რიგ დარგების განვითარებაში. ასე მაგ. არამც თუ საკუთრივ ბერძნული
მეტროპოლისის, არამედ მცირე აზიის ბერძნული ქალაქების ხუროთმოძღვრება
ძირითადად კვლავ კლასიკური საორდერო სისტემის შემდგომი დამუშავებისა
და განვითარების გზით მიდიოდა. ასევეა ბერძნული ქანდაკებაც. იგი თუმც
განსხვავდება წინამორბედი ბერძნული ქანდაკებისაგან, როგორც მხატვრული
სტილითა და წარმოსახვის პრინციპებით, ასევე თემატიკით (რაც განპირობე-
ბული იყო ახლი პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობებით,
აგრეთვე ხელოვნებისა და ადრინდელი ეპოქის ფილოსოფიის, რელიგიისა და
ლიტერატურის ურთიერთობებით) მაინც მის საფუძველზეა აღმოცენებული
და მის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს: „ელინისტური“ ხანის ბერძნუ-

⁴⁴ შტრ. Strabo, XI, 13, 6.

⁴⁵ Г. А. Кошеленко, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 224.

⁴⁶ E. Olshausen, *Hellenisierungsprozess am Pontischen Königshof*, „Ancient So-
ciety“, 1974, გვ. 153 და შმდ.

⁴⁷ სელევკიდების პოლიტიკის შესახებ, სატაძრო ქალაქების მიმართ იხ. M. Avi-Yonah,
დასახ. ნაშრომი, გვ. 180 და შემდეგ. შტრ. *Storia e civiltà...* VII; გვ. 241 და შემდგ. შტრ.
J. Onians, *Art and Thought in the Hellenistic Age (The Greek World View 350—50)*, Lon-
don, 1979.

⁴⁸ ზოგიერთი ავტორი იქამდეც მიდის, რომ გეტავაზობს ტერმინს „ბერძნული ელინიზმი“ —
«Греческий эллинизм» — იხ. В. М. Полесовой, *Искусство Греции*, М., 1970, გვ. 238.

ლი ქანდაკება მორიგი ეტაპის საკუთრივ ბერძნული ქანდაკების განვითარებაში და სათავეს იღებს ძვ. წ. IV ს-ის დიდი ბერძენი მოქანდაკეების პრაქსიტელის, ლისიპესა და სკოპასის შემოქმედებაში. ანალოგიურ ვითარებას შეიძლება თვალი გავადევნოთ ნივთიერი კულტურის სხვა დარგებშიც⁴⁹. ბერძნული კულტურა ვითარდებოდა, ამრიგად, საკუთარ საფუძველზე გარედან იმპულსებით გაპირობებული ყოველგვარი თვისობრივად ახალი ტრანსპორმაციების გარეშე, თუ ასეთი რამ (ძლიერი უცხოური ზეგავლენები) იყო კიდევ ელინური კულტურის ისტორიაში, ეს იყო მხოლოდ მისი ფორმირების ადრინდელ ეტაპზე, როდესაც აღმოსავლური მხატვრული სახეების შემოქმედებითა ათვისებამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ე. წ. არქაული ეპოქის ბერძნული კულტურის განვითარებაში⁵⁰. ჩვენთვის ამჯერად საინტერესო პერიოდში კი იგი რჩებოდა წმინდა ბერძნულად, როგორც თვით საკუთრივ საბერძნეთის ტერიტორიაზე, ასევე მის ფარგლებს გარეთ. ვერ შეცვალეს მისი ხასიათი ვერც უცხო კულტურის ცალკეული ელემენტების სესხების ერთეულმა შემთხვევებმა. (მაგ., აქემენიდური ბაზების გამოყენება კორინთულ კაპიტელიანი სვეტებისათვის აიხანუმში, რომელსაც პ. ბერნარი ავღანეთის ტერიტორიაზე დაარსებულ „ელინურ პოლისად“ მიიჩნევს)⁵¹.

მაშინ იქნებ შეიძლებოდა „ელინისტური“ გვეწოდებინა იმ ქვეყნების კულტურისათვის, სადაც ფიქსირდება ელინური და ადგილობრივი ელემენტების ურთიერთშემოქმედება პოლიტიკურ, სოციალურ და ეკონომიკურ წყობაში? აქ ვგულისხმობ პირველ რიგში ბტოლემაიოსებისა და სელევკიდების სამეფოებს. მით უფრო, რომ არსებობს გარკვეული შეხედულება ამ სახელმწიფოების კულტურის სინკრეტული ხასიათის შესახებ, რაც თითქმის ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შემდეგ ძველალმოსავლური და ბერძნული კულტურების კონფერენტაციის შედეგი იყო. მაგრამ არც ასეთ შემთხვევაში წყდება საკითხი სულ მარტივად. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ ბერძნული და ადგილობრივი კულტურების სინთეზი მაგ., ირანულ წინადაგზე დაიწყო ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობებზე გაცილებით ადრე და საკმაოდ თვალსაჩინო გამოხატულება პოვა ე. წ. ბერძნულ-სპარსული სტილის გამომუშავებაში.

⁴⁹ C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus I—II*, München, 1967—1969, Chr. M. Havelock, *Hellenistic Art*, London, 1971; J. Charbonnaux, R. Martin, Fr. Villard, *Grèce Hellenistique*, Paris, 1971, „Storia e civiltà dei Greci“, 10 (La cultura ellenistica), Milano, 1977.

⁵⁰ E. Akurgal, *The Art of Greece, Its Origins in the Mediterranean and Near East*, New-Jork, 1964; P. Demargne, *La Naissance de l'Art*, Paris, 1964; H. V. Hermann, *Urartu und Griechenland*, „Jahrbuch des Deutschen Archeologischen Instituts“, 81, 1966, გვ. 79—141; P. A. Amandry, *La Grèce d'Asie et l'Anatolie du 8e au 6e siècle avant Jesus-Christ*, „Anatolia“, II, 1968, გვ. 87—102; B. C. Ridgway, *The Archaic Style in Greek sculpture*, Princeton, 1977; H. L. Alford, *The seated Figure in Archaic Greek Art*, London, 1980.

⁵¹ P. Bernard, *Ai Khanum on the Oxus: A Hellenistic city in Central Asia* [From the proceedings of the Brytisch Academy, vol LIII], London, 1969, გვ. 82 და შპლ. „Fouille d'Ai Khanum“, I Paris, 1975, გვ. 113 და შპლ.

შავებაში გლიბტიკაში, ტორევტიკასა და არქიტექტურაში⁵². მაგრამ კულტურული სინთეზის ეს პროცესი, რომელსაც ზოგიერთი მკვლევარი „პრეეგლინიზმსაც“ კი უწოდებს⁵³, აღარ გავრცელებულა აქემენიდათა სახელმწიფოს ნანგრევებზე ე. წ. „ეგლინიტური სახელმწიფოების“ ჩამოყალიბების შემდეგ. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის აღმოსავლეთის მატერიალური კულტურისა და ხელოვნების დეტალურმა შესწავლამ არ დაადასტურა არც თუ ისე დიდი ხნის წინ თითქმის ერთხმად აღიარებული დებულება ბერძნულ და ადგილობრივ კულტურათა რამდენადმე მნიშვნელოვანი დიფუზიები და კულტურული სინთეზი ერთ გარკვეულ პერიოდამდე — აღმოსავლეთში სელევკიდების ბატონობის დაცემამდე. ცნობილმა ფრანგმა ორიენტალისტმა — არქეოლოგმა დანიელ შლუმბერჟემ საკმაოდ თვალნათლივ უჩვენა, ბერძნული და ადგილობრივი კულტურების ერთმანეთის პარალელურად, მაგრამ ერთმანეთისაგან იზოლირებული განვითარება აღმოსავლეთის ქვეყნებში სელევკიდების ბატონობის პირველი ორი საუკუნის მანძილზე, რომელსაც მან კოეჟისიტენციალური პერიოდი უწოდა⁵⁴. საქმე იმაში გახლავთ, რომ ბერძნული და ადგილობრივი მოსახლეობის მკვეთრი სოციალური ანტაგონიზმის პირობებში, მათ კონტაქტებს საკმაოდ შეზღუდული ხასიათი ჰქონდა, რაც საგრძნობლად აფერხებდა კულტურულ სინთეზსაც. დღეს სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღიარებულია, რომ მხოლოდ ბერძენ-მაკედონელთა ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში პოლიტიკური ძალაუფლების დაცემის შემდეგ დაიწყო ფართო კონტაქტები ბერძნულ და ადგილობრივ კულტურათა შორის, მათი ურთიერთგემოქმედებისა და შერწყმის პროცესი. ამის თვალსაჩინო მაგალითია პართიის სამეფოს კულტურა. ამ სახელმწიფოს მმართველები იყვნენ უკვე არა ბერძენ-მაკედონელები, არამედ ადგილობრივი არისტოკრატიის წარმომადგენლები და მაინც თითქმის ძვ. წ. I საუკუნემდე, ისინი ჰრდიდნენ მონეტებს ბერძნულ ყაიდაზე, თავის თავს უწოდებდნენ „ფილეტონებს“, ოფიციალურ საქმიანობაში სარგებლობდნენ ბერძნული ენით (თანახმად „ეგლინიტური“ იურისდიქციისა), ხოლო მათ კარზე იქმნებოდა „ბერძნულ-ირანული“ (დ. შლუმბერჟეს ტერმინოლოგიით) სტილის ხელოვნებისა და კულტურის ძეგლები⁵⁵.

კიდევ უფრო ძლიერი იყო კულტურული სინთეზის ეს პროცესი ახ. წ. I საუკუნეებში (!) რომაულ მცირე აზიასა და განსაკუთრებით რომაულ სირიაში, სადაც ისეთი ქალაქები, როგორიც იყო დურა-ევროპოსი, პალმირა და სხვ., გვაძლევენ ბერძნული და ადგილობრივი ელემენტების ურთიერთგემოქმედებისა და შერწყმის თვალსაჩინო მაგალითებს ხუროთმოძღვრებაში, ქანდაკებაში და ხელოვნებისა თუ მატერიალური კულტურის სხვა დარგებში⁵⁶. ანალოგიური პროცესები ამ დროს (ახ. წ. I საუკუნეებში) მიმდინარეობს არა მხოლოდ შუა და შორეულ აღმოსავლეთში⁵⁷, არამედ დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირ-

⁵² იხ. მაგ. G. Starr, *Greeks and Persians in the Fourth Century*, „Iranica Antiqua“, XII, 1977, გვ. 49—51; A. Mastrocinque, *La Caria e la Ionia Meridionale in Epoca Ellenistica*, Roma, 1979, გვ. 214.

⁵³ იხ. მაგ., В. Г. Луконин, *Искусство древнего Ирана*, Л., 1977, გვ. 102.

⁵⁴ D. Schlumberger, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 21—32.

⁵⁵ D. Schlumberger, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 33 და შემდ. Г. А. Кошеченко, *Культура Парфии*, М., 1966.

⁵⁶ D. Schlumberger, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 67, და შემდ. (იქვე დასახ. ლიტ.).

რეთში, სადაც რომელთა მიერ საბერძნეთისა და ე. წ. „დიდი საბერძნეთის“ დაპყრობის შემდეგ ჩნდება ბერძნულ-იტალიკური შერეული სტილის ფორმები. ასე, რომ, სინკრეტული კულტურის („ელინისტური“ ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით) წარმოქმნა და მისი მეტ-ნაკლებად ფართოდ გავრცელება ფაქტობრივად მოდის იმ პერიოდზე, რომელიც გამოდის ელინიზმის ისტორიის ტრადიციული ქრონოლოგიური ჩარჩოებიდან (როგორც ცნობილია, ელინიზმის ტოპიკის დასასრულად ჩვეულებრივ მიიჩნევენ რომის მიერ უკანასკნელი ელინისტური სახელმწიფოს — პტოლემეაოსების ეგვიპტის დაპყრობას ძვ. წ. 30 წელს).

ტერმინ „ელინისტური კულტურის“ გამოყენებას სინკრეტული კულტურის — ბერძნულისა და ადგილობრივი ნაერთის აღსანიშნავად, თან ახლავს კიდევ ერთი საშიშროება: ამას შეიძლება შედეგად მოჰყვეს თვით ტერმინში უგუშვებელყოფა იმ ადგილობრივი კულტურების ხასიათისა, რომელთაც ჯერ კიდევ ბერძნულ კულტურასთან კონტაქტების დაწყებამდე, განვლილი ჰქონდათ განვითარების საკუთარი გზა და მიაღწიეს საკმაოდ მაღალ დონეს, ამასთან შეინარჩუნეს თავისი ორიგინალური ნიშნები იმ „ნაერთშიც“, რომელსაც „ელინისტურს“ უწოდებენ. მხედველობაში მაქვს სემიტურენოვანი მოსახლეობის კულტურა, აგრე თვალსაჩინოდ რომაა წარმოჩენილი რომაული სირიისა და დასავლეთ პართიის „ელინისტურ კულტურაში“, ან კიდევ პართიის სახელმწიფოს ირანულენოვანი მოსახლეობისა და საერთოდ სხვა მრავალრიცხოვანი ხალხების კულტურა, რომლებიც ბერძნულ ცივილიზაციასთან კონტაქტში შევიდნენ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შემდეგ.

ამრიგად, ელინიზმის გაგებისა და მისი ცალკეული მოვლენების დეფინიციის საკითხებში ჩვენს წინაშე დგება მთელი წყება სიძნელეებისა, რომელთა გადაწყვეტა ჩვენი ცოდნის დღევანდელ ეტაპზე ადვილად ვერ მოხერხდება და მოითხოვს მთელი ხმელთაშუაზღვისპირეთისა და ძველი აღმოსავლეთის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული სტრუქტურების დეტალურ შესწავლაზე დაფუძნებული შედეგების განზოგადებას და შემდგომ ფართოდ განხილვას⁵⁸. ამ საკითხების გადაწყვეტას კი დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისითაც, რამდენადაც, პირველ ქართულ სა-

⁵⁷ Б. Я. Ставинский, Кушанская Бактрия: Проблемы истории и культуры, М., 1977 (იქვე დასახ. ლიტ). B. N. Puri, India under the Kushans, Bombay, 1965; I. W. Sedlar, India and the Greek World (A study in the Transmission of Culture), New Jersey, 1981, გვ. 64 და შმდ.

⁵⁸ ამ ნაშრომის ძირითადი დებულებები მოხსენდა შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისადმი მიძღვნილ III საკავშირო სიმპოზიუმს (წყალტუბო, მაისი, 1982 წ.), რომლის წინაწილეთა უმრავლესობამ გაიზიარა იგი და მიზანშეწონილად ცნო სპეციალური დისკუსიის გამართვა ამ საკითხზე.

ჩემს მოვალეობად მიმაჩნია აღვნიშნო, რომ ამ სტატიაში დამოწმებული ლიტერატურის გაცნობა შევძელი გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის რომის განყოფილების მიწვევით, ჩემი იტალიაში 1981 წლის ნოემბერ-დეკემბერში მიღონების დროს, როდესაც საშუალება მომეცა მემუშავა რომში გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის, საფრანგეთის სკოლის, რომის უნივერსიტეტის, პონას უნივერსიტეტის, ნეაპოლში ჟან ბერარის სახ. ფრანგული ცენტრისა და პალერმოს მუზეუმის ბიბლიოთეკებში.

აქვე მუზეუმებსა და ბიბლიოთეკებში გავეცანი ახალ მასალებს ანტიკური ხანის ურბანიზმის, აგრეთვე არქიტექტურის, ოქრომჭედლობის, კერამიკის შესახებ; რომელიც აიკმა წიგნში „ვანი ძველი კოლხეთის ქალაქი“ (ნახალება გამოსაცემად გერმანიის ფედერაციულ რესპუბლიკაში).

ხელმწიფოებს კოლხეთსა და იბერიას, თუმცა ბერძენ-მაკედონელთა პოლიტიკური ექსპანსია არ შეჰხებიათ, მაგრამ ჰქონდათ საკმაოდ ინტენსიური და მრავალპროფილიანი კონტაქტები ბერძნულ და აღმოსავლურ ცივილიზაციასთან.

О. Д. ЛОРДКИПАНИДЗЕ

«ЭЛЛИНИЗМ», «ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЙ МИР», «ЭЛЛИНИСТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА»

(трудности дефиниции)

Резюме

В определении географических границ «эллинистического мира» нет однозначного решения и поэтому многие проблемы остаются дискуссионными, в частности, отдельные дефиниции, трудности которых заключаются в правомерности:

а) применения к собственно Греции (или ее отдельным полисам) и ее культуре (литература, искусство, философия и т. д.) термина «эллинистический», т. к. в понимании самих греков ἡ ἑλληνιστική означал «говорящий на греческом языке» или «воспринявший эллинскую культуру» чужеземец (не грек!);

б) формулировок «единство эллинистического мира», «эллинизм как специфическое целое», «евроазиатский эллинизм», «единая линия общей исторической закономерности» развития, подразумевая под «эллинистическим миром» Восточное Средиземноморье (а некоторыми исследователями — все Средиземноморье) и Древний Восток или только греческий мир Запада и Востока (после походов Александра Македонского).

Определяющими признаками географии «эллинистического мира» следует считать трансформации, которые привели к созданию качественно новых социально-политических систем, где, в силу особой политической ситуации (сопровожаемой широкой греко-македонской колонизацией), сосуществовали, сочетались и взаимодействовали эллинские и восточные начала (напр., Царство селевкидов или Птолемеевский Египет и др.). Однако и при такой постановке вопроса возникают другие трудности дефинитивного порядка, в частности — дефиниции характера «эллинистической культуры» и ее географических и хронологических ареалов, не всегда совпадающих с политическими.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

ჯამშილ ბიუნაშვილი

ისტორიების პრინციპი და ტექსტოლოგიური ანალიზი

I მეთოდიკა

მედიევისტიკაში ტექსტისადმი ორგვარი დამოკიდებულება შეინიშნება. ტექსტოლოგთა ერთი ნაწილი ნაწარმოების ტექსტს ისტორიული კრიტიკის პოზიციიდან განიხილავს, მიიჩნევს მას ეროვნული კულტურის ერთ-ერთ გამოვლენად და ითვალისწინებს ძეგლის ავტორის თანადროული ეპოქის ენობრივ ნორმებსა და სოციალურ-კულტურულ რეალიებს (პირობითად „ა პარადიგმა“¹); ტექსტოლოგთა მეორე ნაწილი ნაწარმოების ტექსტს ფორმალურ-მექანიკური პოზიციიდან განიხილავს და არ უკავშირებს მას კონკრეტულ კულტურულ-ისტორიულ კონტექსტს (პირობითად „ბ პარადიგმა“). ნაწარმოების ტექსტისადმი ამგვარი დამოკიდებულება განპირობებულია ამ პარადიგმების მიმდევართა თვალთხედვისა და კვლევის პრაქტიკის სხვაობით.

XX ს-ის 20-70-იან წწ. სინამდვილეში ირანის ტექსტოლოგთა უმრავლესობა მისდევდა „ბ პარადიგმის“ პრინციპებს: საგამომცემლო პრაქტიკაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ძველი ხელნაწერის (ან ხელნაწერების) მოძიებას და ტექსტოლოგის პირად „მაღალ გემოვნებას“ (zavqi salim)².

| საბჭოთა ტექსტოლოგიური მეცნიერებისათვის დამახასიათებელია ტექსტისადმი ფორმალისტური და მექანიკური მიდგომის ელემენტების დაძლევის ტენდენცია. წამყვანი საბჭოთა ტექსტოლოგების მიერ მეცნიერული ჰისტორიზმის პრინციპის თანამიმდევრული გამოყენება და ტექსტის ისტორიის შესწავლისას განსახილველი ნაწარმოების თანადროული ისტორიულ-კულტურული სინამ-

¹ პარადიგმის ცნების შესახებ იხ. Т. Кун, Структура научных революций, М., 1975, გვ. 11: «...научные достижения, которые в течение определенного времени дают модель постановки проблем и их решений научному сообществу».

² იხ. გვ. 718—719, دانشگاه انسانی و علوم ادبیات و دانشکدهٔ ادبیات و علوم، ۱۳۵۴; გვ. 81, XX, راهنمای کتاب. ცნობილი ირანელი ფილოლოგი ჰ. იაჰმაი (مجلهٔ یغما، شمارهٔ ۱۱ سال بیستم، ۶۱۰ هجری): «تلخیص و تصحیح و انتخاب اشعار داستانی منظوم از کارهای ظریف و دشوار ادبی است زیرا در این فن دقیق ذوق و سلیقه و طبع سلیم و نیروی تشخیص و تبحر در شعر و ادب فارسی و فضایی دیگر از این گونه می باید».

ირანელი ფილოლოგების | ტექსტოლოგიური პრინციპების შესახებ ვრცლად იხ. Я. Рыпка, Опыт текстологического разбора первой главы поэмы «Хафт Пайкар», Краткие сообщения Института народов Азии, т. 65, 1964; ქვეთავი „ტექსტოლოგია“ წიგნში: Л. С. Гиунашвили, Творческий путь Саида Нафиси, Тб., 1976, გვ. 159—222.

დვილის გათვალისწინება მტკიცე ნიადაგს უქმნის ტექსტოლოგიას³. ამ ასპექტში პრინციპული მეთოდოლოგიური მნიშვნელობა ენიჭება მითითებას, რომ ფაქტები და დებულებები უნდა განხილულ იქნეს „მხოლოდ (ა) ისტორიულად; (ბ) მხოლოდ სხვა დებულებებთან დაკავშირებით; (γ) მხოლოდ ისტორიის კონკრეტულ გამოცდილებასთან დაკავშირებით“⁴.

შესასწავლი ძეგლის ავტოგრაფის მოუღწევლობის შემთხვევაში ტექსტოლოგის უპირველესი ამოცანაა ხელნაწერთა სიმრავლიდან ძირითადი, საყრდენი ხელნაწერის (ან ხელნაწერთა ჯგუფის) შერჩევა. ამისათვის გამოვლენილი უნდა იქნეს ხელნაწერთა შორის არსებული მიმართებები, რაც ჩვეულებრივ, მთავარი პირობაა „ტექსტის დამაკმაყოფილებელი კრიტიკის უზრუნველსაყოფად“⁵. აღნიშნული მიმართებების დადგენა შესაძლებელი ხდება გარკვეული კლასიფიკაციის საფუძველზე. ორივე პარადიგმის წარმომადგენლები შესასწავლი ძეგლის ხელნაწერთა კლასიფიკაციას იწყებენ „ყველაზე იოლი“ კლასიფიკაციით — ხელნაწერთა გარეგნული ნიშნებისა და რაოდენობრივი მაჩვენებლების საფუძველზე⁶. მაგრამ „ა პარადიგმის“ მიმდევარი ტექსტოლოგები არ კმაყოფილებიან ხელნაწერთა ფორმალური კლასიფიკაციით, ისინი გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებენ ხელნაწერთა ისტორიულ კლასიფიკაციას, რომელიც ეყრდნობა ტექსტის ისტორიის შესწავლას და მიზნად ისახავს ტექსტის „ცვლილებათა ისტორიული პერსპექტივის დადგენას“⁷, ხელნაწერთა შორის არსებული მიმართებების „რეალური სურათის“ ჩვენებას⁸. ამგვარი კლასიფიკაცია არ არის პირობითი და, ამდენად, მისი მახასიათებლები ხშირად არსებითად განსხვავდება ფორმალური კლასიფიკაციის დაშვებებისაგან.

„ა პარადიგმის“ მიხედვით, ძეგლის ტექსტის განვითარების ისტორიის ეტაპების შესწავლა და ძირითადი ნუსხის (ან ნუსხათა ჯგუფის) შერჩევის პროცედურა უნდა აკმაყოფილებდეს შემდეგ ძირითად მოთხოვნებს:

1. ტექსტოლოგმა ზედმიწევნით უნდა იცოდეს ძეგლის ენა, ეპოქის ორთოგრაფიული, ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური ნორმები.

³ იხ. Д. С. Лихачев, Текстология на материале русской литературы X—XVIII вв., М.—Л. 1962, гл. 24, 58; А. Гришунин, К спорам о текстологии, Русская литература, 1965, № 3, гл. 134; Ю. Б. Боров, Природа и структура метода литературоведения, сб. Методология современного литературоведения. Проблемы историзма, М., 1978, гл. 49: «Литературоведение осуществляет всякий раз рассмотрение произведения не только с разных сторон, но и через «оптические устройства» различной силы увеличения и сосредоточения. Текстологическому анализу, определяемому принципами историзма и осуществляемому в поле действия социологического подхода, противостоит текстологический анализ, рассматривающий творческий процесс в поле интуитивистских представлений как процесс капризного произвола социально не обусловленного вдохновения художника».

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, გამოცემა მეოთხე, ტ. 35, 1953, გვ. 256.

⁵ Е. Э. Бертельс, Предисловие (Шах-наме, критический текст, т. I, М., 1960), гл. 7. იხ. აგრეთვე, Р. Маас, Textkritik, Einleitung in die Altertumswissenschaft, I, 2, Leipzig-Berlin, 1927, 2. 2.

⁶ Д. С. Лихачев, Текстология (Краткий курс), М. — Л., 1964, гл. 46; гл. 722.

خالفی مطلق : اهمیت صوری نسخه

⁷ Е. Э. Бертельс, Предисловие, гл. 18.

⁸ Д. С. Лихачев, Текстология на материале русской литературы X—XVIII вв., гл. 216.

ლოგიური ხასიათის კომენტარები¹⁸, რაც ცხადყოფს, როგორ ესმის მას ტექსტი. ვ. გორდლევსკი საგნებოდ აღნიშნავდა, რომ იან რიპკას ტექსტოლოგიურ შტუდებში „სიტყვა გარემოცულია რეალური კომენტარებით“¹⁹.

5. აღნიშნულ პირობათა დასაკმაყოფილებლად ტექსტოლოგს გათვალისწინებული უნდა ჰქონდეს წინამორბედთა გამოცდილება „წყაროებისა და სპეციალური ლიტერატურის ჩვენებით“²⁰.

ამრიგად, „ა პარადიგმის“ მიხედვით, ტექსტის კვლევა ქრონოლოგიურად უნდა უსწრებდეს მის გამოცემას: „ჯერ შესწავლა, ხოლო შემდგომ გამოცემა ამ შესწავლის საფუძველზე“²¹. ტექსტოლოგმა კომპლექსურად და დეტალურად (საჭირო შემთხვევაში ცალკეული სიტყვების ფარგლებში) უნდა შეისწავლოს ხელნაწერები, ტექსტის ისტორიის ეტაპების გათვალისწინებით დაადგინოს ხელნაწერთა შორის არსებული მიმართებები; ტექსტოლოგმა ნაწარმოების ტექსტის ისტორია არ უნდა დაიყვანოს ნაირწყაობების უბრალო რეგისტრაციას, პირიქით, „ტექსტოლოგიური ცვლილებები უნდა აიხსნას“, რამეთუ „ცვლილებათა რეგისტრაცია და მათი ახსნა არ წარმოადგენს კვლევა-ძიების ორ სხვადასხვა ეტაპს“²². სხვაგვარად რომ ვთქვათ, „ა პარადიგმის“ მიმდევარი ტექსტოლოგი მიზნად ისახავს იმ შინაგანი პროცესების ანალიზს, რაც განპირობებულია „ამა თუ იმ ნაწარმოების ტექსტის ისტორიით“²³.

ქვემოთ მოცემულია XI ს-ის სპარსული ძეგლის პოემა „ვის ო რამინის“²⁴ სამი ფრაგმენტის ტექსტოლოგიური ანალიზისა და მეცნიერული ტექსტის დადგენის ცდა „ა პარადიგმის“ მოთხოვნათა მიხედვით, რომელთა ფარგლებში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება შუა საუკუნეების ირანში არსებულ სოციალურ-კულტურულ ურთიერთობათა თავისებურებათა და ირანის ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემების გათვალისწინებას.

¹⁸ გ. წერეთელი, „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის მეცნიერული გამოცემისათვის, გვ. 126; იხ. აგრეთვე: H. Zeller, *Befund und Deutung. Interpretation und Dokumentation als Ziel und Methode der Edition. Texte und Varianten*. München. 1971, გვ. 80; С. А. Рейсер, *Основы текстологии*, Л., 1978, გვ. 148.

¹⁹ В. А. Гордлевский, *Избранные сочинения*, IV, გვ. 472.

²⁰ გ. წერეთელი, „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის მეცნიერული გამოცემისათვის, გვ. 126.

²¹ Д. С. Лихачев, *Текстология на материале русской литературы X—XVIII вв.* М., 1978, გვ. 476.

²² ი. ლორთქიფანიძე, ტექსტოლოგია და მისი ამოცანები, კრებ. „ტექსტოლოგიის საფუძვლები“, I, თბ., 1980, გვ. 29.

²³ იქვე, გვ. 28.

²⁴ ფაზრ ად-დინ გორგანის პოემა ზუთჯერ არის გამოცემული: VR I 1865 წელს კალკუტაში გამოსცეს ნ. ლისმა და მონში აჰმად ალიმ კალკუტის ხელნაწერის მიხედვით; VR II 1935 წელს თეირანში გამოსცა მ. მინოვიმ პარზის ხელნაწერის მიხედვით; VR III 1959 წელს თეირანში გამოსცა მ. მაჭუბმა წინა გამოცემის მიხედვით; VR IV, 1970 წელს თეირანში გამოსცეს მ. თოდუამ და ი. გვაზარამ წინა გამოცემებისა და პარზის, სტამბულის, ოქსფორდის ხელნაწერების მიხედვით. მთელი ტექსტის მანძილზე ავტორები შეეცადნენ გაეთვალისწინებინათ ქართული თარგმანის მონაცემები; VR V 1976 წელს თეირანში გამოსცა ირანის ეროვნულმა ბანკმა IV გამოცემის მიხედვით.

II. ტექსტოლოგიური ანალიზის ცდა

1. მეფე მოაბადს მოჰყავს თავისი საცოლე ვისი, რომლის ირგვლივ არიან მსახურნი (*xādimān*), სახელოვანი (*nāmdārān*) და, პარიზის, სტამბულის ხელნაწერთა მიხედვით,

guzīda vižagān u gānsipārān,

ხოლო ოქსფორდის ხელნაწერისა და კალკუტის გამოცემის მიხედვით,

guzīda vižagān u ustuvārān.

პარიზის ხელნაწერის მონაცემის შესაბამისად მ. მინოვის გამოცემაში წარმოდგენილია *gānsipārān*. მომდევნო გამოცემები იმეორებენ მინოვისეულ არჩევანს. ჩვენი ამოცანაა გავარკვიოთ XI ს-ის ძეგლში *vižagān*-ის გვერდით რომელი ლექსემის ხმარება იქნებოდა ბუნებრივი და შესაფერისი *gānsipārān*-ისა, თუ *ustuvārān*-ის?

სიტყვა *guzīda* ნიშნავს „რჩეულს“. სოციალური ტერმინი *vižagān*, სპეციალისტების აზრით, ტოლფარდია არაბ.-სპ. *xāssagān*-ის, რომელიც, თავის მხრივ ეკვივალენტია ფარსურ *vaspūragān*-ის „მეფის მეგობრისა“²⁵. სიტყვა *gānsipār* (<სპ. სპ. *gyānavspār* „უკვდავი“²⁶) კლასიკური პერიოდის ისტორიულ ტექსტებსა და ლიტერატურულ ძეგლებში, კერძოდ, ფირდოუსისთან, მასუდ საად სალმანთან, სენაისთან, ხაყანისთან, ჯელალ ად-დინ რუმისთან, საადისთან და ჰაფეზთან დაცლილია სოციალური შინაარსისაგან და ნიშნავს „თავდადებულს, თავგანწირულს“²⁷. ტერმინი *ustuvār* (<ფარ. *hastubār*, *astobār* „ნდობით აღჭურვილი პირი“²⁸) აღრინდელ ისტორიულ ტექსტებში იხმარება *mustaufi*-ის (*Steuereinnnehmer*) და *mušrif*-ის (*inspektor*) გვერდით²⁹. კ. ბოსვორთის აზრით, ტერმინი *ustuvār*-ი ნიშნავდა „საგანგებო დავალებების შემსრულებელ მოხელეს“³⁰. მხატვრული ლიტერატურის ძეგლების მიხედვით, მაგალითად „შაჰ-ნამეში“³¹, *ustuvār*-ი მეფესთან დაახლოებულ პირად წარმოგვიდგება *ustuvārān-i šāh*³¹, ხოლო ნიშამი განჯელის მიხედვით, *ustuvār*-ები უზრუნველ-

²⁵ ვრცლად იხ. M. Shaki, Two Middle Persian Legal Terms for private Property, Memorial Jean de Menasce, Louvain, 1974, გვ. 328—329; შტრ. ბალამისთან: გვ. 615, 640.

تاریخ بلعمی ۱۳۴۷ — سپاهسالاری ز خاصگیان خویش ترتیب داد، سرهنگ بزرگ و مردی از خاصگیان.

²⁶ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, გვ. 208.

²⁷ გვ. 129. ۱۳۴. تهران ۶۰ مسلسل ۶۰. شمارة نامه، دهخدا؛ შტრ. რავენილისთან
(გვ. 8 ۱۳۳۳، الصدور، راحة الصدور) ერთ წინადადებაში ერთმანეთის გვერდით *دلبران* და *جانسپاران* ,
شیران , *شیر شکاران* , *دین داران*

²⁸ F. Justi, Bund., Leipzig, 1868, გვ. 64; H. Junker, The Frahang-i Pahlavik, Heidelberg 1912, გვ. 90; H. Nyberg, A Manual of Pahlavi, II, Wiesbaden, გვ. 145.

²⁹ იხ. B. Spuler, Iran in früh-islamischer Zeit, Wiesbaden, 1952, გვ. 463.

³⁰ C. E. Bosworth, Sistan under the arabs from the Islamic Conquest to the rise of Saffarids, Rome, 1968, გვ. 26. ჩვენი აზრით, მ. ფორსტნერის სტოდაეს, როცა *ustuvār*-ს თარგმნითი ლექსიკონების მასალების მიხედვით თარგმნის „Feldwebel“-ად (M. Forstner, Sistan während des Kalifats des Abbasided al-Musta'in (248/826—252/866) nach dem Tarih-i Sistan, Der Islam, 48, № 1, 1971, გვ. 88).

³¹ გვ. 2198. ۱۳۳۰. (ازدها—اسحق) دهخدا لغت نامه

ყოფნენ მეფის უშიშროებას³². ტერმინ *vižagān*-ის („მეფის მეგობრები“) გვერდით ტერმინ *ustuvārān*-ის („მეფის უშიშროების უზრუნველყოფელი პირები“) ხმარების შესაძლებლობის ალბათობა გაცილებით უფრო დიდია სოციალური შინაარსისაგან დაცილილი *ḡānsipārān*-ის („თავდადებულნი“) ხმარების ალბათობაზე. ფრაზის სოციალური შინაარსი, ვფიქრობთ, ზუსტად არის გადმოცემული ქართულ თარგმანში: „კუბოისა მიდამო ეკირა ხასაგიანთა ხოჯათა“³³. ჩვენი აზრით, *ḡānsipār*-მა იმ დროს „შეცვალა“ *ustuvār*-ი, როდესაც უკანასკნელის მნიშვნელობამ განიცადა საგრძნობი ცვლილებანი. „*Sihāh al-Furs*“-ის მიხედვით, შუა აზიაში, ისფაჰანსა და ირანის ერაცში XV საუკუნისათვის ამ ტერმინით აღინიშნებოდა სოფლად არჩეული ნდობით აღჭურვილი პირი, „რომელიც არ იყო ის, ვისაც *ra'is*-ი ერქვა“³⁴. ამრიგად, ფაზრ ად-დინ გორგანის დროინდელი *ustuvār*-ი მეფესთან დაახლოებული პირია, ხოლო XV ს-ის *ustuvār*-ის ფუნქციები უკვე იფარგლება სოფლის მასშტაბით³⁵. ცხადია, XV-XVI სს დაკვირვებულ გადამწერს გაუძნელებოდა მომავალი დედოფლის გვერდით დაეტოვებინა „სოფლად არჩეული ნდობით აღჭურვილი პირი“—*ustuvār*-ი.

მ ი ს რ ა ს ტ ე ქ ს ტ ი

*guzīda vižagān u ustuvārān**

*P, St, Mi, Mah, Tod, B :*ḡānsipārān*; G :*xāssagīyāni xāḡagān*; mu-qāyasa kun: „Yakī ustuvārī firštād šāh badān tā kunad kāri mubad nigāh“ (Firdausī), „Hamān ustuvārāni dargāh rā, k-az išan buvad īmanī šāh rā“ (Nizāmī).

II-V გამოცემებისაგან განსხვავებით ჩვენ მიერ დადგენილ ტექსტში წარმოდგენილია *ustuvārān* და არა *ḡānsipārān*. მკითხველს ვაწვდით ინფორმაციას იმის თაობაზე, რომ პარიზის, სტამბულის ხელნაწერებში და II-V გამოცემებში დასტურდება *ḡānsipārān*. მკითხველს გთავაზობთ ფრაგმენტებს ფირდოუსისა და ნიზამი განცემის თხზულებებიდან, რომლებშიც *ustuvārān*-ი გამოყენებულია ჩვენ მიერ დადგენილი ტექსტის ანალოგიურ კონტექსტში. მოტანილია ქართული „ხასაგიანთა ხოჯათა“, რომელიც ზუსტად ასახავს „*vižagān u ustuvārān*“-ის სოციალურ არსს.

2. პოემის ხელნაწერებისა და გამოცემათა ტექსტში ქალაქ მერვის ეპითეტად იხმარება ორი სიტყვა *šāyḡān* და *šāhḡān*. ჩვენს წინაშე ისმის კითხვა: XI საუკუნის სპარსული ძეგლისათვის რომელი ეპითეტი ითვლებოდა ნორმად, ან იქნებ გორგანის დროს დაშვებული იყო მათი პარალელური გამოყენება.

³² Фарханги забони тоҷики, II, М., 1969, გვ. 395. ა. ევბალის აზრით, *ustuvār*-ი სელჩუკთა ბატონობის დროს იყო „კეთილშობილია სმდიენოს გამე“, გვ. 231 *وزارت در عهد سلطین بزرگ سلجوقی تهران ۱۳۳۸*

³³ ვისრამიანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთეს ა. გვახარიამ და მ. თოდუამ, თბ., 1962, გვ. 60.

³⁴ გვ. 2198 *۱۳۳ لغت نامه*

³⁵ ერცლად იბ. Дж. III. Гиунашвили, О термине *ostovar* в персидском, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, 105, № 2, 1982.

სპ. šyḡān (< ფალ. šāyākān³⁶) IX—XI საუკუნეების ძეგლებში იხმარებოდა „მეფურის, ღირსეულის, მშვენიერის“ მნიშვნელობით³⁷. ბალამისთან იგი გვევლინება ქ. ბალხის ეპითეტად, ხოლო გარდისთან მერვის ეპითეტად³⁸. არაბ. šāhḡān (< სპ. šāhḡān³⁹) ლიტერატურაში - ḡān (< სპ. სუფ. - ḡān) კომპონენტმა შეიძინა დამოუკიდებელი მნიშვნელობა — „სული“. ისტორიული კრიტიკის პრინციპის მიმდევართათვის კარგა ხანია ცნობილი, რომ არაბიზებული ფორმა šāhḡān (šāhigān, šāhigān) სემანტიკურად განსხვავდება სპ. šāyḡān-ისაგან და ნიშნავს „l'âme du roi“, „of the soul of the king“, „ḡāni pādīshāh“ „მეფის სული“ („მეფური სული“)⁴⁰. არაბული და სპარსული წყაროების ჩინებული მცოდნე, ცნობილი ირანელი ლექსიკოლოგი და ტექსტოლოგი მ. მოინი, რომელიც ფაქტების შეფასებისას ცდილობდა ეხელმძღვანელა ისტორიული კრიტიკის პრინციპებით⁴¹, აღნიშნავს, რომ ეპითეტი არაბიზებული ფორმა šāhḡān-ის შერატქეეს (bidānḡāy itlaḡ šud) მერვს მას შემდეგ, რაც სულთან სანჯარმა აქცია იგი თავის დედაქალაქად⁴², ე.ი. 1118 წლიდან⁴³, ანუ პოემა „ვის ორამინის“ დაწერიდან 60—70 წლის შემდეგ. ჩვენი აზრით, ეროვნულ-კულტურულ საკითხებში პროირანულ პოზიციებზე მდგომი პოეტი, რომელიც კარგად ფლობდა ფალურს, ახალ სპარსულსა და არაბულ ენებს და, ბუნებრივია, იცოდა სპ. šāyḡān-ისა და არაბიზებული šāhḡān-ის შორის არსებული სემანტიკური სხვაობის შესახებ, არ მოათავსებდა სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე ლექსემებს ერთ სიბრტყეზე და უპირატესობას მიანიჭებდა სპ. šāyḡān-ს. მოგვიანო ხანის ხელნაწერების ტექსტში საყოველთაო ხმარებაში მყოფი მერვის ეპითეტის šāhḡān-ისა და ზედსართავი სახელის šāyḡān-ის თანაარსებობა

³⁶ P. Horn, Neupersische Schriftsprache, GrIrPhil, 1, 2, Strassburg, 1895—1901, გვ. 46.

³⁷ ვეცლად იხ. დ. შ. შ. გიუნაშვილი, Из истории древнего Мерва, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, 100, № 3, 1980, გვ. 754.

³⁸ იხ. გვ. 192 ۱۳۴۵ ۱۱۹, لغت نامه; გვ. 92 زين الاخبار جاپ عبدالحي حبيبي. ³⁹ J. Darmesteter, Études iraniennes, I, Paris, 1883, გვ. 271; H. Nyberg, II, გვ. 127; Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, 1930, გვ. 398: „...old persian šāhḡān „Kingly“ or „belonging to the king“.

⁴⁰ C. Barbier de Meynard, Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse..., Paris, 1861, გვ. 526; Le Strange, The Lands... გვ. 398; გვ. 156 ۱۳۴۵ ۱۱۹, لغت نامه; დ. შ. შ. გიუნაშვილი, Из истории древнего Мерва, გვ. 754. ლე სტრენჯის სიტყვებით, დაკუთხით თავის დროზე აღნიშნული ჰქონდა šāhḡān-ის šāyḡān-ისაგან განსხვავებული მნიშვნელობა.

⁴¹ იხ. დ. შ. შ. გიუნაშვილი, О топониме Šāhrud в поэме Незами «Хосров о Ширин», საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, 98, № 3, 1980, გვ. 747.

⁴² გვ. 877 V جغرافياي حافظ ابرو ۱۳۴۹, معين فرهنگ فارسي; შდრ. გვ. 62

⁴³ სანჯარის მიერ ქ. მერვის ეპითეტად სპ. šāyḡān-ის ნაცვლად არაბ. šāhḡān-ის შემოღება «хорошо вписывается в общую картину социально-политических и культурно-идеологических сдвигов, имевших место в сельджукском государстве в конце XI в и в начале XII в., когда «было закреплено поражение шиизма, а позиции сунитской ортодоксальной реакции усилились» (К. Босворт), когда в литературе наметились тенденции «осмеяния (استهزاء) иранских богатырей и выдающихся исторических личностей» (З. Сафа) и утвердились в правах жанры, требующие «большой арабизации персидского языка» (Я. Рыпка), Д. Ш. Ш. Ги у н а ш в и л и, Из истории древнего Мерва, гв. 755.

აიხსნება იმით, რომ მერმინდელი ეპოქების გადამწერები მოღვაწეობდნენ რამდენადმე განსხვავებულ კულტურულ-იდეოლოგიურ სიტუაციაში და ისინი დიდ მნიშვნელობას არ ანიჭებდნენ დაპირისპირებას “ირანული-არაირანული“, მათთვის šaygān-ისა და šahgān-ის სემანტიკა მკვეთრად არ იყრ გამოჩნული, რაც შეეხება 1118 წლის შემდეგ შექმნალ სპარსულენოვან თხზულებებს, მათში (ხელნაწერებსა და გამოცემებშიც) მერვის ეპითეტად იხმარება მხოლოდ არაბ. šāhgān-ი⁴⁴.

ჩვენი აზრით, “ვის ო რამინის“ ავტორის ხელიდან გამოსულ ტექსტში ყველგან უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი სპ. šaygān-ი.

3. მეფე მოაბადი დედოფალ შაჰროსადმი გაგზავნილ წერილში ჰპირდება, რომ (კალკუტის გამოცემისა და ოქსფორდის ხელნაწერის მიხედვით):

firistam zi tu šandān zarr u gavhar,
ki gar x^wāhī kuni Šahrūdī digar⁴⁵.

გამოგვზავნი იმდენ ოქროსა და თვალს,
რომ, თუ მოიწადინებ, ააგებ მეორე შაჰრუდს.

ქალაქ Šahrūd-ისა და Šahrūd-ის შესახებ ინფორმაცია წარმოდგენილია გვიან პერიოდში შედგენილ ლექსიკონებში, მაგრამ წინარეისლამური პერიოდისა და კლასიკური ხანის ისტორიულსა და გეოგრაფიულ თხზულებათა ავტორები არ იხსენიებენ ამ ტოპონიმს. “ისლამის ენციკლოპედიაში“ Šā hrūd-ის შესახებ გარკვევით სწერია: „შუა საუკუნეების გეოგრაფები არ იხსენიებენ მას“⁴⁶. არ იცნობენ Šahrūd-სა და Šahrūd-ს—ფირდოუსი, მოეზი, ნასერე¹ ხოსროვი და სხვები. პოეტებს შორის მხოლოდ ნიზამი განჯელია (XII ს.), რომელსაც თავის „ხოსროშირინიანში“ დასახელებული აქვს მდინარე Šahrūd-ის პირას ქალაქი Šahrūd-ი, მაგრამ ეს ტოპონიმი მის მიერაა შეთხზული⁴⁷. შექმნილ ვითარებაში უნდა გავცეთ პასუხი კითხვაზე, რა ცვლილებების შედეგად უნდა მიღებულიყო სიმბოლოთა გარკვეული თანმიმდევრობიდან კალკუტის გამოცემისა და ოქსფორდის ხელნაწერის რედაქცია Šahrūdī digar (شهرود ديار)? არაბული გრაფემების საშუალებით გამოხატული თანმიმდევრობა Šahrūdī digar-ის სეგმენტაციაში ოდნავი ცვლილების შეტანით მივიღებთ Šahrūdī digar-ს (شهرود ديار), რომელიც წარმოდგენს didigar Šahrūd-ს (მეორე შა-

⁴⁴ იხ. იქვე. ჩვენი დაცვრებით, XVII—XVIII საუკუნეებში ინდოეთში გადაწერილ ხელნაწერებში ზოგჯერ šahgān-ის ნაცვალად წარმოდგენილია šahīgāhān-ი. უნდა ვიფიქროთ, დიდ მოლოდინსა დინასტიის წარმომადგენელთა ზედსახელმა Šāhi ghāhān-მა („მსოფლიოს მეფე“) განაპირობა საქმის ამგვარი გითარება.

⁴⁵ VR I, გვ. 29.

⁴⁶ V. Būchner, El, B IV, 1934, გვ. 285. იხ. აგრეთვე, В. В. Бартольд, Сочинения, VII, 1971, გვ. 122.

⁴⁷ ვრცლად იხ. Д. Ж. Гиунашвили, О топониме Šahrud в поэме Низами «Хосров и Ширин», გვ. 747; მისივე, ირანის ისტორიული გეოგრაფია და სპარსული ტექსტოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1982, № 1, გვ. 85—87.

5. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 2

პრო) ლექსის ზომით გამოწვეულ ინვერსიულ კონსტრუქციას. სიტყვა *didigar* „მეორე, სხვა“ ახალი სპარსული ენისათვის არქაიზმს წარმოადგენს. ადრეული ხანის სპარსულ ძეგლებში მისი სტატუსის საკითხის ირგვლივ შექმნილია ვრცელი ლიტერატურა⁴⁸.

განვიხილოთ ფრაგმენტის ახლებურად წარმოდგენილი ტექსტი:

firistam zī tu čandān zarr u gavhar,
 ki gar x'āhī kunī* Šahru didigar.

გამოგვზავნი იმდენ ოქროსა და თვალს,
 რომ, თუ მოიწადინებ, შექმნი (გააქეთებ) მეორე შაჰროს.

თუ განსახილველ ტექსტს X-XI საუკუნეების ირანში არსებულ ვითარებას მოგწვევით და განვიხილავთ მას იზოლირებულად, მაშინ გრაფემების თანმიმდევრობის სეგმენტაციის შეცვლის გზით მიღებული წინადადება მოკლებული იქნება ნორმალურ შინაარსს — მეფე მოაბადი აუწყებს დედოფალ შაჰროს:

გამოგვზავნი იმდენ ოქროსა და თვალს,
 რომ, თუ მოიწადინებ, შექმნი მეორე (დედოფალ) შაჰროს.

მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ *Šahru* (ან *Sīru*) X საუკუნის პირველი ნახევრის გეოგრაფოსის სიტყვებით, „მდებარეობს ზღვის პირას“⁴⁹, მიუხედავად მისი შედარებით მცირე ზომებისა⁵⁰, ხელსაყრელი მდებარეობის⁵¹ გამო დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სპარსეთის ყურის ნავსადგურთა სისტემაში, ხოლო „მგზავრები და ვაჭრობა ბრწყინვალეობას ანიჭებდნენ მას“⁵², გასაგები გახდება პოეტის გამონათქვამი:

გვზავნი შენ, დედოფალ შაჰრო, იმდენ ოქროს,
 რომ, თუ მოიწადინებ, ააგებ მეორე ქალაქ შაჰროს.

ეს „დიაგნოსტიკური კონიექტურა“ ეკუთვნის შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერებისა და ფილოლოგიის თვალსაჩინო წარმომადგენელს პაულ ჰორნს. იგი ზედმიწევნით ერკვეოდა სპარსული ენის გრამატიკული სტრუქტურისა და ლექსიკოლოგიის საკითხებში, შესწავლილი ჰქონდა ნიჰამის შემოქმედება⁵³ და ამრიგად, იცნობდა ლექსიკონებსა და „ხოსროშირინიანში“ წარმოდგენილ მასალას *Šahrūd*-ის შესახებ. მიუხედავად ამისა, მან ექვექვემ დააყენა „ვის ო რამი-

⁴⁸ იხ. ჯ. გიუნაშვილი, ირანის ისტორიული გეოგრაფია და სპარსული ტექსტოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 88, სქოლიო № 33, სადაც დასაზღვეულია ჯ. დარმსტეტერის, კ. ზალმანის, პ. ჰორნის, თ. ნელდევს, ე. ლაზარის, პ. ნიბერგის, მ. ბაჰარისა და ა. სადევსის შრომები.

⁴⁹ Al-Istakhri, *Viae Regnorum, Pars prima*, 1870, გვ. 163: *شهره على البحر*

⁵⁰ *قريه* გვ. 313, 1939. II *كتاب صورة الارض* *شهرک* გვ. 128 *حدود العالم* 134.

⁵¹ გვ. 309, II *شهره عظيمه و هذا المشهور من حالها*: *ابن حوقل* იხ. ჯ. გიუნაშვილი, ირანის ისტორიული გეოგრაფია..., გვ. 88 — 89.

⁵² გვ. 546 *شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان*, *تهران* 1348.

⁵³ იხ. P. Horn, *Geschichte der persischen Litteratur*, Leipzig, 1901, გვ. 177—193.

ნის“ პირველი გამოცემის რედაქცია *Šahrūdī digar* და ამ თანმიმდევრობის სიმბოლოების სეგმენტაციის შეცვლით გამოყო არქაული სიტყვა *didigar*⁵⁴. მეცნიერმა ინფორმაცია ამ კონიექტურის შესახებ მოათავსა თავის ცნობილ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში⁵⁵. პოემის ტექსტის მეცნიერული კრიტიკისათვის პ. ჰორნის ეს მეტად მნიშვნელოვანი მიგნება უყურადღებოდ იქნა დატოვებული მ. მინოვისა და სხვა გამოცემათა ავტორების მიერ.

ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერების ტექსტებში განხილული ფრაგმენტის ორი რედაქციაა წარმოდგენილი: „ა ა გ ე ბ“ და „ა ა ე ს ე ბ“.

I კალკუტის გამოცემასა და ოქსფორდის ხელნაწერში (პ. ჰორნის კონიექტურის გათვალისწინებით):

ki gar xāwī kuni Šahrū didīgar
თუ მოიწადინებ ააგებ მეოღე შაჰროს.

II პარიზის და სტამბულის ხელნაწერებში:

ki gar xāwī kunī šahrī pur az zarr.
თუ მოიწადინებ, ააგებ ერთ ქალაქს (რომელიმე ქალაქს) ოქროთი.

პირველი რედაქცია ზედმიწევნით ასახავს XI საუკუნეში არსებულ ვითარებას, შედარების ობიექტი რეალურად არსებული გეოგრაფიული პუნქტია, რომელსაც ჯერ კიდევ X ს-ის შუა წლებში იბნ ჰალუკი ანიჭებდა დიდ მნიშვნელობას. მეორე რედაქციის შედარების ობიექტი კი უმისამართოა. პირველი რედაქციის პირველადობაზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ მთავარი სინტაგმის საყრდენი სიტყვა „ა ა გ ე ბ“ ადეკვატურად ესადაგება XII საუკუნის ქართული თარგმანის შესაბამისი სინტაგმის საყრდენ სიტყვას.

პოემის არსებული გამოცემების საერთო შეფასების თვალსაზრისით აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ მ. მინოვისა და მომდევნო გამოცემათა ავტორებს არ გაუმახვილებიათ ყურადღება ამ მნიშვნელოვან ფაქტზე.

I. — რედაქცია — თუ მოიწადინებ ააგებ მეორე...
ქართული თარგმანი — თუ გწადდეს, ერთი ქალაქი ოქროსა ააგო⁵⁶...
if you wilt, thou mayest build a tawn⁵⁷.

II რედაქცია — თუ მოიწადინებ, ააგებ...
if you will, you may fill⁵⁸...

⁵⁴ P. Horn, Neu-pers. didīgar, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, 32, 1893, გვ. 578.

⁵⁵ P. Horn, Grundriss der neupersischen Etymologie, Strassburg, 1893, გვ. 132 № 595:

ძირითად ტექსტში

digar, *dediger* (Viš und Rāmīn, S. 29 v. 5 v. u.)² 'anderer'..

სქოლიოში

2 *dudiger* will *Salemann* im Šāhnāme herstellen, Mém. asiat. IX, 234/5; vergl. Horn, KZ, 32, 578 № 2.

⁵⁶ ვისრამიანი, გვ. 43/24—25.

⁵⁷ Visramiani, Translated from the Georgian version by Oliver Wardrop, London, 1914, გვ. 237.

⁵⁸ Viš and Rāmīn, Translated from the Persian of Fakhr ad-Dīn Gurgānī by G. Morrison, 1972, გვ. 34.

განხილული ფრაგმენტის ტექსტის ეტაპების განვითარების ისტორია ჩვენ შემდეგნაირად გვესახება. თავდაპირველი Šahru didigar „მეორე შაჰრო“ გარდაიქმნა Šahrūdi digar-ად „მეორე შაჰრუდი“, ვინაიდან სახელწოდება Šahru-ს ნაცვლად ხმარებაში მალე მხოლოდ Sūru აღმოჩნდა⁵⁹, შემდეგ კი Gumburu, ხოლო XVII საუკუნიდან ბანდარ-აბასი. XII საუკუნის მიწურულიდან გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა ნიზამის მიერ შეთხზულ Šahrūd-ს, ხოლო XIV-XV საუკუნეებიდან კი უკვე რეალურად არსებულ ქალაქ Šahrūd-ის აღზევებას⁶⁰. ამ ისტორიული ვითარების ფონზე რომელიდაც გადაწყვეტს უნდა ჩაეტარებინა პ. პორნის მიერ შესრულებული ოპერაციის საპირისპირო ვარიანტი: თანმიმდევრობა Šahru didigar-ის სიმბოლოების უნნიშვნელო გადაჯგუფებით მისთვის გაუგებარი Šahru და didigar-ი შეეცვალა Šahrūd-ითა და digar-ით. მერმინდელ გადაწყვეტებს აღარაფერი უშლიდათ ხელს გაემოკრებინათ რედაქცია Šahrūdi digar-ი. მეორე რედაქცია (kuni ... pur), ჩვენი აზრით, ჩამოყალიბდა ადრე, როდესაც სახელწოდება Šahru მიიწვევებული იყო და მის ნაცვლად იხმარებოდა Sūru, მაგრამ ჯერ არ იყო გავრცელებული სახელწოდება Šahrūd-ი. არსებული რედაქციებიდან ფახრ ად-დინ გორგანის ტექსტთან ახლოსაა Šahrūdi digar-ი „მეორე შაჰრუდი“ (< *Šahru didigar-ი „მეორე შაჰრო“), რომელიც მ. მინოვისა და მომდევნო გამოცემათა ავტორების მიერ დაწუნებული აღმოჩნდა.

მისრას ტექსტი

Ki gar x'āhi kuni <Šahru didigar>*

*KI, Ok: Šahrūdi digar; P, St, Mi, Mah, Tod, B: šahrī pur az zarr; G: banā kuni....; Horn, Et. 132; muqāyasa kun Al-Istakhri, 163; Dihkhudā, 116: „Šahru-Sūru bandarist ki rāhi kārvānī ki az Tarum bi samti ḡanūb bi sūyi sāhili daryā mīraft ba īn bandar muntahī migardad“.

მკითხველს ვთავაზობთ ინფორმაციას იმის თაობაზე, რომ კალკუტის გამოცემა და ოქსფორდის ხელნაწერში იკითხება Šahrūdi digar, ხოლო პარზის, სტამბულის ხელნაწერებსა და II-V გამოცემებში — šahrī pur az zarr. აქვეა მინიშნება ქართული თარგმანის „ავგოს“ შესახებ; წინა გამოცემებისაგან განსხვავებით ძირითად ტექსტში წარმოდგენილია პ. პორნის კონიექტურაზე დაყრდნობით რეკონსტრუირებული Šahru didigar და მოითხოვებულია შესაბამისი შრომა; მივუთითებთ ალ-ისტახრის თხზულებას, სადაც დაინტერესებული მკითხველი იპოვის მასალას Šahru-ს შესახებ. მოგვაქვს ციტატი დეჰჰოდას ლექსიონიდან, რომელიც შეიცავს ინფორმაციას ქალაქ Šahru-ს ლოკალიზაციის შესახებ.

III. დასკვნები.

1. „ვის ო რამინის“ გამოცემებში წარმოდგენილი ჩვენ მიერ განხილული ფრაგმენტების ტექსტი არ პასუხობს „ა პარადიგმის“ მოთხოვნებს: ავტორებს გათვალისწინებული არა აქვთ პოეტის თანადროული ენობრივი და კულტურულ-

⁵⁹ ამჟამად ბანდარ-აბასის ერთ-ერთ უბანს ეწოდება „სურო“, იხ. გვ. 537 احمد اقتدارى

⁶⁰ იხ. В. В. Бартольд, Сочинения, VII, 1971, გვ. 124.

ისტორიული ვითარება, სათანადოდ არ არის გამოყენებული ისეთი მნიშვნელოვანი საკონტროლო მასალა, როგორიცაა პოემის ქართული თარგმანი, ავტორებმა „არსებობდა, გვერდს აუარეს მათთვის ხელმისაწვდომი სპეციალური ლიტერატურას ევროპულ და სპარსულ ენებზე“⁶¹. ჩვენ რომ დავისახოთ მიზნად „ვის ო რამინის“ უკანასკნელი გამოცემის (თეირანი, 1976 წ.) მიხედვით ფაქტად-დინ გორგანის ენის ლექსიკონის შედგენა, მხოლოდ ამ წერილში წარმოდგენილი მასალის გათვალისწინება გვიჩვენებს, რომ შესადგენ ლექსიკონში არ იქნება ასახული ისეთი სიტყვები, როგორიცაა არქაული ფორმა *didigar* „სხვა, მეორე“, ტომონიმი *Šahru, X-XII* სს. ხმარებული სოციალური ტერმინი *ustuvār* „საგანგებო დავალების შემსრულებელი მოხელე“. ლექსიკონში „პარალელურ ფორმებად“ მოგვევლინება ისეთი სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე სიტყვები, როგორიცაა *Šāyḡān* „მეფური“ და *Sāhḡān* „მეფის სული“.

2. ჩატარებულმა მუშაობამ ცხადყო, რომ ისტორიზმის პრინციპზე აგებული მეცნიერული კვლევა უკეთ ხსნის საუკუნეთა მანძილზე ტექსტში მომხდარ სხვადასხვა სახის გარდაქმნებს და სანდო ბაზას ქმნის თავდაპირველი ტექსტის აღსადგენად. ჩვენ ვიზიარებთ გ. წერეთლის მიერ 1970 წელს გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ამჟამად არსებობს „იმედის მომცემი წინამძღვრები“ პოემის „განვითარების ისტორიის“ შესასწავლად⁶². ვფიქრობთ, ამ შესაძლებლობათა რეალიზაციის კერძო შემთხვევაა ჩვენ მიერ წარმოდგენილი სამი ფრაგმენტის ტექსტის ანალიზი და მეცნიერული გამოცემისათვის მომზადების ცდა.

Дж. Ш. ГИУНАШВИЛИ

ПРИНЦИП ИСТОРИЗМА И ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

В статье разделяется высказанное в специальной литературе мнение, что главной задачей текстологии является установление истории развития текста произведения. Сперва с позиций научного историзма — исследование текста рукописей с целью выявления опорных чтений, основного списка (или списков), затем — издание на основе этого исследования — таков принцип советской текстологии. В статье дана попытка реализовать это положение на текстологическом исследовании и установлении текста трех фрагментов персидского памятника XI века «Вис о Рамин».

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

⁶¹ Дж. Ш. Гиунашвили, Филологические заметки, Тб., 1978, გვ. 89.

⁶² გ. წერეთელი, წინასიტყვაობა, გვ. XV:

...گمان میروود بدین وسیله پایه امید بخشی برای تحقیقات آتی تاریخ تکامل این اثر... ایجاد گردد.

ავთანდილ სონლაშვილი

თბილისის საგარეუბნო ზონის საკითხისათვის

ყოველი ქალაქის განვითარებაზე მის გარშემო მდებარე ტერიტორია უძველესი დროიდან მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. ქალაქის, როგორც დასახლების სიმტკიცე, მისი სიცოცხლის ხანგრძლივობა მთლიანად დამოკიდებული იყო გარემოსთან მჭიდრო კავშირზე¹. ქალაქების დაცემისას მათი შემოგარენი იშლებოდა და უკაცრიელი ხდებოდა, ამიტომ ხელისუფლება საქალაქო ცხოვრების აღორძინებისათვის ახორციელებდა რიგ ღონისძიებას, პირველ რიგში, ქალაქის ახლომდებარე პუნქტებს აღადგენდა².

„საგარეუბნო ზონის“ ერთ-ერთ პირველ სახეს წარმოადგენდა ძველი აღმოსავლეთის ქალაქებთან არსებული დასახლება. მაგალითად, ბაბილონის ირგვლივ მდებარე მიწებს იყენებდნენ ქალაქის მოსამარაგებლად სოფლის მეურნეობის ნაწარმით. ბაბილონელები გარეუბნის მცხოვრებთ ქედმაღლურად ეპყრობოდნენ. ეს ტერიტორია, ქალაქისაგან განსხვავებით, არ იყო დაცული მტკიცე კედლებით. მტრის თავდასხმის დროს მოსახლეობა იძულებული ხდებოდა თავშესაფარი სხვაგან ეძებნა³.

„საგარეუბნო ზონის“ პირვანდელ ფორმად ასევე შეიძლება მივიჩნიოთ ანტიკურ ქალაქთან მდებარე დასახლებული მიწები ე. წ. (ხორა), „რომლის შესახებ მკვლევრები ძირითადად ორ აზრს გამოთქვამენ: ერთი მხრივ, ხორა გულისხმობს ქალაქის მეზობლად მდებარე მიწას, რომელიც ქალაქის საკუთრებას შეადგენს და კულტივირებულია პოლისის მოქალაქეთა მიერ, ან პოლისის მოქალაქეთათვის. მეორე მხრივ, ხორა წარმოადგენს პოლისის გავლენის ზონას, რომელზედაც ვრცელდება პოლისის ეკონომიკური და კულტურული რადიაცია“⁴. როგორც ვხედავთ, აღნიშნულ ეპოქაში შესაძლებელია ქალაქთან მდებარე მიწები ყოველთვის არ წარმოადგენდეს ქალაქის საკუთრებას, მაგრამ არქეოლოგიური გათხრები მოწმობს ამ ტერიტორიების ფართო ეკონომიკურ და სამეურნეო კავშირს ქალაქთან⁵. და საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ, როდესაც ქალაქი არ ფლობდა ახლომდებარე სოფლის მიწებს, ეს უკანასკნელი მაინც შრომობდა მისთვის. ქალაქი ძირითადად სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გასაღების ბაზარს წარმოადგენდა ოდითგანვე⁶.

¹ М. Рабинович, К типологии восточнославянских городов, Сб. «Проблемы типологии в этнографии», М., 1979, зб. 231.

² Р. Г. Скрынников, Борис Годунов, М., 1978, зб. 144.

³ Эвелин Кленгель-Брандт, Путешествие в древний Вавилон, М., 1979, зб. 49—50.

⁴ მ. ი. ბაძე, აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1982, зб. 6.

⁵ იქვე.

⁶ Жаклин Божё-Гарнье, Жорж Шабо, Очерки по географии городов, М., 1967, зб. 378.

მსხვილ ქალაქებთან არსებული მიწების ინტენსიური დამუშავების საკითხი ყოველთვის მნიშვნელოვანი პრობლემა იყო საზოგადოების განვითარების ყველა ეტაპზე. მაგალითად, XVI საუკუნის შუახანებში მოსკოვის შემოგარენში სამშენებლო-საშენობო აშკარად უკეთესი აღმოჩნდა მიწათმოქმედების ყველა სხვა სისტემასთან შედარებით⁷. სოფლის მეურნეობის ნაწარმით ქალაქის მომარაგებასთან დაკავშირებით ამავე საუკუნის რუსეთის ერთ-ერთი დიდი მოაზროვნე ერმოლაი ერაზმი წინადადებას იძლეოდა, ქალაქში მომსახურე ადამიანები აუცილებლად ქალაქის სისტემატური მცხოვრებნი ყოფილიყვნენ, სადაც გლეხები ვალდებული იქნებოდნენ მოემარაგებინათ ისინი ყველა საჭირო პროდუქტებით⁸.

საერთოდ ფეოდალიზმისა, განსაკუთრებით კი გვიანი ფეოდალიზმის ხანაში ქალაქებთან არსებული საოფრებისა და სათიბების შედეგად იქმნება მტკიცე სასოფლო-სამეურნეო „საგარეუბნო ზონა“, რომელიც აკმაყოფილებს ქალაქის მშენებლობის განვითარებას და მჭიდრო სამეურნეო ურთიერთობით უკავშირდება ქალაქს⁹.

კაპიტალიზმის ეპოქის დადგომამ მრეწველობისა და ქალაქების ზრდის თავბრულამხვევი ტემპით განვითარება გამოიწვია. საგარეუბნო ტერიტორიები გახდნენ სამრეწველო დაწესებულებების, საწყობების, მუშათა დასახლებების და სხვა ადგილი. საგარეუბნო ტერიტორიების ათვისება მიმდინარეობდა ყოველგვარი დაგეგმვისა და ქალაქის მოსახლეობის საარსებო მოთხოვნილებების გათვალისწინების გარეშე. ამის შედეგად ბევრი სამრეწველო ქალაქის საგარეუბნო ზონამ მიიღო ქაოსური მდგომარეობა. მხოლოდ დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ქალაქების სოციალისტური გარდაქმნისათვის. ამავე დროს დისახა საგარეუბნო ზონის ორგანიზების ფართო პერსპექტივები¹⁰. უკვე 1919 წელს დაიწყო ლენინგრადის საგარეუბნო ზონის დაგეგმარება, ხოლო რამდენაღმე გვიან, 1927 წელს, დიდი მოსკოვის საგარეუბნო ზონისა¹¹.

საგარეუბნო ზონის ტერიტორია, თითქმის ყოველთვის, იქმნებოდა ქალაქის სიღრმის შესაბამისად. აქ შეუძლებელი იყო მკაცრი პროპორციების დაცვა. საგარეუბნო ზონის მოცულობაზე მოქმედებდა ბუნებრივი გარემო, რაიონის ეკონომიკური პროფილი, ტრანსპორტი და ა. შ.¹². მაგალითად, მოსკოვის საგარეუბნო ზონის მდებარეობამ მოითხოვა მასში 21 რაიონის ჩართვა ტყე-პარკის იქით, რამაც 18 ათასი კვ. კმ ტერიტორია შეადგინა. ამის შედეგად საგარეუბნო ზონის მოცულობა მოსკოვზე 30-ჯერ მეტი გამოვიდა, ხოლო ზონის მოსახლეობა უმსხვილესი ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობას გაუტოლდა¹³.

⁷ А. А. Зимин, А. Л. Хорошкевич, Россия времени Ивана Грозного, М., 1982, гл. 14.

⁸ იქვე, გვ. 50.

⁹ М. О. Хауке, К. М. Булгаков, Планировка пригородной зоны, М., 1951, гл. 3.

¹⁰ იქვე.

¹¹ М. О. Хауке, Пригородная зона большого города, М., 1960, гл. 16.

¹² М. О. Хауке, К. М. Булгаков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

¹³ А. И. Кузнецов, Архитектурные проблемы планировки пригородной зоны, Жур. «Строительство Москвы», 1940, №№ 21—22, гл. 6.

1930 წლის დეკემბერში საკ. კ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა სპეციალური ღონისძიებანი დასახა სამარწყველო ცენტრებთან 25-ვერსიანი რადიუსით ბოსტნეულის ნათესების სტიმულირებისათვის. ცენტრალურმა კომიტეტმა მითითება მისცა საოლქო აღმასკომებსა და საქალაქო საბჭოებს, განსაკუთრებული მეთვალყურეობის დაწესების შესახებ საგარეუბნო ბოსტნეულის მეურნეობათა მშენებლობის მიმართ, მუშათა კოოპერაციის გეგმის შესრულების უზრუნველყოფის შესახებ 300 ათასი ჰექტარ ფართობზე¹⁴.

ამ პერიოდში შეიქმნა თბილისის „გარეუბნის რაიონი“, რომელსაც დაეკისრა ქალაქის მომარაგება საფლას მეურნეობის პროდუქტებით. დღეს თბილისის საგარეუბნო ზონის რადიუსი აღწევს დაახლოებით 50—60 კილომეტრს. მასში მოქცეულია მთლიანად მცხეთის რაიონი, აგრეთვე ღუშეთის, საგარეჯოსა და გარდაბნის რაიონის სოფლების ნაწილი.

ბუნებრივია, რომ საგარეუბნო ზონის მოცულობა შეიძლება იცვლებოდეს მსხვილი ქალაქის განვითარებისა და გაფართოების შესაბამისად. როდესაც მიკროსაგარეუბნო ზონა, ანუ შემოგარენი ქალაქის უშუალო ნაწილი ხდება, მაშინ საგარეუბნო ზონის ფარგლებში ექცევა ის დასახლებული პუნქტები, რომლებიც აღრე ქალაქის გავლენის არეალში იმყოფებოდნენ.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ დიდი და მცირე ქალაქის საგარეუბნო ზონებს შორის არსებობს არა მარტო რაოდენობრივი, არამედ თვისებრივი სხვაობა. დიდი ქალაქის საგარეუბნო ზონა ტერიტორიის სიდიდის გარდა განსხვავდება აგრეთვე მრავალსახოვანი შედგენილობით, ქალაქ-თანამგზავრების არსებობით, მუშათა და სააგარკო დასახლებებით, დაწესებულებების ფართო ქსელით და დასასვენებელი ადგილებით, საგარეუბნო ტრანსპორტის განვითარებით და ა. შ. ამის შემდეგ უნდა აღინიშნოს საერთოდ საგარეუბნო ზონის დამახასიათებელი თვისებურებანი.

საგარეუბნო ზონის დამახასიათებელ თვისებურებათა საკითხის შესწავლისათვის, მის დასადგენად, პირველ რიგში, საჭიროა გავარკვიოთ, ის, თუ რა იგულისხმება დღეს საგარეუბნო ზონაში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად ერთმანეთშია არეული ცნებები: საგარეუბნო ზონა, ქალაქის გარეუბნები და შემოგარენი. მართალია, ესენი არ არიან ერთმანეთისაგან გამიჯნული, მაგრამ ცნებამ „გარეუბნები“ ევოლუცია რომ განიცადა ცხადია, ამასთან აღსანიშნავია, რომ მასზე სათანადოდ არ იქნა ყურადღება გამახვილებული. აღნიშნული ცნებების ასეთი აღრევა, როგორც ჩანს, ძველი დროიდან მოდის, რაც დაკავშირებული უნდა იყოს ფეოდალური ხანის თბილისის უახლოესი დასახლებული პუნქტის სახელთან. როგორც ცნობილია, „გარეუბანი“ ეწოდებოდა კალას გარეთ, მის ჩრდილოეთით და დასავლეთით მდებარე მთელ ტერიტორიას. დღევანდელ ვითარებას თუ წარმოვიდგენთ, გარეუბანი იყო ლენინის მოედნის, პუშკინისა და ბარათაშვილის ქუჩების საზღვრებს გარეთა (ე. ი. ჩრდ. დას.) მხარე¹⁵. აღნიშნული ცნების არასწორად გაგების შედეგი იყო, როდესაც ჩვენი საუკუნის 30-იანი წლებში შექმნილ რაიონს თბილისის

¹⁴ სკკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, ნაწილი III, მეშვიდე გამოცემა, თბ., 1956, გვ. 113—114.

¹⁵ მ. ბეკინაშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ., 1965, გვ. 42—43.

გარეუბნის რაიონი უწოდეს და, რომელიც მოიცავდა თითქმის მთელ საგარეუბნო ზონას, ამიტომ უფრო სასურველი იქნებოდა აღნიშნული რაიონისათვის ეწოდებინათ საგარეუბნო რაიონი.

ქართული ფეოდალური ქალაქი თავისი კულტურულ-ყოფითი თვისებებით დიდად არ განსხვავდებოდა სოფლისაგან და იგი ამ მხრივ ვერ ახდენდა მნიშვნელოვან გავლენას სოფლის კულტურაზე. XIX საუკუნის დასაწყისში ქალაქში იყო თითქმის ისეთივე საცხოვრებელი სახლები, ჩაცმულობა, კვება და წეს-ჩვეულება, როგორიც სოფელში. თუმცა ამავე დროს ქალაქს თავისი სპეციფიკაც ჰქონდა¹⁶. სწორედ ამ პერიოდისათვის არის დამახასიათებელი ცნების—გარეუბნე ბიზნარება. ამ ეპოქისათვის შესატყვისად გვეჩვენება აკადემიკოს დიმიტრი ლიხაჩოვის განმარტება: “ქალაქი ბუნებას გარეუბნის მეშვეობით ერწყმის, გარეუბნს კი რუსულად “Пригород” ეწოდება—ეს სიტყვა თითქოსდა საგანგებოდაა შექმნილი, რათა გაეერთინოს წარმოდგენა ქალაქზე და სოფელზე. Ппигород—იმას აღნიშნავს, რაც ქალაქთანაა და თან ბუნებასთანაც. იგი თავისი ბოსტნებითა და ბაღჩებით ჩახვევია ქალაქის კედლებს. მიწაყრილსა და თხრილებს”¹⁷.

დღეისათვის გარეუბნი¹⁸ სახელი არ უნდა გავავრცელოთ ქალაქიდან თუნდაც მცირე მანძილით მოცილებულ სოფლებზე. როცა ბურჟუაზიული ურთიერთობის გარიყრაზე ქალაქმა გაარღვია თავდასაცავად შემოსაზღვრული კედლები და ფართოდ გაშალა ფრთები, განსაკუთრებით ჩვენს ეპოქაში, თბილისის მოსახლეობას შეუძლიდა ნაკვეთის ის რაოდენობა, რომელზეც ბოსტნეული და ბაღჩეული კულტურები მოჰყავდა.

თანამედროვე გაგებით ქალაქის ბაღები თბილისში, სულ სამი იყო — ალექსანდრეს, მუშტაიდისა და ბოტანიკური. დანარჩენი ბაღების არსებობა, სადაც სოფლის მეურნეობის პროდუქტს იღებდნენ¹⁹ დროებით მოვლენას წარმოადგენდა. ბაღების ლიკვიდაციას ხელს უწყობდა სახალხო მეურნეობის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნა და საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა. და, მართლაც, მრეწველობის განვითარება, — საქარხნო-საფაბრიკო მშენებლობა ქალაქის ბაღებს სამშენებლო ტერიტორიად აქცევდა. ქალაქის მოსახლეობის ზრდა კიდევ უფრო აძლიერებდა მოთხოვნილებას სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე, სხვაზე რომ არაფერი ვთქვათ, ბოსტნეულიც კი დეფიციტური ხდებოდა. ყოველივე ამის შედეგად ქალაქის შემოგარენისა და მიმდებარე სოფლების პროდუქტის წარმოებაში საგარეუბნო მეურნეობის ხასიათი მიიღო და ტერიმინა—ცნებამ გარეუბნე ბიზნარება ახალი მნიშვნელობა შეიძინა, რომელიც შეიძლება ასე განვსაზღვროთ: ქალაქის ყოველ უკიდურეს კუთხეში—გარეუბნე ბიზნარს, რომლის შემდეგ ყოველ სოფლის ტერიტორია, ეწოდება ქალაქის გარეუბანი. გარეუბანი ქალაქის ცენტრალურ უბნებს საკმაო მანძილით არის მოცილებული. ამავე დროს ის შედის ქალა-

¹⁶ Н. Г. Волкова, Г. Н. Джавахишвили, Бытвая культура Грузии XIX—XX вв.: Традиции и иновации, М., 1982, გვ. 186.

¹⁷ დ. ლიხაჩოვი, შენიშვნები რუსულ ხასიათზე, ჟურნ. „საუნჯე“, 1982, № 2, გვ. 276.

¹⁸ XIX საუკუნეში „გარეუბანი“ თბილისის უმუშაო ნაწილად იქცა.

¹⁹ გ. ჩორგოლაშვილი, თბილისის ბაღების ისტორიისათვის, ჟურნ. „საქართველოს ბუნება“, 1974, № 2, გვ. 16.

ქის რომელიმე განაპირა რაიონში და იქ მოსახლეობა ცხოვრობს ჩვეულებრივი ცხოვრების ქალაქური წესით. მაგალითად, თბილისისათვის დღეს გარეუბნები არის დიღომის მასივი, ვაშლიჯვარი, გლდანის მასივი, ზღვის დასახლება, ბაგები, ვარკეთილის მასივი და სხვ. აღნიშნული ადგილები ქალაქის ზრდასთან დაკავშირებით, გარკვეული დროის შემდეგ, გარეუბნის სახელს საქალაქო ცხოვრების ახლად ათვისებულ ტერიტორიებს უანდერძებენ. საერთოდ კი, უნდა აღინიშნოს, რომ „თბილისის პირობებში განაპირა დასახლებების განვითარების გამო შეიმჩნევა მეორეხარისხოვანი საზოგადოებრივი ცენტრების ფორმირება“²⁰. გარეუბნების სწრაფი ზრდა კი დაკავშირებულია ავტომობილების ერის დაწყებასთან²¹.

„დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია“ გარეუბანს შემდეგნაირად განმარტავს: „გარეუბანი, დასახლებული პუნქტი, რომელიც მდებარეობს ქალაქის ადმინისტრაციული ნაწილის გარეთ, მის ახლოს... გარეუბანი მდებარეობს უშუალო სიახლოვეს ქალაქთან, ჩვეულებრივად ერწყმის მას... ცალკეულ შემთხვევაში ადმინისტრაციულადაც ექვემდებარება. შედის საგარეუბნო ზონაში“²². დაახლოებით ანალოგიურ განმარტებას იძლევა „საბჭოთა ენციკლოპედიური ლექსიკონი“²³.

ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ქალაქის ახლო დასახლება ჩაითვლება ქალაქის გარეუბნად, თუნდაც ის ქალაქის ადმინისტრაციულ დარაიონებაში არ შედიოდეს იმ შემთხვევაში, თუ მოსახლეობა ცხოვრების ქალაქური წესით ცხოვრობს და არა აქვს საკარმიდამო ნაკვეთის ის რაოდენობა, რომელიც საშუალებას მისცემს სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით დააკმაყოფილოს, როგორც თავისი ოჯახი, ასევე ნამეტი პროდუქტი გაიტანოს ქალაქის ბაზარზე სარეალიზაციოდ. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ქალაქის უშუალო სიახლოვეს დასახლებული პუნქტისადმი გარეუბნისათუ საგარეუბნო ზონის სახელის მიკუთვნებას განაპირობებს არა ადმინისტრაციული, არამედ ეკონომიკური ფუნქცია. ავიღოთ მაგალითისათვის სოფელი გლდანი, რომელიც თბილისის უშუალოდ ერწყმის თავისივე ამავე სახელობის მასივის საშუალებით, მაგრამ ჩვენ არ მიგვაჩნია ქალაქის გარეუბნად, რადგანაც ფუნქცია, რომელსაც აღნიშნული სოფელი ასრულებს არის საგარეუბნო სოფლის მეურნეობა. თუნდაც დღესვე სოფელი გლდანი ან სოფელი დიღომი, რომელიც ანალოგიურ ვითარებაში იმყოფება თბილისთან, ქალაქის ადმინისტრაციულ დარაიონებაში ჩავრთოთ, ის მაინც იქნება მხოლოდ საგარეუბნო ზონის შემადგენელი ნაწილი და არა ქალაქის გარეუბანი, ვიდრე ქალაქი არ აითვისებს ამ ტერიტორიათა მიწებს საქალაქო ცხოვრებისათვის და მოსახლეობას არ ჩართავს უკვე ობიექტური გარემოების გამო ცხოვრების ქალაქურ წესში, ე. ი. ვიდრე აღნიშნული ტერიტორიის მცხოვრებნი სოფლის მეურნეობის პროდუქტების მწარმოებლიდან მთლიანად არ გადა-

²⁰ Планировка и застройка населенных мест в условиях Закавказья, М., 1972, გვ. 14.

²¹ Р. Мерфи, Американский город, М., 1972, გვ. 12—13.

²² БСЭ, т. 20, М., 1975, გვ. 566.

²³ Советский энциклопедический словарь, М., 1979, გვ. 1070.

იქცევა შემყიდველად. აღნიშნულ სოფლებსა და სხვა დასახლებულ პუნქტებს, რომლებიც თბილისის უშუალოდ ესაზღვრებიან პირობითად შეგვიძლია ვუწოდოთ ქალაქის შემოგარენი, ან მიკრო საგარეუბნო ზონა.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ შეიძლება განისაზღვროს, რომ საბჭოთა ქალაქის საგარეუბნო ზონა — ეს არის ტერიტორია, რომელიც იმყოფება ქალაქთან განსაკუთრებით მჭიდრო ეკონომიკურ და კულტურულ კავშირში, და მოწოდებულია საერთო სახალხო სამეურნეო ამოცანების შესრულებასთან ერთად, შეუქმნას ქალაქს ჯანსაღი გარემო, მოემსახუროს მოსახლეობის დასვენებას, მოამარაგოს ნაკლებად ტრანსპორტაბელური და ძალფუჭადი პროდუქტებით და დააკმაყოფილოს ქალაქის მოსახლეობისა და საქალაქო მეურნეობის მოთხოვნილებანი²⁴. საერთოდ საგარეუბნო ზონის სახალხო მეურნეობის განვითარებას უნდა შეეხედოდნენ მსხვილი ქალაქის ეკონომიკის პერსპექტივებთან ყველაზე მჭიდრო კავშირში²⁵.

საგარეუბნო ზონის სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი ძირითადი დარგია მებოსტნეობა. ცნობილია, რომ არც ეკონომიკური და არც ტექნიკური თვალსაზრისით ბოსტნეულის შორ მანძილზე გადატანა არ არის მიზანშეწონილი, რის გამო მისი წარმოება მოხმარების ცენტრების მახლობლად უნდა ხდებოდეს, რათა წინასწარი გადამუშავების გარეშე, მოკლე დროში (რამდენიმე საათის განმავლობაში)²⁶, მინიმალური დანახარჯებით და ახალ-ახალი სახით მიეწოდოს იგი მომხმარებელს²⁷. მეურნეობა რაც უფრო ახლოს მდებარეობს ბაზართან, მით უფრო მაღალი რენტა აქვს საგარეუბნო მიწას²⁸. როგორც ცნობილია, 25 კმ მანძილზე გადაზიდვისას პირველ ხარისხს ინარჩუნებს გადაზიდული პამიდორის — 85%, 50 კმ-ზე გადაზიდვისას — 70%; 80 კმ-ზე — 55-60%; ხოლო 80 კმ-ზე მეტ მანძილზე ტრანსპორტირებისას — 40-45%²⁹. საგარეუბნო მებოსტნეობაში დიდ ადგილს უჭირავს პამიდორის, კიტრის, მწვანე ხახვის, ბოლოკის, წიწმბატის, ოხრახუშის, ისპანახის, სალათის, მრავალსახოვანი სუნელოვან სანელებლების მოყვანას. საგარეუბნო მებოსტნეობის ერთ-ერთი ნიშანია საბოსტნე მიწების ინტენსიური გამოყენება. ერთ და იგივე ფართობზე აქ მოჰყავთ არანაკლებ 2—3 მოსავლისა³⁰.

თუ საგარეუბნო ზონის ცხოვრება და მეურნეობა ეწყობა და ვი-

²⁴ М. О. Хауке, К. М. Булгаков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5. (ხაზგასმა ჩვენია — ა. ს.).

²⁵ Пригородные зоны крупных городов, Ленинград, 1963, გვ. 96.

²⁶ ნ. იაშვილი, მასალები ტფილისის საგარეუბნო ზონის სოფლის მეურნეობისათვის, ტფ., 1933, გვ. 14.

²⁷ გ. ჯაოშვილი, თბილისის გარეუბნის სოფლის მეურნეობა, კრ. „თბილისი“, 1957, გვ. 227.

²⁸ В. С. Смиренно-Мудренский, Организация подгородного сельского хозяйства, Ленинград, 1925, გვ. 3.

²⁹ ა. ჯიბუტი, თ. ქოჩიაშვილი, სამეურნეობათაშორის კოოპერაციისა და აგროსამრეწველო ინტეგრაციის როლი სოფლად სოციალურ-ეკონომიკური პროცესების დაჩქარებაში, თბ., 1982, გვ. 31.

³⁰ გ. ჯაოშვილი, კარტოფილისა და ბოსტნეულ-ბალჩეულის მეურნეობა საქართველოში, თბ., 1956, გვ. 47.

თარდება ქალაქის გავლენით, ამავე დროს, თავის მხრივ, ქალაქიც განიცდის საგარეუბნო ზონის გარკვეული სახის ზემოქმედებას. საგარეუბნო ზონის მდგომარეობაზე პირდაპირ დამოკიდებულია ქალაქის სანიტარულ-ჰიგიენური ვითარება; ზონის საკოლმეურნეო მიწები, ტყე-პარკი, დასასვენებელი ადგილები და სხვ. გავლენას ახდენს ქალაქის ისტორიულ განვითარებაზე³¹. ამდენად, მათი ინტერესები ფუნქციურ, ეკონომიკურ, სანიტარულ-ჰიგიენურ, არქიტექტორულ და სხვა ურთიერთობაში და ურთიერთდამოკიდებულებაშია³².

საგარეუბნო ზონის მეკეთილად გამოჩნული საზღვარი ძნელია გამოვყოთ, მისი ტერიტორიის განსაზღვრა პირობითია.

А. В. СОНГУЛАШВИЛИ

К ВОПРОСУ О ПРИГОРОДНОЙ ЗОНЕ ТБИЛИСИ

Резюме

Со времен старины каждая территория, окружающая город, играла значительную роль в его развитии. После Великой Октябрьской революции были созданы благоприятные условия для социалистического преобразования городов. Вместе с тем были намечены широкие перспективы организации пригородной зоны.

В 30-х годах нашего столетия был создан «пригородный район» Тбилиси, который должен был обеспечивать город продуктами сельского хозяйства.

Сегодня район пригородной зоны охватывает приблизительно 50—60 километров. В него входят: Мцхетский район полностью, а также часть сел Душетского, Сагареджойского и Гардабанского районов. Четко выделить границы пригородной зоны трудно. Определение ее территории условно.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იგ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს უახლესი ისტორიის განყოფილებამ

³¹ М. О. Хауке, К. М. Булгаков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.

³² Бсэ, т. 20, М., 1975, გვ. 566.

გიორგი ლუდუშაური

პარტამლი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების კულტურული
ურთიერთობის ისტორიიდან

(ცნობები ჩრდილოკავკასიელი ხალხების შესახებ XIX ს-ის რეფორმამდელი
ხანის ქართველ მოღვაწეთა ნაწერებსა და პრესაში)

XIX ს-ის დამდეგს ქართლ-კახეთის რუსეთთან შეერთებამ ძირფესვიანად შეცვალა არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი კავკასიის ხალხების ისტორიული განვითარების გზა. ამიერიდან ეს ხალხები შევიდნენ რა რუსეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში პროგრესული რუსული კულტურის გავლენით გამოვიდნენ განვითარების ახალ გზაზე. შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები კავკასიის ხალხთა ეკონომიკური და კულტურული კავშირურობების განვითარებისათვის. ამ დროიდან იწყება აღორძინება იმ კულტურული ურთიერთობისა, რომელიც ოდითგანვე არსებობდა ქართველ და ჩრდილოკავკასიელ ხალხებს შორის და რომელიც გვიან შუა საუკუნეებში არახელსაყრელი საგარეო-პოლიტიკური და საშინაო პირობების გავლენით შეფერხდა.

XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაშიც ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების ურთიერთობა (ეკონომიკური, კულტურული) ხორციელდებოდა კავკასიის ტრადიციული საუღელტეხილო გზების მეშვეობით. საქართველოს რუსეთთან შეერთებამ ახალი როლიც დააქისრა ამ გზებს — რუსეთთან სულ უფრო მზარდი კავშირურობაც ამ გზებით ხორციელდებოდა. განსაკუთრებული როლი ამ მხრივ ღარიალის ანუ საქართველოს სამხედრო გზას ენიჭებოდა. იგი ხომ, მართლაც, დიდი ხნის მანძილზე ძირითადი არტერია იყო, რითაც რუსეთის სახელმწიფო თავის ამიერკავკასიურ პროვინციებს უკავშირდებოდა. ეს გარემოება საგანგებოდ აღნიშნა კ. მარქსმა, რომელიც წერდა: „კავკასიის მთები ჰყოფენ სამხრეთ რუსეთს საქართველოს მდიდარი პროვინციებისაგან... ერთადერთი სამხედრო გზა, რომელიც ამ სახელწოდებას იმსახურებს, მიიკლავება მოზდოკიდან თბილისში ღარიალის ვიწრო ხეობით. ის დატულია სიმაგრეთა უწყვეტი ჯაჭვით“¹.

ჩვენ კარგად გვესმის, რომ ერებსა თუ ხალხებს შორის ყოველგვარი კავშირურობისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მათ დამაკავშირებელ საკომუნიკაციო საშუალებებს — გზებსა და ტრანსპორტს. ეს ფაქტორები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების ურთიერთობაში ყოველ ეპოქაში, მათ შორის, განსახილველ პერიოდშიც. ამის მიუხედავად ჩვენ ამ გზების შესახებ საგანგებო მსჯელობას საჭიროდ არ მივიჩნევთ: ეს საკითხები სათანადოდაა გაშუქებული ისტორიულ ლიტერატურ-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. IX, М., 1933, გვ. 533.

რამი². ამიტომ დავემაყოფილებით იმის აღნიშვნით, რომ XIX ს-ის რეფორმამდე ზანაში საქართველოს სამხედრო გზა ასრულებდა ძირითად ფუნქციას საქართველოს ჩრდილო კავკასიისთან და, მისი მეშვეობით, რუსეთთან ურთიერთობის საქმეში. იყო სხვა საუღელტეხილო გზებიც, მაგ., ოსეთის სამხედრო გზა, რომელიც ჩრდილო კავკასიიდან ალაგირის ხეობაზე გამოვივლიდა, სოფ. ქვემო ზარამავთან ორ განშტოებად იყოფოდა და მამისონის უღელტეხილით — დასავლეთ საქართველოს, ხოლო როკის უღელტეხილით აღმოსავლეთ საქართველოს რაიონებს უკავშირდებოდა. ამათ გარდა იყო კიდევ უფრო ნაკლებმნიშვნელოვანი საუღელტეხილო გზა-ბილიკები, რომლებიც სვანეთს, რაჭას, ქართლის მთიანეთს, ხევსურეთს, თუშეთს უკავშირებდნენ ჩრდილო კავკასიის მიმდებარე თემებს — ყარაჩაი-ბალყარეთს, ჩრდილო ოსეთს, ჩაჩნეთ-ინგუშეთსა და დაღესტნის რაიონებს. მათი მეშვეობით ქართველი მთიელები ჩრდილო კავკასიის უფრო შორეულ რაიონებსაც უკავშირდებოდნენ, ისევე, როგორც ჩრდილოკავკასიელი მთიელები ამ გზების მეშვეობით კავშირს ამყარებდნენ არამარტო ქართველ მთიელებთან არამედ საქართველოს ბარის რაიონებთანაც. დაღესტნის ხალხთა უმრავლესობას საქართველოსთან ურთიერთობის შედარებით ხელსაყრელი პირობები ჰქონდა ჭარ-ბელაქნის მეშვეობით³.

ამრიგად, ამ გზა-ბილიკებით ხორციელდებოდა წარსულში მეზობელ ხალხებს შორის ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული კავშირები. მათივე მეშვეობით უკავშირდებოდნენ ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხები ერთმანეთს განსახილველ პერიოდში. უნდა აღინიშნოს, რომ XIX ს-ის რეფორმამდე ზანაში, რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის პირობებში, ყველა გზა-ბილიკი სრულად ვერ ასრულებდა თავის დანიშნულებას, მაგრამ კავკასიელი ხალხების სწრაფვა ურთიერთკავშირისაკენ ყოველგვარ დაბრკოლებას სძლედა ხოლმე.

ამრიგად, დამაკავშირებელი გზების მთელი სისტემა, საქართველოს ეკონომიკური და კულტურული განვითარების მაღალი დონე, კავკასიელი ხალხების საერთო ისტორიული ბედ-იზბალი, მათი ყოფისა და ტრადიციების მსგავსება უნდა მივიჩნიოთ იმ ფაქტორებად, რომლებიც განსაზღვრავდნენ ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების მრავალმხრივ და მჭიდრო კავშირურობას.

 ძირითადად განვიხილავთ საქართველოს კულტურულ ურთიერთობას ყარაჩაი-ბალყარეთს, ჩრდილო ოსეთის, დაღესტნისა და ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ხალხებთან. თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ დიდია ქართული კულტურის გავლენა ჩრდილო კავკასიის ამ ხალხების კულტურაზე, მაგრამ იგი ცალმხრივი არასოდეს ყოფილა.

ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხები, თავისი ეკონომიკური და კულტურული განვითარების დონის კვალობაზე, სულიერად ამდიდრებდნენ

² გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს., თბ., 1969, გვ. 19—20; ა. შავხელიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან (თუშეთი XVI—XIX სს. პირვ. ნახ.), თბ., 1978, გვ. 31—45.

³ «В нагорный Дагестаншли культурные влияния не только через Дербент, но и непосредственно по горным путям с юга через Азербайджан и Грузию», Башкиров А. С., «Искусство Дагестана», М., 1931, გვ. 7.

ერთმანეთს. არ არსებობს ერი, თუნდაც კულტურულად შედარებით მაღალ საფეხურზე მდგომი, რომ არ საჭიროებდეს სხვა ერების სულიერი სიმდიდრის გამოყენებას თავისი ერის წინსვლა-განვითარებისათვის. ამიტომაც ქართველი და ჩრდილო კავკასიის ხალხების კულტურული კავშირები დამყარებული იყო ორმხრივ სასარგებლო და საჭირო ურთიერთობაზე. ამ ურთიერთობის საფუძველი განსახილველ ხანაში იყო ეკონომიკურ ურთიერთობათა გაფართოება და გამოცოცხლება.

რაც უფრო მჭიდრო იყო ურთიერთობანი ქართველ და ჩრდილოკავკასიელ ხალხებს შორის მით უფრო განიცდიდნენ ეს ხალხები ურთიერთსასიკეთო გავლენას და განამტკიცებდნენ მეზობლობასა და ძმობას. განსაკუთრებით გამოიკვეთა ქართული ენისა და დამწერლობის გავლენა ჩრდილო კავკასიის ხალხების კულტურაზე XIX საუკუნეში. იმთავითვე დიდ როლს ასრულებდა აგრეთვე ქრისტიანული რელიგიის გავრცელება ჩრდილო კავკასიის ხალხებს შორის.

ქართველ ხალხთან მრავალმხრივი კონტაქტების გაძლიერება, ბუნებრივია, მოითხოვდა ქართული ენის ცოდნას და დროთა განმავლობაში ოსები, დაღესტნელები, ჩეჩნები, ინგუშები და ჩრდილო კავკასიის სხვა ხალხები, რომელთაც სისტემატური ურთიერთობა ჰქონდათ ქართველ ხალხთან, ხშირად მოდიოდნენ საქართველოს ქალაქებსა და სოფლებში, სწავლობდნენ ქართულ ენას და იყენებდნენ მის ცოდნას თავისი ხალხის ინტერესებისათვის. ამ მხრივ გამოირჩეოდნენ თავაურელი, ალაგბრელი, ქუთათელი და დიგორელი ოსები, რომელთა სოციალურ ზედაფენებს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა დამყარებული მათ მოსახლერე საქართველოს რაიონებთან. ქართული ენის ცოდნა მათ ხელს უწყობდა რუსეთთან ურთიერთობაშიც.

როგორც ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობის ისტორიის მკვლევარი გ. თოგოშვილი წერს: „XIX ს. დასაწყისშივე ჩრდილო ოსეთში გვხვდებიან ქართულის მცოდნე პირები, რომლებიც ხშირ შემთხვევაში (XVIII ს. 80-იანი წლებიდან დაწყებული) რუსეთთან ურთიერთობაში და სხვა საქმიან მიმოწერაში ქართული დამწერლობით სარგებლობდნენ. მისიონერების აღზრდილი მოწაფეები რიც ადგილებში მღვდლებად და დიაკვნებად მუშაობდნენ“⁴.

ქართული და ჩრდილოკავკასიური ენები ამ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების ხანგრძლივი და მჭიდრო ურთიერთობის შედეგად მდიდრდებოდნენ. თვალსაჩინო ქართველ და ოს მკვლევრებს აკად. გ. ახვლედიანსა და პროფ. ვ. აბაევს ოსურ ენაზე ქართული ენის გავლენის, მისი და ჩრდილო კავკასიის ხალხების ლექსიკაში როგორც ქართული, ისე არაქართული წარმოშობის სიტყვების ქართული ენის მეშვეობით შეღწევის დამადასტურებელი მრავალი მაგალითი აქვთ დასახელებული და ამას დიდი მნიშვნელობის ფაქტორად მიიჩნევენ. „ოსურ-ქართული ენობრივი ურთიერთობის სირთულე იმაში მდგომარეობს, — დასკვნის აკად. გ. ახვლედიანი, — რომ ჩვენ აქ გვაქვს ხანგრძლივი საურთიერთო გავლენა, რომელიც სცილდება ჩვეულებრივი გავლენის ფარგლებს“⁵. ამ ენების ურთიერთდამოკიდებულებას, მისი რწმენით, შეიძლება

⁴ გ. თოგოშვილი, ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობა, 1969, გვ. 29.

⁵ Г. С. Ахведиани, Сборник избранных работ по осетинскому языку, I, Тб., 1960, გვ. 142—143.

ვუწოდოთ უფრო ურთიერთგამჭვალვა, რომელიც ახლოა ორენოვნებასთან, ვიდრე ურთიერთგავლენა⁶.

ვ. აბაევი აღნიშნავს: «История любого языка представляет собой во многом не что иное, как историю его конкретных связей... Решающим оказываются внеязыковые факторы: культурные, экономические, социальные, демографические и даже чисто военные»⁷.

აღნიშნული ფაქტორები კი ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების ურთიერთობაში, შეიძლება თამამად ითქვას, თითქმის მუდმივმოქმედი იყო და მათ არ შეიძლებოდა სათანადო ასახვა არ ეპოვათ კავკასიურ ენებში, რომელთა შესწავლა ამ მხრივ ახალ-ახალ მასალას იძლევა. მაგ., კულტურულ-ისტორიული კავშირების შედეგად დაღესტნის მთელ რიგ ენებსა თუ დიალექტებში, განსაკუთრებით, ქართველებთან ახლოს მცხოვრებ ხალხთა ენებში, ფართოდ აისახა წარმოებასთან, მებაღეობა-მეხობსტენობასთან, ყოფასა და კულტურასთან დაკავშირებული ქართული ტერმინები (შ. მიკაილოვს, ტ. გუდავას, გ. იბრაგიმოვს, ე. ბოკარევის, გ. მაღიევის, ი. მეგრელიძის და სხვ. ამ მხრივ საინტერესო მასალები აქვთ გამოვლენილი)

1832 წ. ი. ნორდენსტამმა აღწერა ნური აული ანტრატლი. იგი აღნიშნავს, რომ „ანწუნებმა და კაპუჭელებმა კასეთთან უწყვეტი ურთიერთობის გამო კარგად იციან ქართული ენა“⁸.

XVIII ს-ის განათლებულ ხუნძახელს დიბირ ყადის ქართული ენის სასაუბრო შეუდგენია⁹. ეს შესანიშნავი მოწმობაა იმისა, თუ რაოდენ საჭიროდ მიაჩნდათ კავკასიელ მთიელებს ქართული ენის ცოდნა საქართველოსთან ნორმალური ურთიერთობის საწარმოებლად და რა კონკრეტული გზებით ცდილობდნენ ამას.

პროფ. მ. ჩიქოვანი, ეხებოდა რა კავკასიას — ამ „ენათა მთას“, — წერდა, რომ მის მცირე ტერიტორიაზე, „...მოსახლეობის მონაცვლეობა, მჭიდროდ დასახლება, სამხედრო და კულტურულ-ეკონომიური კავშირი საუკუნეთა მანძილზე კავკასიელ ხალხებს ერთმანეთთან აახლოებდათ და საერთო სახეს აძლევდათ. ამიტომაც ზოგჯერ დღემდე დადგენილი არაა, თუ რომელ კავკასიელ ერსა და ტომს მიეკუთვნოს წარმოშობით ესა თუ ის ჩვეულება, რწმენა, მითოლოგია და ზეპირსიტყვიერების ნიმუში. მიზეზი უმთავრესად ისაა, რომ აღნიშნული კულტურული რელიკვიები ფართოდ გავრცელებულია სხვადასხვა წარმოშობის ნაირნაირ ენაზე მოლაპარაკეთა შორის და მათ შესახებ წერილობითი ცნობები ანკსრულებით არ მოიპოვება, ანდა ძალიან მცირე“¹⁰.

⁶ Г. С. Ахвледiani, *დასახ. ნაშრომი*.

⁷ В. И. Абаев, Значение ареальных контактов в истории языка, Материалы пятой региональной научной сессии по историко-сравнительному изучению иберийско-кавказских языков, Орджоникидзе, 1977, გვ. 12.

⁸ И. И. Норденстам. Описание АНТ — ратля, 1832, История, география, этнография Дагестана XVIII—XIX вв., М., 1958, გვ. 326.

⁹ М. Г. Гамзатов, Гамзат Цадаса, Махачкала, 1973, გვ. 54.

¹⁰ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შრომათა კრებული, „ლიტერატურული ძეგლები“, 1949, ტ. V; იხ. მ. ჩიქოვანი, ნართული ეპოსი, გვ. 375—383.

ნობილია, რომ ამირანის ეპოსი ფართოდაა გავრცელებული ოსებში. გან-
ი ნართული ეპოსი გავრცელებულია როგორც ოსებში, ყაბარდოელებსა
და ჩერქეზებში, ისე ბალყარებს, ყარაჩაელებს, აფხაზებს, ქისტებსა და ჩეჩ-
ნებს შორის. მისი ცალკეული სიუჟეტები ქართველ მთიელთა შორისაც არის
გავრცელებული¹¹.

XIX ს-ის დასაწყისიდან თბილისი მთელი კავკასიის პოლიტიკურ-ადმი-
ნისტრაციულ და კულტურულ ცენტრად გადაიქცა. ამიერიდან თბილისი ხდე-
ბა ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების კულტურული ურთიერთობის
მთავარი მთავრები და წარმმართველი ცენტრი. აქ ხდება ჩრდილოკავკა-
სიელი ხალხების წარმომადგენელთა შეხვედრები რუს და ქართველ მოწინავე
საზოგადოების წარმომადგენლებთან. აქ მრავლად გახსნილ სასწავლო დაწესე-
ბულებებში სწავლობენ ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა შვილებიც, რათა შემდეგ
ემსახურონ თავისი ხალხის განათლებისა და კულტურული წინსვლის ამოცა-
ნებს. თბილისში დაარსდა ისეთი დაწესებულებები და საზოგადოებები, რომ-
ლებიც მთელი კავკასიის მოსახლეობას ემსახურებოდნენ.

ასეთ პირობებში ქართული კულტურა, რომელიც კავკასიაში ყველაზე გა-
ნვითარებული იყო, ცხოველყოფელ გავლენას ახდენდა კავკასიის ხალხთა კულ-
ტურაზე. ამის შესახებ გამოჩენილი მეცნიერ-კავკასიოლოგი მარი ბროსე წერ-
და: «Если должно судить о степени умственного образования какого-ни-
будь народа по литературной статистике, то нет ничего легче, как оце-
нить умственное образование Грузии, литература которой подразделя-
лась на богословие, поэзию и историю. Цветы поэзии наполнили благо-
уханием все долины и увенчали все вершины Кавказа».¹²

ცნობილია, რომ XIX ს-ის დიდი ქართველი პოეტი და სამხედრო-პოლი-
ტიკური მოღვაწე გრიგოლ ორბელიანი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში
მუდმივად იყო დაკავშირებული დაღესტანთან. სხვადასხვა დროს მას ეკავა
ხუნძახის ხანის, ჭარ-ბელაქნის გამგებლის, ლეკის ხაზის უფროსის, კასპისპი-
რეთის ჯარების ლაშქრის პოსტები და კარგად იცნობდა ამ მხარეს, მისი ხალ-
ხების ეკონომიკურ, სამხედრო და კულტურულ ცხოვრებას. მის ნაწარმოებებ-
სა თუ წერილებში, დღიურებში ლაქონიურად და საკმაო სისრულითაა აღწე-
რილი. ჩრდილო კავკასიის ხალხების ყოფა-ცხოვრება, ზნე-ჩვეულებანი. მათში
წარმოდგენილია საინტერესო მასალები და საგულისხმო დაკვირვებანი ყველა
იმ მხარის შესახებ, სადაც კი მას უმოგზაურია და უმოღვაწია.

1831 წელს გრ. ორბელიანმა კავკასიის ადგილობრივ ხელისუფალთა დაე-
ლებით ნოვგოროდში დაბანაკებული საგანგებო ქვეითი პოლკისათვის წაიყვა-
ნა კავკასიის კორპუსში შერჩეული ჯარისკაცები. ახალაგაზრდა ოფიცერი თბი-
ლისიდან გავიდა 9 ივლისს, მგზავრობა ხანგრძლივი იყო. პოეტი წერდა დღი-
ურს, რომელშიც აღწერა მთელი თავის მოგზაურობა თბილისიდან პეტერბურ-
გამდე და უწოდა „მგზავრობა ჩემი ტფილისიდან პეტერბურამდის“.

გრ. ორბელიანის „მგზავრობა...“ ფრიალ საინტერესოა ყოველმხრივ, მაგ-
რამ ჩვენს თემასთან დაკავშირებით მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს.

¹¹ III. Дзидзигური, Грузинские варианты нартского эпоса, 1971, გვ. 3.

¹² М. Броссе, Взгляды на историю и литературу Грузии, журнал Министерства народного просвещения, 1938, № 8, გვ. 274—300.

6. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის სერია, 1984, № 2

იგი მდგომარეობს იმაში, რომ გრ. ორბელიანი მასში ზოგი კავკასიელი ხალხის შესახებ საყურადღებო მოსაზრებებს გამოთქვამს.

გრ. ორბელიანი ჯვრის უღელტეხილს შეცდომით საქართველოს საზღვრის დასასრულად მიიჩნევდა. შესაძლებელია, ჯვრის საქართველოს საზღვრად მიჩნევა ერთგვარი პოეტური ხერხია, რათა მისი მნიშვნელობა სათანადოდ წარმოაჩინოს („ამა უმაღლესს მთასა ზედა, ჯვართანა, სადაცა დასრულდა საქართველოს საზღვარი“) ¹³.

იდან პოეტი სოფ. კობში ჩავიდა, რომელსაც ასე აღწერს: „კობი არის დიდი ხეობა სოფელი ოსებისა, ქრისტეს საარწმუნოებისა. — ამ სოფლის მარცხენა მხარეში ჩამოდის თერგი, რომელსაცა აქვს დასაწყისი თრუსის მთიდან, ეგრეთვე მდინარეთა არაგვსა და ქსანსაცა“ ¹⁴.

„ყაზბეგის სოფლის“ — მაშინდელი სოფ. წმინდის, დღევანდელი ყაზბეგის მოხსენიების შემდეგ იგი აღწერს თერგის ხეობას: „აქედან დაიწყების საკვირველი იგი სიჩქარე თერგისა... მიიღებს რა გარდმოქანილთა მთათაგან მდინარეთა, თერგი დუღუღების, ჰრისხლების და ვითარცა გაცოფებული ჰყრის ქაფთა და ჰრბის გრიალითა. ვერარასა ძალუქს წინააღუდგეს მისსა გიჟურსა სიჩქარესა...“ ¹⁵.

თერგის ეს ბობოქარი ბუნება გრ. ორბელიანის გონებიდან არ ამოსულა. 1841 წ. ვლადიკავკაზში შეთხზული მისი ლექსი „საღამო გამოსალმებისა“ ასეთი სიტყვებით თავდება:

მხოლოდ ჰსჩანს, მთანი მღუმარედ აყუდებულან ცათამდის,
და ყაზბეგსა საამოდ ზედა ვარსკვლავი დაწნათის,
წყალნი მთით დაქანებულნი, უფსკრულსა იყარებენ,
თერგი ჰრბის, თერგი ღრიალებს, კლდენი ბანს ეუბნებენ ¹⁶

გრ. ორბელიანი ზუსტი ფერებით აგვიწერს დარიალის ხეობას, ამ ხეობით გამავალი გზის სიძნელეებს. იგი წერს, რომ „არავითარსამე ძლიერსა ჯარსა ვერა ძალუქს გარდმოსვლად ამა მთათა ზედა, უკეთუ წინააღუდგების მას გინა ფრად მცირედი ჯარი. მოსასვლელი არსაით არს. გზა არს ფრადი ვიწრო, რომელიცა ადვილად სრულებით აღიხოცების: ჩასჭრას ორსა ანუ სამსა ადგილსა გზა, რომელსაცა მყისვე დაჰფარავს თერგი... ზამთარში საშინელნი ზეგენი ავსებენ ხეობასა... ზაფხულში დამდნართა თოვლთაგან შედგებიან მდინარენი, რომელნიცა ყოველს წელს წაიღებენ ხიდებთა და ახდენენ გზასა. ზამთარ და ზაფხულ ყოველსა წელსა, ყოველსა დღესა მუშაობენ გზასა ამას“ ¹⁷.

მოგზაური პოეტი აღწერს ვლადიკავკაზის სიმაგრეს, რომელსაც ქალაქს უწოდებს. მისი ცნობით, „ქალაქსა ამას ესამზღვრებთან თაგაურნი და სხვანი მთის ხალხნი, ჩაჩანი, და ყაბართო — პატარა და დიდი. ძალიან შიში იყო უფრო უწინ მთის ხალხისაგან..., მაგრამ კნიაზ აფხაზოვმან, რომელიც ეხლა არის მუნ კამენდანტათ, ფრად შეაძრწუნა მთის ხალხნი. ჯარით შევიდა

¹³ გრ. ორბელიანი, თხზულებათა სრული კრებული, აკაკი გაწერელის და ჯუმბერ ჭუმბურიძის შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1959, გვ. 159.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ იქვე, გვ. 160.

¹⁶ იქვე, გვ. 59.

¹⁷ იქვე, გვ. 58.

¹⁸ იქვე, გვ. 162.

თავაურის ხეობაში, სადაცა ორჯერ დამარცხდნენ რუსნი, დამარცხა თავაურნი, დასწვა რაოდენიმე მათი სოფლები, გამოართვა პირველთა გვართა მზევლად შვილები, შეიპყრა პირველნი ხალხის ამშლელნი და ავაზაკნი, რიცხვით სამოცამდის, რომელნიცა ავაზაკობდნენ საქართველოს გზაზედ... კვალად წაართვა ბაჟი თავაურთა, რომელნიცა იღებდნენ ჩვენთა ვაჭართაგან, რუსეთით მომავალთა¹⁹.

„კნიაზ აფხაზოვი“ — ეს იყო გენ.-მაიორი ივანე ნიკოლოზის ძე აფხაზი, რომელიც იმ დროს ვლადიკავკაზის კომენდანტი იყო. მან 1830 წელს სამხედრო ექსპედიცია მოაწყო მდ. გიზელდონის ხეობაში, თავაურელი ოსების წინააღმდეგ, რომლებიც ეურჩებოდნენ ცარიზმის ადმინისტრაციას. მან გატეხა მათი წინააღმდეგობა, ნაწილი მთიდან ბარში გადაასახლა, ბევრი შეიპყრო. თავაურელებს მანამდე რუსეთის ადმინისტრაციისაგან დარიალის გზაზე გამვლელ ვაჭარ-მოგზაურთაგან ბაჟის აღება უფლება ჰქონდათ დატოვებული. აფხაზოვმა ეს უფლება მათ წაართვა.

თავაურელ ოსებთან და საერთოდ მთიელების დამორჩილებასთან დაკავშირებული ეს ცნობები გრ. ორბელიანს ოფიციალური თვალსაზრისით აქვს გადმოცემული. წყარო ამ ცნობებისა უნდა ყოფილიყო თვითონ თავადი ივ. აფხაზი, რომელსაც შეხვდა გრ. ორბელიანი. მათ ხანგრძლივი საუბარი ჰქონდათ თავისი ქვეყნის სეე-ბედის შესახებ. გენ. აფხაზოვის ექსპედიცია გრ. ორბელიანის მგზავრობიდან ერთი წლის წინანდელი ამბავი იყო და ახალგაზრდა ოფიცერს მის შესახებ საქართველოში ყოფნის დროსაც ექნებოდა სათანადო ინფორმაცია.

ვლადიკავკაზიდან პატარა არდონის ციხის გავლით გრ. ორბელიანი მოხვდა ღურ-ღურის, შემდეგ ურუხის (დიგორის ოსეთში) რედუტში, რის შემდეგაც უკვე ყაბარდოს მიწა-წყალი იწყებოდა.

გრ. ორბელიანის „მგზავრობაში...“ განსაკუთრებული ყურადღება აქვს დათმობილი ყაბარდოს²⁰. პოეტი-ოფიცერი ფაქტობრივად მის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მიმოხილვას იძლევა. იგი იწყებს ყაბარდოს გეოგრაფიული მდებარეობის აღწერით, აღნიშნავს, რომ იგი იწყება ვლადიკავკაზიდან და იყოფა ორ ნაწილად — თერგის მარჯვნივ არის მცირე ყაბარდო, რომელიც ესაზღვრება ჩაჩანს და მოზდოკს ხოლო თერგის მარცხნივ — დიდი ყაბარდო, რომელიც ვრცელდება იალბუზის მთამდე და ესაზღვრება დასავლეთით ყარაჩაელებს,

¹⁹ გრ. ორბელიანი, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 162—163.

²⁰ იქვე, გვ. 164—168.

აღსანიშნავია, რომ პოეტის „მგზავრობაში...“ საუბრებზე მეტ ხანს ვერ იხილა დღის სინათლე. 1832 წ. შემთქმელასთან დავუმთრებთ 1833 წ. 11 მარტს გრ. ორბელიანი დააბატონა მეფის ობრანკამ და მალე ბრალდებულ წაუყენეს, რომ „...при рассмотрении отобранных у вас бумаг, писанных на грузинском языке, некоторые из них, по существенному содержанию своему, представляют явное вольнодумство, стремление к свободе Грузии и вообще мысли и предложения, противные долгу чести и святости верноподданнической присяге“.

ბუნებრივია, რომ ამ გარემოებამ განსაზღვრა ჩვენთვის საინტერესო თხზულების ბედი. მხოლოდ 1928 წ. გამოაქვეყნა „მგზავრობის...“ ცალკეული ნაწყვეტები პ. ინგოროვამ „ქართულ მეცნიერებაში“ (№ 6—7, გვ. 228—267). „მგზავრობის...“ ის ნაწილი, რომელიც შეიცავს ყაბარდოს აღწერას, დაბეჭდა პ. ინგოროვამ მთერე ქურნ. „მნათობში“ 1940 წელს (№ 2, გვ. 69—84), იქვე, გვ. 517 (შენიშვნები).

ჩრდილოეთით კი აღწევს მდ. მალკას. დიდი ყაბარდოს მშვენებად პოეტს მიაჩნია ფართოდ გაშლილი მინდვრები, პატარ-პატარა მდინარეები და ტყეები.

გრ. ორბელიანმა კარგად იცის ყაბარდოელთა წარსული ძლიერების შესახებ. იგი ახასიათებს მათ როგორც ძლიერ და თავისუფლებისმოყვარე ხალხს, მაგრამ მათთვის ბოლო მოუღიათ, დაუტოლურებიათ და თითქმის განადგურების პირამდე მიუყვანიათ ჯერ მძიმე ეპიდემიას და შემდეგ კი ცარიზმის კოლონიზატორებთან გაუთავებელ ბრძოლას. ყველაზე შეუპოვართ კი დაუტოვებიათ თავიანთი ადგილები და ყუბანს იქით გადასახლებულან²¹.

პოეტი-მოგზაური გრ. ორბელიანი ეხება ყაბარდოელთა სტუმართმოყვარეობას, რომელიც საერთოდ მიაჩნია კავკასიის ყველა ხალხისათვის — „სტუმართმოყვარეობასა არა თუ ოდენ ყაბარდოელნი, არამედ ყოველნი კავკასიისა ხალხნი ჰრაცხავენ უწყმიდეს მოველეობად. — სტუმარი, გინა იყოს უცნობი შევალს რა მათდა სახლსა შინა, იქმნების შეუხებელ ყოველთა მისთა მტერთაგან და პატივცემულ ყოვლისა სახლობისაგან და უკეთუ გითხრა ოდესმე ძმობა, ანუ მეგობრობა (ყონალ), მაშინ სიკვდილამდის ექმნება ეს გრძნობა განუწყვეტლად და მეგობრისათვის არცა სიმდიდრესა და არცა სიცოცხლესა თავისსა არა დაზოგავს“²².

ავტორი აღწერს კავკასიის სხვა ხალხების მსგავსად, ყაბარდოში სისხლის აღების ადათის არსებობას და აღნიშნავს, რომ ყაბარდოელი მოკლული ნათესავის სისხლს არავის შეარჩენს. ამასთან, განსაკუთრებულად გამოყოფს ქალისადმი იქ გავრცელებულ პატივისცემას. თუ სისხლის დაღვრას ქალი აღუდგება წინ, მოსისხლე მტრები უკან დაიხივენ და ქალის მფარველობის ქვეშ მყოფ პირს სიკვდილი აღარ ემუქრება.

ყაბარდოში მოგზაურობის შედეგად მიღებული შთაბეჭდილებებიდან გრ. ორბელიანი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ყაბარდოელები თავდადებული და გაბედული მეომრები არიან. ისინი დაუფლებული არიან მდიდარ საომარ ხელოვნებას და აქვთ სათანადო ტრადიციებიც: მეომრები ომში გამოდიან ლამაზად მორთულ-მოკაზმულნი, ხოლო მაღალი ფენისა და წოდების წარმომადგენლები გამორჩევიან განსაკუთრებული და განსხვავებული ჩაცმულობითა და აღჭურვილობით. ბრძოლაში განგმირულ მეომარს ისინი არ ტოვებენ ბრძოლის ველზე და ტყვედ ჩაეარნანს სიკვდილს ამჯობინებდნენ. ამის შესახებ გრ. ორბელიანი ამბობს: „უწინ აროდეს არ დაუტევებდნენ ომში მკვდარსა თავისსა და არცა დაწებდებოდიან ტყვედ: მრავალჯერ იყო მაგალითი, რომელ შემწყვედუ-

²¹ გრ. ორბელიანი, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 164.

ყაბარდოელი მოსახლეობის შემეცირების ზემოთ აღნიშნული მიზეზები ასევე ფიქსირებულია ნაშრომში: «История Кабардино-Балкарской АССР, т. I, М., 1967, მაგალითად ამ ნაშრომში 196-ე გვერდზე წერია: «В результате военных действий, карательных экспедиции Глазенева 1804 г. и Булгакова в 1810 г., эпидемии чумы, а также тяжёлых условий существования под двойным гнётом от некогда многочисленного кабардинского народа осталось к 30—40 годам XIX века всего около 40 тыс. человек истребившая 9/10 её населения (იქვე).

1817 წლის ნოემბერს გენერალი ერმოლოვი (რომელიც იმ დროს კავკასიის მთავარსარდალი იყო) თავის მოხსენებათს ბარათში ყაბარდოელებს ასე იხსენიებდა: «...Кабардинцы, язвою опустошаемые и обессиленные» (Акты, собр. Кавказской Археологической комиссией, т. VI, ч. 2, Тифл., 1875, გვ. 498).

²² გრ. ორბელიანი, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 164.

ლი ყაბართოელი, რა ველარ ნახავდა გზასა გასაქცევად, დამსხვრევდა იარაღთა თვისთა და მხოლოდ ხანჭლითა, ანუ ხრმლითა შეუტევდა მტერთა და ისე მოკვდებოდა: — ტყვეობასა ერჩივნათ სიკვდილი. — ყაბართოელნი ომოზენ ცხენზე“²³.

გრ. ორბელიანი ეხება ატალიკობის გავრცელებულ წესს ყაბარდოში. მისი მიზანი იყო ახალგაზრდობის სანახელო აღზრდა. მომავალ მეომარებს ყაბარდოში პატარობიდანვე წვრთნიდნენ და ამზადებდნენ ბრძოლისათვის. სამხედრო აღზრდა სავალდებულოდ ითვლებოდა მათთვის. თავადები, როგორც წესი, თავიანთ შვილებს სამხედრო ხელოვნების შესასწავლად მიაბარებდნენ ხოლმე თავის გამომცდილ მეომარ-აზნაურებს, „რომელნიც ასწავლიან ცხენზე ჯდომას, იარაღის ხმარებას და ვაჟკაცობას“. ავტორი სამართლიანად აღნიშნავს, შვილების სანახელო აღზრდა წესად ჰქონდათ კავკასიის სხვა ხალხებს და მათ შორის ქართველებსაც („ჩვეულება ესე იყო ოდესმე საქართველოშიცა“)“²⁴.

გრ. ორბელიანი მსჯელობს იმის შესახებ, თუ როგორ ზღებოდა ყაბარდოში სოციალური დაწინაურება. მისი გადმოცემით, „თავადი ყაბართოში იგი შეიქმნებოდა ძლიერ, ვინცა გამოიჩენდა ომში მხნეობას და სახლში პურადობას; მასთან მივიდოდნენ მრავალნი აზნაურნი (უზღენ), ემსახურებოდნენ და ომში გაჰყვებოდნენ ჯარად“²⁵.

გრ. ორბელიანის ეს გადმოცემა სწორია. იგი საკვებით შეესაბამება სოციალური განვითარების იმ ეტაპს, კერძოდ აღრეფეოდალურ ურთიერთობათა ეტაპს, რომელზედაც ყაბარდო იდგა XVIII—XIX სს. მიჯნაზე. სწორია უზღენების აზნაურთან გაიგივება. სხვადასხვა რანგის უზღენები, თავადების ვასალები, ყაბარდოს ფეოდალური სინამდვილის მეტად დამახასიათებელ ელემენტს წარმოადგენდნენ და თავადებისადმი მათი მორჩილების დონე უმთავრესად უკანასკნელთა სამხედრო და მორალური ავტორიტეტით განისაზღვრებოდა.

გრ. ორბელიანმა კარგად იცის, რომ ერთ დროს ძლიერმა ყაბარდომ თავისი ბატონობის უღელქვეშ მოაქცია და მოხარკედ გაიხადა ჩრდილო კავკასიის მეზობელი ხალხები: ინგუშები, ოსები, აბაზელები, ბესლენელები. ყაბარდოელებმა ვერ გატყვეს ჩეჩენების წინააღმდეგობა და ვერ შეძლეს მათი დამორჩილება²⁶.

ავტორი დაწვრილებით აღწერს ყაბარდოს ქვეშემდრომობაში მყოფ ხალხში ხარკის აკრეფის და ყაბარდოელი თავადებისა და მათი დამქაშების მიერ გავრცელებულ სხვა წესებს. ხარკის ასაკრეფად ყაბარდოელი თავადი მიდიოდა 100—260 კაციანი ამალით. ისინი დამორჩილებულ ხალხთა სოფელში რამდენ ხანსაც არ უნდა გაჩერებულიყვნენ, სოფლის ხარკზე ცხოვრობდნენ. მცხოვრებლებს ხარკის ანგარიშში ართმევდნენ ხარს, ძროხას, ცხენს. აღწერილია ურჩების დასჯის წესიც. ხაზი აქვს გასმული იმ გარემოებას, რომ „მოკრეფილსა ხარჯსა ამას არასოდეს არ აიღებდა თავადი თავისთვის, არამედ დაუბრუნებდა აზნაურთა თვისთა და ამაღასა, რომლნიცა ახლდნენ მას, და თვით მხოლოდ კარგსა საჯდომსა ცხენსა და ანუ ჯოგისათვის ჰყავ ცხენსა ამოირჩევა, და კვა-

²³ გრ. ორბელიანი, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 165.

²⁴ იქვე, გვ. 165.

²⁵ იქვე.

²⁶ იქვე, 165—166.

ლად, თუ იქმნებოდა, ტყვესაცა. —სარგებლობა თავადისა იყო ესე, რომელ ეს-რეთითა გაცემითა უმეტეს მიემატებოდნენ მას სხვანაცა აზნაურნი და მით უფრო განძლიერდებოდა²⁷.

ხარკის აკრეფის, დამნაშავე პირთა დასჯის, აკრეფილი ხარკის განაწილე-ბის წეს-ჩვეულებანიც აღრეფეოდალურ ურთიერთობათა საფეხურს შეესაბა-მებოდა და, ამდენად, გრ. ორბელიანის მიერ „მგზავრობაში...“ ყაბარდოელე-ბის შესახებ მოყვანილი მასალა უძვირფასესი წყაროა არა მარტო ყაბარდოს, არამედ საერთოდ ჩრდილო კავკასიის ხალხთა სოციალური ურთიერთობების შესასწავლად.

„მგზავრობაში...“ საინტერესო ცნობებია მოყვანილი სხვადასხვა სოცია-ლურ კლასებსა და ფენებს შორის ურთიერთობის, დამნაშავეთა დასჯის მეთო-დებისა და ფორმების შესახებ. ყველგან წოდებრივი პრინციპი მთელი ძალით იჩენს თავს. ავტორი ვრცლად და დაკვირებით აღწერს ყაბარდოს სოციალურ კლასებსა და ფენებს შორის ფეხმოკიდებულ საოჯახო ყოფისა თუ საქორწი-ნო წეს-ჩვეულებებსა და რიტუალებს. ქურდობისათვის და სხვა დანაშაულის ჩადენისათვის თავადის შვილის დასჯის წესებსა და სხვ. ყაბარდოელთა საო-ჯახო ყოფა, ეტიკეტი ამჟამად წოდებრივი ხასიათისაა და პატრიარქალობის ძლიერი კვალი აზის.

გრ. ორბელიანს უყურადღებოდ არ დარჩენია ყაბარდოელთა სამეურნეო საქმიანობა. იგი აღნიშნავს, რომ უწინ ისინი მდიდრები იყვნენ ჯოგებით, ახლა არახელსაყრელი პირობების გამო ამ მხრივ გაღარიბდნენო. ყაბარდოელი გლე-ხები თესვენ ფეტვს, თიბავენ თივას, სხვა საქმე არ იციანო. იგი განსაკუთ-რებით მაღალი აზრისაა ყაბარდოელ ქალთა შრომისმოყვარეობაზე, რომლე-ბიც ასრულებენ ყოველგვარ საშინაო საქმეს და მთელ ოჯახს თავის ხელსაქ-მით მოსავენ (თვით ქსოვენ და კერავენ). ვაჭრობასა და გაცვლა-გამოცვლას ყაბარდოში სომხები ეწევიან²⁸.

გრ. ორბელიანი სიამოვნებით შენიშნავს, რომ ყაბარდოელები „არ ეწყო-ბიან არცა ჩიბუხსა და არცა ლოთობას ეგრეთ, ვითარცა სხვანი კავკასიელ-ნი...“ არ გამორჩენია მას ისეთი ეთნოგრაფიული დეტალიც, როგორიცაა წვე-რის მოშვება-ტარება ყაბარდოში. „უბნობენ, ვითომც უწინ იპარსვიდნენ ყა-ბარდოელნი წვერსა, და უკვე ჭირიანობისა შემდეგ იწყეს პირველად დაყენება წვერისა, ნიშნად გლოვისა და დასასრულ დაჰშთა ჩვეულებად“²⁹.

პოეტი ყაბარდოს აღწერას ათავენს იმით, რომ „ჩაჩნელთა და აბაზელთა არა ჰყავთ არცა თავადნი, და არც აზნაურნი, მუნ ყველანი თანასწორ არიან“³⁰. ამ მოსაზრების გაზიარება ძნელია.

ჩრდილო კავკასიის ხალხების ისტორიის მკვლევარს გ. თოგოშვილს მი-აჩნია, რომ „ავტორის ეს მტკიცება, რა თქმა უნდა, მთლად ზუსტად ვერ ასა-ხავს სინამდვილეს. თავადები და აზნაურები არ ჰყავდათ ჩეჩნებს, თუმცა მათ შორის არსებობდა პრიმიტიული კლასობრივი ურთიერთობები. რაც შეეხე-ბა აბაზელებს, მათ არ ჰყავდათ თავადები, მაგრამ ჰყავდათ აზნაურთა წოდე-ბა. ამის მიუხედავად, ავტორმა სწორად შენიშნა, რომ, როგორც ჩეჩნები, ასე-

²⁷ გრ. ორბელიანი, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 166.

²⁸ გვ. 165, 168.

²⁹ იქვე, გვ. 168

³⁰ იქვე,

ვე აბაზელები სოციალურ-კლასობრივ ურთიერთობათა თვალსაზრისით მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდნენ ყაბარდოელთაგან, სოციალური განვითარების უფრო დაბალ დონეზე იდგნენ³¹.

ასეთია ძალზე მოკლედ გრ. ორბელიანის „მგზავრობაში“ დაცული ცნობები ჩრდილოკავკასიის ზოგიერთი ხალხის შესახებ.

ჩრდილოკავკასიელი ხალხების შესახებ ცნობები მოიპოვება გრ. ორბელიანის კერძო წერილებშიც, რომელთაც იგი სწერდა თავის ახლობლებს დაღესტნის სხვადასხვა რაიონში სამსახურის თუ კავკასიის ომში უშუალო მონაწილეობის პერიოდში.

ზაქარია ორბელიანთან ხუნძახიდან მიწერილ წერილში, რომელიც 1843 წ. 12 მაისით თარიღდება, გრ. ორბელიანი წერს: „...მეტად გამხმარი ქვეყანა არის, უშემო, უბალო, უტყეო“³². 3 ივნისის წერილში იმავე ადრესატისადმი იგი აღნიშნავს, რომ ავარიელებს (ხუნძახელებს) ძალიან სწამთ ერეკლე მეფის შთამომავლობა: „...ირაკლი ხანის შვილობა ძალიან პსწამთ აქა“, და იქვე ირონიულად შენიშნავს: „ჩვენ კი იმისი გვარი მთას იქით გადავაცილეთ და ამით რა რჯით“³³.

1843 წელს დაღესტნიდან გამოგზავნილ წერილებში გრ. ორბელიანი წერს კავკასიის ომის ზოგიერთი ეპიზოდის შესახებ და რამდენჯერმე იხსენებს რა ლაღებს (ინგუშების თვითსახელწოდება „ლაღლაი“, ქართული ისტორიული წყაროების „დღივლები“. — გ. დ.), ერთგვარი დანაშაულებით შენიშნავს: „...ვერ შევიტყვე სწორედ რა ხალხია ლაღლა. თუში თუ ქისტნი?“ სხვაგან: „...მაგრამ ეს ლაღელები რა ხალხია, ქისტნი თუ თუში, ვერ გავიგე“³⁴. როგორც ჩანს, გრ. ორბელიანი სწორად ჩასწავდა ლაღაელთა ქისტობას, მაგრამ თუშებთან (წოვა-თუშებთან, რომლებიც ქისტების მონათესავე ენაზე ლაპარაკობდნენ) მათი მიმართების საკითხი ბოლომდე ნათელი არ იყო მისთვის და რამდენჯერმე ეს გარემოება საგანგებოდ აღნიშნა კიდევ.

ხუნძახიდან ზაქარია ორბელიანისადმი მიწერილ წერილში გრიგოლ ორბელიანი აღნიშნავს დაღესტნელი ქალების გმირობას და მაშინვე ასოციატია უჩნდება ამორძალთა შესახებ არსებულ გადმოცემაზე: „...ქიუხში ამ ზაფხულს, ყიბტიმაჰადის (შამილის ნაიბი. — გ. დ) ჯარსა პირველად ორმოცმა ყმაწვილთ დედაკაცებმა და გოგონებმა ხანჯლებით შეუტყეს; მასუკან; რა უნდა ექნათ კაცებიც გამოვიდნენ სოფლიდამ და მისდიეს უკან თავის ცოლებსა და ქალებსა. აი სად გამართლდება ისტორია ამაზონკებისა...“³⁵.

იმავე ზაქარია ორბელიანისადმი 1845 წ. 7 იანვრით დათარიღებულ წერილში გრ. ორბელიანი წერს, რომ შამილს „ჩაჩანი თითქმის გადაუღდა და ისევ თავისუფლად მოდიან რუსის ჯარში, ვაჭრობენ, სახლდებიან, მითომ სრულებით არაფერი ყოფილა იმათში“³⁶.

³¹ Г. Тогошвили, Гр. Орбелиани о Кабарде, Археолого-этнографический сборник, Нальчик, 1974, зб. 237.

³² გრ. ორბელიანი, წერილები, I, აკ. გაწერელის წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით, თბ., 1935, გვ. 70.

³³ იქვე, გვ. 71.

³⁴ გვ. 78, 80.

³⁵ იქვე, გვ. 80.

³⁶ იქვე, გვ. 106.

1847 წ. იანვარს გრიგოლ ორბელიანი ილია ორბელიანს ჯენგუთაიდან წერს წერილს, რომელიც გამოხატავს მის წუხილს იქ შექმნილი მძიმე მდგომარეობის შესახებ: „არც ჯარს აქუს მოსვენება და არცა ხალხსა, რომელმანცა არ იცის ვინ არის ამათი ბატონი, ჩვენ თუ შამილა?...“³⁷ იმავე წლის დეკემბერში თემირხანშურიდან (ახლ. ბუინასკი) იგი იტყობინება დიდი თოვლის შესახებ, რომელმაც შეკრა გზები, და წუხს იმის გამო, რომ „როდენი ცხვარი გაუწყდებოთ აქაურთ სოფელთა ყოთნებში, სადაცა ნამცეცი საქმელი არა აქუსთ მომზადებული საზამთროდ“³⁸.

გრ. ორბელიანს დაღესტანში შამილის წინააღმდეგ გაჩაღებულ კამპანიასთან დაკავშირებით ბევრი საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული, მაგრამ ეს ყოველივე იმდროინდელ სამხედრო-სტრატეგიულ ამბებს უკავშირდება და ჩვენი თემის ფარგლებს სცილდება. მაგრამ მოყვანილი ცნობებიც აშკარად მოწმობს გამოჩენილი პოეტისა და სარდლის დიდ ინტერესს ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებისადმი, მის სიმპათიას თავისუფლებისმოყვარული მთიელებისადმი, რომელთა გმირული შემართება და მთელი რიგი სხვა თვისებები ამ პოეტურ სულის ადამიანის აღფრთოვანებას იწვევდა.

თავის უსათაურო ლექსში „ლეკი, ოსმალო და სპარსი“ (დაწერილია 1832 წ.) გრ. ორბელიანი აღნიშნავს:

ლეკი, ოსმალო და სპარსი, ვით მგელნი განუძღომელნი,
 უწყალოდ პაღევენ ჩენს მამულს, სისხლითა ჩვენით ლებულნი...³⁹

აქ პოეტი, თავისი სამშობლოს მძიმე მდგომარეობით შეწუხებული, მიუთითებს იმ საგარეო-პოლიტიკურ ფაქტორებზე, რომლებიც ამას განაპირობებდნენ.

გრ. ორბელიანი ლექსში „პასუხი შვილთა“ ეხება დაღესტნურ საკითხს, ოღონდ აქ „დაღესტნის მთებს“ ქართველი ხალხის წინაპრების გმირულ ბრძოლებთან დაკავშირებით ახსენებს:

ოსმალ-სპარსები,
 დაღესტნის მთები.
 ქებით გეტყვიან ღიღთა მათ საქმეთ.⁴⁰

რაც შეეხება პოემა „სადღეგრძელოს“, აქაც ერეკლე II-ის მირ გადახდილ ყვარლის ბრძოლასთან დაკავშირებით პოეტი უბრალოდ აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ „მთლად დაღესტანი მოაწვა გასაოხრებლად ყვარლისა“⁴¹. ეს არის დაღესტნელი ფეოდალებისა და ტომთა ბელადების ექსპანსიის ასახვა ქართულ პოეზიაში. ამასთან, ეს ისეთი მოვლენა იყო საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის ისტორიაში, რომ მას რაიმე კომენტარი ავტორის მხრივ არ ესაჭიროებოდა. ისიც ცხადია, რომ გრ. ორბელიანს, თავისი კლასის (ფეოდალურის) შვილს, მეფის მთავრობის დიდ მოხელეს, არ შეეძლო და ვერც მოეთხოვოთ მთიელთა ექსპანსიის მეცნიერულ ახსნას. მისთვის ფაქტი იყო მთავარი და ისიც ამას აღნიშნავდა.

³⁷ გრ. ორბელიანი, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 144.

³⁸ იქვე, გვ. 163.

³⁹ იქვე, გვ. 127.

⁴⁰ იქვე, გვ. 67—68.

⁴¹ იქვე, გვ. 95.

აღსანიშნავია გრ. ორბელიანის სხვადასხვა ჩანაწერი მისი ეპოქის საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხზე. მათ შორის არის ცნობები ლეკების შესახებ. ეს არის ჭარის, თალის და ელიუსის სასულთნოს ლეკური და თათრული მოსახლეობის, საერთოდ, პირიქეთის ლეკთა შესახებ გამოყრებილი სტატისტიკური ცნობები. ისინი 1830 წლით თარიღდება. როგორც ცნობილია, გრ. ორბელიანს ხშირად დიდი თანამედრობები ეკავა დაღესტანში და ეს ცნობები მას სამსახურებრივი მიზნებით უნდა გამოეყენებინა. აქედან ნათლად ჩანს, რომ იგი კარგად იცნობდა თავის თანამედროვე დაღესტანს, იქ შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებას და, როგორც აღმინისტრატორი, ყველაფერს აკეთებდა იქ ვითარების ნორმალიზაციისათვის. როგორც პოეტმა და საზოგადო მოღვაწემ დაღესტნური თემა თავის შემოქმედებაშიც ასახა და მას ისტორიულ-პატრიოტული ქვრადობა მისცა.

დაღესტნური თემატიკა ერთგვარად აისახა ნ. ბარათაშვილის (1817—1845) პოეზიაშიც. მაგ., თავის ლექსში „ქართველთა ლაშქრობა ჩაჩანსა და დაღესტანში 1844 წელს“ ის ირონიით აღნიშნავდა ქართველი არისტოკრატიის მონაწილეობას მთიელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში⁴².

ასიის მთიელთა ექსპანსიის, საქართველო-დაღესტნის და საერთოდ ს.ს.რ.-ჩრდილოკავკასიის ურთიერთობის სამხედრო-პოლიტიკურ ასპექტსავე ანიშვნელავენ ცნობებს შეიცავენ ქართველი ბატონიშვილების — დავით, ბაგრატ და თეიმურაზ ბაგრატიონების ისტორიული თხზულებები⁴³.

XIX ს-ის 50—60-იან წლებში ერთ-ერთი თვალსაჩინო ადგილი უკავია ეთნოგრაფსა და ლიტერატორს ნიკოლოზ ბერძენოს (ბერძენიშვილს)⁴⁴. ნ. ბერძენოვი დაიბადა 1831 წელს, ჩრდილო ოსეთის სოფ. არდონში ქართველი მოვდელის ოჯახში. მამამისი გიორგი ბერძენოვი ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების წევრი იყო ოსეთში. როგორც ოსეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მკვლევრები მიუთითებენ, გიორგი ბერძენოს ამ მიმართულებით ბევრი სასარგებლო საქმე გაუკეთებია. იგი ოსეთში აგებდა ეკლესიებს, ავრცელებდა ქრისტიანულ რელიგიას, ხელს უწყობდა განათლების საქმეს ამ მხარეში. კულტურის დაუცხრომელმა მოამაგემ იმ დროისათვის შესაფერისი განათლება მიაღებინა შვილს ნიკოლოზს. როგორც ცნობილია, ნიკოლოზ ბერძენოვმა ჯერ ვლადიკავკაზის სასულიერო სასწავლებელი დაამთავრა, ხოლო შემდეგ — თბილისის სასულიერო სემინარია. სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ ნ. ბერძენოვი ბრუნდება ჩრდილოეთ ოსეთში და მოღვაწეობს ალაგირისა და დიგორის ხეობებში. ოსურ ზნე-ჩვეულებებსა და ტრადიციებზე აღზრდილი ნ. ბერძენოვი დიდ ინტერესს იჩენს ოსი ხალხის ყოფისადმი. საყურადღებოა მისი ეთნოგრაფიული ნაშრომები ოსეთის ყოფასა და ცხოვრებაზე. ამ ნაშრომთა დიდი ნაწილი დაიბეჭდა გაზეთებში «Закавказский вестник»-სა და «Кавказ»-ში, ხოლო ნაწილი დაიბეჭდა გაზ. «Санкт-Петербургские ведомост»-ში და ჟურნ. «Русское Слово»-ში.

⁴² ა. გ. აწერელ ია, ნიკოლოზ ბარათაშვილი, თბ., 1975, გვ. 34.

⁴³ დავით ბ. ბონიშვილი, ახალი ისტორია, ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, თ. ლომურის გამოცემა თბ., 1941; თეიმურაზ ბაგრატიონი, დავით ბაგრატიონის ისტორია; ტექსტი გამოცემულ მომზადებული და საძიებლები დატაროთ. ენუქიძე, თბ., 1972; თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, ტექსტი გამოცემულ მომზადებული და საძიებლები დატაროთ. მ. მიქაშვილი, თბ., 1983.

⁴⁴ ნ. ბერძენოს საგანგებო წერილი მოქცევა ა. გ. ბერძენოვ: Н. Г. Берძенов — этнограф - литератор, Изв. СОНИИ, т. XXI, в. I. გვ. 1—16.

«Кавказ»-ში დაბეჭდილი ნაშრომებიდან აღსანიშნავია «Новый год у осетин Владикавказского округа», «Осетинский обряд сидения мертвецов», «Очерки Осетии, Хетаджи-Кад», «Уацилла» «Цоппой», «Из записок об Осетии».⁴⁵

ამ ნაშრომებში ავტორი განიხილავს ოსეთში გაბატონებულ ზნე-ჩვეულებებს, დეტალურად აღწერს სისხლის აღების ადათს, ოსი ხალხის სტუმართმოყვარეობას, სამეურნეო და სამიწათმოქმედო საქმიანობასთან დაკავშირებულ საკითხებსა და რიტუალებს. ნაშრომთა სხვა ციკლში ავტორი გადმოგვცემს ჩრდილო ოსეთის ხალხის ცხოვრების ყველა მხარეს. ეს მომენტები კარგადაა ასახული ნაშრომებში «Очерки истории. Чындз-Оахсов. Сои-Сои», «Очерки Осетии. Дигория», «Из воспоминаний об Осетии» და სხვ.

ნ. ბერძენოვის საინტერესო ეთნოგრაფიულმა გამოკვლევებმა ოსეთის შესახებ დიდი სამსახური გაუწია აგრეთვე ადგილობრივ მკვლევარებსა და ოსეთის ისტორიითა და ყოფით დაინტერესებულ ყველა მკვლევარს, რადგან ნ. ბერძენოვის ნაშრომში მოიპოვება მდიდარი მასალა ოსი ხალხის ყოფაცხოვრების, მისი კულტურული დონის, ადათ-ჩვევებისა და მთელი ამ მხარის მდგომარეობის ყოველმხრივ დახასიათებისათვის. გ. თოგოშვილის ცნობით, ნ. ბერძენოვი XIX ს-ის შუა ხანებისა და მეორე ნახევრის ოსეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მკვლევართათვის დამსახურებული ავტორიტეტით სარგებლობდა და ისეთი ცნობილი მკვლევრებიც კი, როგორებიც იყვნენ მაქსიმ კოვალევსკი, ვს. მილერი, დოქტ. პუფი, ნ. დუბროვინი, იყენებდნენ და ეყრდნობოდნენ ნ. ბერძენოვის შრომებს⁴⁶.

ნ. ბერძენოვი ბევრს მეცადინეობდა ოს ინტელიგენციაში ეროვნული ეთნოგრაფიისადმი ინტერესის გასაღვივებლად, ამ დარგში კვლევა-ძიების გასაფართოებლად, ქართველი და ოსი ხალხის მეგობრული ურთიერთობის განსაყვარებლად. იგი თვითონ იყო ამ მეგობრობის ნიმუში. ოსი და ქართველი ხალხები ამას გრძნობდნენ და დამსახურებული პატივისცემით ეპყრობოდნენ ნ. ბერძენოს. ოსეთის კულტურის ბევრი მკვლევარი ადასტურებდა ამ შეხედულებებს თავიანთ ნაშრომებში.

! მნიშვნელოვანი ცნობებია დაღესტნელ მთიელებზე ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის პლატონ იოსელიანის შრომებში. მთიელთა ექსპანსიის საკითხები ასახულია მის ნაშრომში „ცხოვრება გიორგი XIII-ისა“ (ბკ. გაწერელობა რედ., თბილისი, 1936). ნაშრომში «Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей-магометан» (Тифл., 1849) მას მოჰყავს მრავალი ცნობა საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის საკითხებზე.

! პლატონ იოსელიანი გაზ. «Закавказский вестник»-ის რედაქტორი იყო. ამ გაზეთში ფართოდ შექცდებოდა კავკასიის მთიელებთან დაკავშირებული მოვლენები. გაზეთი მთელ კავკასიაში ვრცელდებოდა და მას, ბუნებრივია, კითხულობდა კავკასიის მთიელ ხალხთა ახლად წარმოქმნილი ინტელიგენცია.

⁴⁵ ოსეთის ეთნოგრაფიაზე ნაშრომების გამოქვეყნება ნ. ბერძენოვმა დაიწყო 1850 წელს და იმეջდებოდა 1853 წლამდე.

⁴⁶ გ. თოგოშვილი, ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობა, 1969, გვ. 92.

1861 წელს პლ. იოსელიანმა იმოგზაურა დაღესტანში. მოგზაურობის შთაბეჭდილებები მან გამოსცა თბილისში 1862 წელს სათაურით: «Путевые записки по Дагестану в 1862 г.». ამ ნაშრომში იგი ეხება კავკასიის ალბანეთს, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა დაღესტნელთა წინაპრებიც. იგი ეხება დაღესტანთან დაკავშირებულ რიცხვით ისტორიულ მოვლენებს და აღნიშნავს, რომ ამ მოვლენებს დაღესტნელები ისტორიაში შეჰყავთ. პლ. იოსელიანი დაღესტანს „აზიურ შვეიცარიას“ უწოდებდა და თვლიდა, რომ დადგა დრო დაღესტნის აყვავებისა. დაღესტანში წარმოებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ომის საკითხთან დაკავშირებით იგი მოუწოდებდა „კავკასიური ილიადის“ გმირების უკვდავსაყოფად.

პლ. იოსელიანის აღნიშნული ნაშრომის მნიშვნელობა უაღრესად დიდია. ეს არის დაკვირვებული მკვლევარ-ისტორიკოსის მიერ ადგილზე ნანახ-განცდილის გააზრების შედეგი, რომელსაც დიდი მეცნიერული და შემეცნებითი მნიშვნელობა აქვს მხარის ისტორიის რთულ მოვლენებში გასარკვევად.

XIX ს-ის რეფორმამდელი ხანის სხვა ქართველი მოღვაწეებიც ეხებოდნენ ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების ისტორიის, ეთნოგრაფიის, ფოლკლორის საკითხებს. 1849 წ. გაზეთ „Кавказ“-ის ფურცლებზე (1—5 ნომრები) დაიბეჭდა ილია ორბელიანის „ოფიცრის ნაამბობი“. 1842 წელს იგი ტყვეობაში ჰყავდა შამილს, რაც აღწერილი აქვს კიდევ ი. ორბელიანს. აქვე შეეხო იგი იმამატის მმართველობის მთელ სისტემასაც. მას მოჰყავს შამილის მასწავლებლის და სომამრის შეიხ ჯემალ-ედ-დინის სიტყვები, რომელიც შამილს აკრიტიკებდა რუსეთთან ომისათვის, მოითხოვდა ჰუმანურ დამოკიდებულებას რუსი ჯარისკაცებისადმი, ამხელდა შამილის მახლობელი წრის ანგარებას. მკვლევარი გურამ შარაძე სამართლიანად წერს, რომ ამ ხელნაწერის მნიშვნელობა დაუფასებელია⁴⁷.

პოეტმა რ. ერისთავმა იმავე «Кавказ»-ში (1848 წ. №7) დაბეჭდა დაღესტნელთა ყოფის ამსახველი ფოლკლორული ნაწარმოები „ქამალი ბაში“.

XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაში ჩრდილოკავკასიური თემატიკა ქართველ მოღვაწეთა ნაწერებში შეტანილი მასალებით სრულიადაც არ ამოიწურება. დიდალი მასალა ჯერ კიდევ გამოსავლენია, ნაწილიც გაფანტულია იმდროინდელ კავკასიურ რუსულ პერიოდიკაში ნათქვამის საფუძველზე აშკარად ცხადია, XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაში ქართული საზოგადოებრიობა კვლავაც დიდ ინტერესს ავლენდა ჩრდილოკავკასიელი ხალხების ცხოვრებისადმი, კარგად გრძნობდა ამ ხალხთა ბედ-ილბლის მჭიდრო კავშირს ქართველი ხალხის წარსულ და ახალ ისტორიასთან.

⁴⁷ Г. Шарадзе, Неизвестные записи Ильи Орбелиани о Шамиле, „Лит. Грузия“, 1969, №9—10, გვ. 171—173.

Г. А. ГУДУШАУРИ

ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГРУЗИНСКОГО И СЕВЕРОКАВКАЗСКИХ НАРОДОВ

(сведения о народах Северного Кавказа в работах грузинских
деятелей, прессе в дореформенный период XIX века)

(Резюме)

В статье приведены и проанализированы материалы по истории, культуре, быту народов Северного Кавказа, содержащиеся в грузинской публицистике дореформенного периода XIX века. Материалы эти рассматриваются не только в смысле информирования грузинской общественности о различных сторонах жизни народов Северного Кавказа, но и в смысле определения научной ценности этих материалов для проникновения в суть некоторых явлений истории этих народов. Особое внимание уделяется анализу сведений о Кабарде, дагестанских народах, содержащихся в дневниковых записях и личных письмах выдающегося грузинского поэта, полководца русской армии и общественно-го деятеля Григола Орбелиани. Дан обзор очень интересных этнографических очерков об Осетии Н. Бердзенова (Бердзенишвили), публиковавшихся в кавказской русской периодической прессе в 50-х годах XIX века.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფიის განყოფილებამ

პირობი ანგაბაძე

**ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობა და ბრძოლის წარმოების
ხერხები თეიმურაზ II-ის „სარკე თქმულთა ანუ დღის და ღამის
გაბაასების“ მიხედვით**

„სარკე თქმულთა“ თეიმურაზ II-ის (1700—1762 წწ.) ყველაზე დიდი და მნიშვნელოვანი ორიგინალური ნაწარმოებია. ხელნაწერებში ტექსტის სათაური ჩვეულებრივ ასეა წარმოდგენილი: „დღისა და ღამის გაბაასება, თქმული მეფის ერეკლეს ძის, მეფის თეიმურაზისაგან, რომელი იქმნა ცხებული შემდგომად წელიწადის ცხრის თქმისა ამისა; აწ წიგნსა ამას ეწოდების სარკე თქმულთა“¹.

როგორც ვხედავთ, ცნობა პოემის დაწერის დროის შესახებ სათაურშივეა მოცემული. ნათქვამია, რომ თეიმურაზი ამ ნაწარმოების დამთავრებიდან ცხრა წლის შემდეგ აკურთხეს მეფედ და აქედან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ „სარკე თქმულთა“ დაწერილი უნდა იყოს დაახლოებით 1736 წ., ვინაიდან თეიმურაზის ოფიციალური მეფედ კურთხევა 1745 წ. ოქტომბერში მოხდა. (ფაქტობრივად თეიმურაზი 1744 წ. გამეფდა).

„სარკე თქმულთა“ ორი დიდი ნაწილისაგან შედგება. პირველ ნაწილში გალექსილია ბიბლიური ამბები, ქრისტეს ცხოვრება, მსოფლიო კრებები და სხვ. ამ ნაწილს დღესდღეობით მხოლოდ თეიმურაზის პოეტური მემკვიდრეობის შესწავლისათვის თუ აქვს მნიშვნელობა. მისგან განსხვავებით „სარკე თქმულთას“ მეორე ნაწილი ძალიან საინტერესოა. იქ მხატვრულ ფორმებში იმდროინდელი საქართველოს ეთნოგრაფიული სინამდვილეა გადაშლილი: მეკლისი, ქორწილი, ნადირობა, თევზაობა, ბავშვის დაბადება, ბურთაობა, ყაბახის სროლა და სხვა საყოფაცხოვრებო სურათები.

მეტად საყურადღებოა, აგრეთვე „სარკე თქმულთაში“ მოტანილი ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობისა და ბრძოლის ხერხების აღწერა.

საქართველოს ისტორია, შეიძლება ითქვას, ომების ისტორია იყო. ქართველ ხალხს, უძველესი დროიდან XVIII ს-ის მიწურულამდე მუდმივად ზმლის ქნევა უხდებოდა ძლიერი და მრავალრიცხოვანი მტრების მოსაგერიებლად და ამ პირობებში მისი სამხედრო ხელოვნება არ შეიძლება სათანადოდ არ ვანეითარებულყოფი და დახვეწილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ საისტორიო წერილობით წყაროებში ხშირად იხსენიება ქართველთა ბრძოლები და ომები, ცნობები ქართული ლაშქრის მოქმედების სტრატეგიული და ტაქტიკური ფორმების შესახებ მაინც მწირია. ეს კიდევ უფრო ზრდის „სარკე თქმულთას“ მონაცემების მნიშვნელობას მით უმეტეს, რომ პოემის ავტორი, თეიმურაზ II, როგორც ყველა ქართველი მეფე, ამავე დროს მეომარი და სარდალი იყო, არაერთხელ ყოფილა ფიცხელ ბრძოლებში („ვეწერდი, ცხენს მჯდომი, ვლაშქრობდი“, —

¹ თეიმურაზ მეორე, თხზულებათა სრული კრებული, გ. ჯაფარიას წინასიტყვაობით, რედაქციით, ლექსიკონით და შენიშვნებით. თბ., 1939.

წერს თავის თავზე) და ამიტომაც მისი ცნობები, ამ საკითხში, უეჭველად იმსახურებენ ნდობას.

როგორც წერილობითი საისტორიო წყაროები გვიჩვენებენ, ფეოდალური საქართველოს სამეფო მისი ძლიერების ხანაში, ოთხ სამხედრო ოლქად ანუ სადროშოდ იყოფოდა. პირველ სადროშოს წარმოადგენდა სამხრეთ საქართველო მისი მიმდებარე თემებით, მეორე სადროშოს ლიხთ-იმერეთი, მესამე სადროშოს კახეთ-ჰერეთი და მეოთხეს — ქართლი. სადროშოებიდან გამოსული რაზმები, „სრულიად საქართველოს“ ლაშქრის საბრძოლო წყობაში მკაცრად განსაზღვრულ ადგილს იკავებდნენ. როგორც ვახუშტი გადმოგვცემს, „წინამბრძოლნი იყუნ თორეგნი, ციხისჯვარეულნი და ახალციხეელნი. და მიმყოლნი მათნი სრულიად მესხნი და კლარჯნი და სომხითისა, რომელნი ეპყრად; ხოლო მემარჯვენე მიმსვლელ-მცემელნი სრულიად ლიხთ-იქითი აფხაზ ჯიქითურთ; მემარცხენეთ მიმსვლელ-მცემელნი ჰერ-კახნი; ხოლო მეფისა აღმის მპყრობელნი ქართველნი და რომელნი როქით სპანი ეპყრნეს მეფესა“².

ქვეყნის სამხედრო ძალების ოთხ სადროშოდ დაყოფის სისტემა იმდენად შეისისხლბოდა ქართულმა სამხედრო ხელოვნებამ, რომ იგი გადატანილი იქნა ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, მის ნაცვლად აღმოცენებული ქართლის, კახეთის და იმერეთის სამეფოების სამხედრო ორგანიზაციებში, სადაც VXIII ს-ის დასასრულამდე იარსება³.

თეიმურაზ II-ს თავის პოემაში აღწერილი აქვს სწორედ ეს, კლასიკური საბრძოლო წყობა ბრძოლის ველზე, ქართული ლაშქრის ოთხ დიდ რაზმად გაშლა სადროშოების მიხედვით და ეს აღწერა გაცილებით უფრო დეტალურია, ვიდრე სხვა რომელიმე წყაროს ცნობები ამ საკითხზე. პოემაში თეიმურაზი ასე გადმოგვცემს ლაშქრის მოქმედებას ბრძოლის ველზე:

დააწონ რაზმი ოთხ რიგად, წინ მეწინავე იდგესა,
სხვა დროშა მეორე ზურგად მეფეს მემარჯვენეთ უდგესა,
მარცხნივ მხარს მესამე დროშა მემარცხენეთ გაარევსა,
მეფე მეოთხე დროშითა სამს დროშას უკან ვლიდესა.

თვითონ რაზმსა უფროსადა სარდალი ჰყავს მარჯებლად,
ადრითგანვე მიცემული დროშაზედა ჯარი მხლებლად,
თავადი და გლეხი ბევრი დროშას ახლდეს შესაბმელად,
უნდა იყოს თვითონ რაზმი თორმეტ ათას არ ნაკლებად.

რაზმს თვითონ წინ ჰყავს მეოთხე ქვეითი, ცხენიანია,
ქვეითს ცხენიანს თავ-თავად ჰყავს მიჩენილი თავნია,
მეშუბარი უდგას უკანა, შეკაზმული აქვსო ტანია,
საომრად დამზადებული მოსაწონია ყმანია.

რა შეიქმნას მტერი მტერზე ერთმანეთზე მიწეული,
ჯერ დასცლიან ზარბაზნებსა, ხმა აქეთ ზეცას აწეული,

² ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც. თბ., 1973, გვ. 30.

³ აქ კლ იმ იმ აშ ე ლ ი, მასალები XV—XVIII სს. ქართლისა და კახეთის სადროშოების ისტორიისათვის — XIV—XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი, თბ., 1964, გვ. 122.

მერმე ესერის ქვეითობა, ჩახმახი აქვსთ მოწვეული,
მასთან დასცლის ცხენიანად მეთოფეცა გულად სრული.

ერთმანერთზე რა დასცლიან თოფს, შეუტევს მემუბარი,
მეწინავეს სხვა დროშები ზურგს მოაბავს, ეთო კლდე მყარი,
ვინცა ვარგა ვაჟი-კაცი, წინ მივიდეს, არ დამდვარი,
თორმეტ შუბზე გარდაწყვეტა“ — უთქვამთ, დადებული არი...⁴

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ქართული ლაშქარი ბრძოლის წინ ოთხ დიდ რაზმად ეწყობოდა სადროშოების მიხედვით. რაზმები რიცხვით დაახლოებით ერთმანეთის ტოლები იყვნენ.

რა თქმა უნდა, ძნელი დასაჯერებელია, რომ თითოეული მათგანი 12 ათას მებრძოლს ითვლიდა. სადროშოებში შეიძლებადა ყოფილიყო ამდენი სამხედროვალდებული მამაკაცი („თავი“) მაგრამ არა გვგონია, უკეთეს შემთხვევაშიც კი, ველზე, რეალურად, ქაღალდზე აღნიშნული რაოდენობის ნახევარზე მეტი გამოსულიყო. მიუხედავად ამისა, თეიმურაზის ეს ცნობა მაინც საყურადღებოა. იგი გვიჩვენებს, რომ წესით სადროშოთა რაზმები რიცხობრივად ტოლფარდები უნდა ყოფილიყვნენ.

ყოველ რაზმს თავისი სარდალი ჰყავდა, რომელიც სადროშის სათავეში აღრთვანვე იყო დაყენებული და კარგად იცნობდა მეომრებს. რაზმების წინა ხაზს ქვეითი და ცხენოსანი მეთოფეები შეადგენდნენ, რომლებსაც თავ-თავისი მეთაურები ჰყავდათ. ჩვენი აზრით, მეთოფეები ოთხ-ხუთ მწყრივზე ღრმად არ იქნებოდნენ დაწყობილნი, რათა ცეცხლსასროლი იარაღის ძალა, რაც შეიძლება ეფექტურად ყოფილიყო გამოყენებული. ზარბაზნები მეთოფეების წინ, ან მათ ქვედანაყოფებს შორის არსებულ ინტერვალებში იდგებოდა. პოემიდან არ ჩანს, ქვეითი და ცხენოსანი მეთოფეები ცალ-ცალკე რაზმებად იყვნენ დაწყობილი თუ ერთსა და იმავე რიგებში იდგნენ, წინ ქვეითი და უკან ცხენოსანი. რაზმის მეორე ხაზს წარმოადგენდა მემუბართა მხედრობა, ქართული ფეოდალური ლაშქრის მთავარი დამრტყმელი ძალა.⁵

არმიის აენგარდი მეწინავე რაზმი იყო. მთავარი ძალები მემარჯვენე და მემარცხენე დროშებისაგან შედგებოდა. მემარჯვენეები დგებოდნენ მეწინავე რაზმის მარჯვნივ და უკან, მემარცხენეები კი, იმავე ხაზზე მეწინავესგან შესაბამისად მარცხნივ და უკან. მეფის დროშა არმიის მესამე ხაზს ჰქმნიდა და ფაქტობრივად საერთო რეზერვს წარმოადგენდა.

ამგვარი საბრძოლო წყობა ქართულ ლაშქარს უკვე XIII ს-ის დასაწყისში გააჩნდა. და ეს ფაქტი იმდროინდელი ქართული სამხედრო ხელოვნების განვითარების მაღალ დონეზე მიუთითებს. დასავლეთ ევროპაში მსგავსი დაწყობა გაცილებით გვიან დაიწყო. თამარის ეპოქიდან თეიმურაზ II-ის დრომდე განვლილმა საუკუნეებმა ბევრი ახალი რამ მოიტანეს სამხედრო საქმეში და, რა

⁴ თეიმურაზ მეორე, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 86—87, სტრ. 703—707

⁵ ასეთ საბრძოლო წყობას ვხვდებით ი. თბილელთან: „თხროლის პირს ჩვენ მიუყენეთ მე-ოთხე-მანდარები“ (ი. თბილელი, დიდმოურავიანი, გ. ლეონიძის რედაქციით, თბ., 1939, გვ. 13, სტრ. 65, არჩილთან: „შევსხდით რაღაც ვიყავით, მეთოფეები წინ წადგეს“ (არჩილიანი, ტ. II, გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა, თბ., 1937, გვ. 115, სტრ. 999 და სხვა წყაროებში).

თქმა უნდა, შეიტანეს ცვლილებები ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობაში, მაგრამ ლაშქრის ოთხ ნაწილად დაყოფა და ბრძოლის ველზე ამ ნაწილების ჰადრაკული განლაგება, როგორც ჩანს, ძირითადად უცვლელი დარჩა. „სარკე თქმულთა“-ში აღწერილი „ომის ამბავი“ XVII—XVIII სს-ის ქართული საბრძოლო წყობაა.

ბრძოლას მეწინავე დროშა იწყებდა. თოფ-ზარბაზნების დაცლის შემდეგ მტერს მეშუბარი ცხენოსნები მიუხდებოდნენ. ისინი წინ გამოდიოდნენ, ალბათ, მეთოფეთა რაზმებს შორის დატოვებული ინტერვალებიდან და, აგრეთვე, მათი ფლანგების შემოვლის გზით. მეწინავეთა დარტყმა, ჩვეულებრივ, მტრის საბრძოლო წყობის ცენტრზე მოდიოდა. თუ მტერი შეეცდებოდა ქართველთა მეწინავე რაზმისთვის გვერდებიდან მოევლო მაშინ მისი ფლანგები მემარჯვენე და მემარცხენე დროშების დარტყმის ქვეშ აღმოჩნდებოდა, რომლებიც მცირე ხნის შემდეგ ებმებოდნენ ბრძოლაში. თეიმურაზს კარგად აქვს ნათქამი: „მეწინავეს სხვა დროშები ზურგს მოაბამს ვით კლდე მყარი“. მსგავსი ამბავი აქვს აღწერილი არჩილს „თეიმურაზიანში“.

...ჩვენ მივედით მეწინავე ზეღან შეპხვდა დიღთა ჯართა,
ქისიყელთა გაუჭირდათ, მიცვირს ან კი ვით შეპართა,
მიეშველნენ მემარცხენი ენისელთა დროშა მალე,
კვლავ შეიქმნა ცემა დიდი, ველარ ჰპოვეს მათ წამალე...⁶

საერთო რეზერვი, მეფის დროშა, ბრძოლაში ებმებოდა ყველაზე გვიან-წყვეტ მომენტში, ან გამარჯვების დასაგვირგვინებლად, ან ბრძოლის რომელიმე უბანზე შექმნილი სახიფათო მდგომარეობის გამოსასწორებლად.

თუ მტერი დამარცხდებოდა და პირს იბრუნებდა, მას დიდ მანძილზე მისდევდნენ. მეშუბარი მხედრების მიერ ცხენიდან ჩამოგდებულ მტრის მეომრებს სწირად ქვეითები ხოცავდნენ. პოეტი ამბობს:

გამარჯვებული შუბები თორმეტი გასტეხს მტერსაო,
რაკი გაიქცეს თვით მტერი, ვინ შეუნახავს ზელსაო,
შოგ გაერევა ვაჟაკი, ვით ბარი გუნდში ტრედსაო,
მათ ჩამოყარონ მტერი და ბევრს გამოსჭირდნენ ყელსაო⁷.

ასეთია თეიმურაზ II-ის მიერ „სარკე თქმულთა ანუ დღისა და ღამის გაბაასებაში“ დახატული ომის სურათი. რა თქმა უნდა, ზემოდ აღწერილი საბრძოლო წყობა შაბლონი არ იყო და მხედართმთავარს სხვა შემთხვევაში, გარკვეული სიტუაციიდან გამომდინარე, სხვანაირად შეეძლო დაეწყო ლაშქარი. ამის შესახებ პირდაპირ უწერია ვახუშტის: „ხოლო წესთა ამათთა იყო ყოველი ივერია ანუ გეორგია ოთხ სადროშოდ განყოფილი... გარნა ოდესმე სამად მიმსვლელად ანუ სხვარიგ მიიყვანდიან, ვითარ ამჯობინის მეფე ანუ სპასალარი“⁸.

⁶ არჩილიანი, ტ. II, გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა, გვ. 63, სტრ. 549—550.

⁷ თეიმურაზ მეორე, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 87, სტრ. 708.

⁸ ვახუშტი, გვ. 30.

მ ო წ ი ნ ა ა ლ მ დ ე ბ ე

მეწინავე
დროშა

მემატყენა
დროშა

მემატყენა
დროშა

მეფის
დროშა

თუ მტრის ლაშქარი იმდენად მრავალრიცხოვანია, რომ მასთან პირისპირ შეხვედრა უაზრობაა, თეიმურაზი მიზანშეწონილად თვლის პარტიზანული ბრძოლის გამართვას, მოულოდნელი თავდასხმის მოწყობას მტრის ბანაკზე.

დღისა ჭარსა თუ პირდაპირ დღისით ვერცინ მოერევის
ღამე თავსა დაესხიან, კაცი ზღმით შეგ შეერევის,
შეუტყობარად დასხმა მტერსა ფეხს აუღვამს, აირევის,
ამ გზით ვატყდეს მძლავრი ჭარი, დამარცხდების, გაიქცევის⁹.

პოემაში მოკლედ არის აღწერილი აგრეთვე ციხე-სიმაგრის წინააღმდეგ ბრძოლა — „ყუმბარის სროლა, ზარბაზნის და ნალმის მიცემულობა, ეს ყველა იქნას დღისითა, მას ზედა იერიშობა“¹⁰, მტრის ქვეყნის დარბევა მოთარეშეთა მიერ და სხვ.

ამრიგად, როგორც ვნახეთ, თეიმურაზ II-ის პოემა „სარკე თქმულთა ანუ დღისა და ღამის გაბაასება“ შეიცავს მეტად საყურადღებო ცნობებს ქართული ლაშქრის ბრძოლის ფორმების შესახებ. დასტურდება, რომ ქართული საბრძოლო წყობა დანაწევრებული იყო ფრონტსა და სიღრმეში. საღროშოები წარმოადგენდნენ როგორც საორგანიზაციო, ასევე ტაქტიკურ ერთეულებს. რომლებიც ბრძოლაში აქტიურად ურთიერთქმედებდნენ ერთმანეთთან. ასეთი დაწვრილებითი ცნობები ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობის შესახებ არც ერთ სხვა წყაროში არ არის შემონახული.

⁹ თეიმურაზ მეორე, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 88, სტრ. 714.

¹⁰ იქვე, გვ. 87, სტრ. 711.

Г. З. АНЧАБАДЗЕ

БОЕВОЙ ПОРЯДОК И ПРИЕМЫ ВЕДЕНИЯ БОЯ ГРУЗИНСКОГО ВОЙСКА ПО ДАННЫМ ПОЭМЫ ТЕЙМУРАЗА II «БЕСЕДА ДНЯ И НОЧИ»

Резюме

Поэма «Беседа дня и ночи» (написана ок. 1736 г.) является самым крупным произведением царя Теймураза II — поэта и полководца (1700 — 1762 гг.). Она содержит важные сведения о разных сторонах жизни грузинского народа. Особенный интерес представляют сведения, характеризующие военное искусство Грузии первой половины XVIII в. Теймураз описывает боевой порядок грузинского войска, делившегося на четыре знамени (дроша). Каждое знамя представляло собой ополчение одного военного округа (садрошо) и состояло из отрядов пеших и конных стрелков и конных копейщиков. Имелась также артиллерия. Знамена строились в три линии и во время сражения активно взаимодействовали друг с другом. В поэме имеются также сведения о приемах ведения ночного боя и осаде крепостей. «Беседа дня и ночи» — важный источник по военной истории феодальной Грузии.

წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ისტორიის ძველი და შუა საუკუნეების წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

გოჩა ჯაფარიძე

XIII საუკუნის თბილელი მეცნიერი მარაღის ობსერვატორიაში

1259 წელს გამოჩენილმა ირანელმა მეცნიერმა ნასირ ად-დინ ატ-ტუსიმ¹ ილხანთა ირანის ყაენის ჰულაგუს (1256—1265) ბრძანებით ქ. მარაღაში (აზერბაიჯანი) დაარსა ობსერვატორია², რომელმაც დაახლოებით ნახევარი საუკუნე იარსება³.

მეცნიერების ისტორიის მკვლევარნი მარაღის ობსერვატორიას თვლიან ახალ ეტაპად შუა საუკუნეების მუსლიმური ობსერვატორიების განვითარება-ევოლუციაში. მან დაჩრდილა თავისი წინამორბედები და მოგვიანებით მას მხოლოდ ულუღ-ბეგისა (1447—1449) და ოსმალთა სულტანის მურად III-ის (1595—1603) ობსერვატორიებს თუ უტოლებენ მნიშვნელობით⁴.

მარაღის ობსერვატორია აღჭურვილი იყო თავისი დროისთვის საუკეთესო ასტრონომიული ხელსაწყოებით⁵ მისი ბიბლიოთეკა ითვლიდა 400 ათას წიგნს, რომლებიც მონღოლებმა დაპყრობილ ქვეყნებში დაიტაცეს⁶. თვით მრავალმხრივმა და ფართო ინტერესების მქონე მეცნიერმა ნასირ ად-დინ ატ-ტუსიმ ობსერვატორიაში შემოიკრიბა ჯგუფი გამოჩენილი მუსლიმი და ჩინელი მეცნიერებისა. ამის გამო, ა. საილის შენიშვნით, მარაღის ობსერვატორია იყო არა მარტო ასტრონომიული კვლევა-ძიების ცენტრი, მას ჰქონდა სამეცნიერო აკადემიის ხასიათიც, სადაც არსებობდა მეცნიერული კონტაქტებისა და იდეების გაცვლის შესანიშნავი შესაძლებლობა⁷.

¹ ნასირ ად-დინ ატ-ტუსის მოღვაწეობისა და მისი შრომების შესახებ იხ. H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihrer Werke*. Leipzig, 1900, გვ. 146—153; G. Sarton, *Introduction to the History of Science* Vol. II, Pt. II, Baltimore, 1931, გვ. 1001—1013; Г. Д. Мамедбейли, *Основатель Маррагинской обсерватории Насирэддин Туси*. Баку, 1961. R. Strothmann, J. Ruska, Al-Tüsi, Naṣir al-Dīn. „Enzyklopaedie des Islām“. Bd. IV, Leiden-Leipzig, 1934, გვ. 1062—1063.

² მარაღის ობსერვატორიის შესახებ იხ. A. Sayili. *The Observatory in Islam*, Ankara, 1960, გვ. 187—223. Г. Д. Мамедбейли, *დასახ. ნაშრომი*; E. S. Kennedy. *The Exact Sciences in Iran under the Saljuqs und Mongols*, „The Cambridge History of Iran“, Vol. 5, Cambridge, 1968, გვ. 668—673, 678.

³ ობსერვატორიამ არსებობა შეწყვიტა არა უადრეს 1304 წ. და არა უგვიანეს 1316 წ. შემორჩენილია მისი ნანგრევები. იხ.: A. Sayili, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 197, 213; D. N. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran. The Ilkhanid Period*. Princeton, New Jersey, 1955, გვ. 107, სურ. 5; L. Lockhart, *Persian Cities*, London, 1960, გვ. 60—62.

⁴ A. Sayili, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 393, 396; შდრ. H. Nāsr, *Islamic Science, An Illustrated Study*, 1976, გვ. 112.

⁵ ამ ინსტრუმენტების შესახებ იხ. G. Sarton, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 1004; A. Sayili, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 197—201.

⁶ H. Suter, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 147; В. В. Бартольд, *Сочинения*, т. VII, М., 1971, გვ. 204; И. Ю. Крачковский, *Арабская географическая литература, «Избранные сочинения»*, т. IV, М.—Л., 1957, გვ. 114. A. Sayili, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 194; Г. Д. Мамедбейли, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 31.

⁷ A. Sayili, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 207.

მარალის ობსერვატორიის მრავალრიცხოვან თანამშრომლებს შორის ჩვეულებრივ გამოყოფენ ოთხ მეცნიერს, რომელთაც ნასირ ად-დინ ატ-ტუსის ხელმძღვანელობით დაევალოთ ობსერვატორიის შექმნა და ორგანიზაცია. ნასირ ად-დინ მათ თავად ასახელებს თავისი „ზიჯ-ი-ილხანის“ („ილხანის ასტრონომიული ცხრილების“) შესავალში. ესენია: მუ'აიდ ად-დინ ალ-ფურდი — დამასკოდან, ნაჯმ ად-დინ დაბირანი — ყაზვინიდან, ფაზრ ად-დინ ალ-მარალი — მოსულიდან და ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი — თბილისიდან⁸.

თავდაპირველად სწორედ ეს ოთხი მეცნიერი ნასირ ად-დინ ატ-ტუსისთან ერთად შეადგენდნენ ობსერვატორიის შტატს, მის საყრდენს (რუქნ). პირველი სამი მუსლიმური სამყაროს საკმაოდ ცნობილი პოლიტიკური და კულტურული ცენტრებიდან (დამასკო, მოსული, ყაზვინი) იყვნენ. გამონაკლისია ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი, რომელიც ქრისტიანული საქართველოს დედაქალაქიდან მიიწვიეს⁹.

თბილისში მუსლიმური მოსახლეობა, როგორც ცნობილია, თბილისის საამიროს შექმნასთან ერთად (VIII ს-ის 30-იანი წლები) გაჩნდა და არსებობდა მას შემდეგაც, რაც მუსლიმთა ბატონობისგან განთავისუფლდა (1122) და კვლავ საქართველოს სატახტო ქალაქად იქცა (ე. ი. XII—XIII და მომდევნო საუკუნეებში).

მუსლიმური თბილისის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის სხვადასხვა საკითხი შესწავლილია ვრცელ სამეცნიერო ლიტერატურაში (ივ. ჯაფახიშვილი, ვ. მინორსკი, შ. მესხია, მ. ლორთქიფანიძე, ვ. გაბაშვილი, რ. კიკნაძე, ე. სიხარულიძე, ო. ცქიტიშვილი, მ. გაბაშვილი და სხვ.), მაგრამ თითქმის არაფერი ვიცით თბილელ მუსლიმთა კულტურის შესახებ. ამდენად ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატის თბილური წარმომავლობა, ისევე როგორც მისი კავშირი მარალის ობსერვატორიასთან, ბუნებრივია, გარკვეულ ინტერესს იწვევს.

ცნობები ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატის შესახებ დაცულია XIII—XVI სს არაბულ და სპარსულ წერილობით წყაროებში. ყველაზე ვრცლად მის შესახებ მოგვითხრობს მარალის ობსერვატორიის ბიბლიოთეკის გამვე, არაბი ისტორიკოსი იბნ ალ-ფუფატი (გარდ. 1336 წ.) ნაშრომში „თალხის მაჯმა' ალ-ადამ ჰი მუ'ჯამ ალ-ალკაბ“¹⁰ („მოკლე კრებული ცნობებისა ლაკაბთა ლექსიკონში“):

⁸ დამოწმებულია პ. ზუტერის მიხედვით. H. Suter, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147, შდრ. თაბრი-ი თარიხ-ი ვასაფი, თერანი, 1346/1967, გვ. 29, მ. ბაჰარ, საბჭუნასი, ტ. III, თერანი, 1337/1968, გვ. 159; Ibn Shakir al-Kutubi (†764/1362), Fawat al-wafayat. Ed. by Ihsan Abbas, vol. III, Beirut, 1974, გვ. 251. Рашид ад-Дин. Сборник летописей, Т. III, перев. с персидского Л. К. Арендса, М.—Л., 1946, гв. 48—49.

⁹ ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატის თბილური წარმომავლობა ნასირ ად-დინისა და სხვა ცნობების მიხედვით აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში. ახ.: Всемирная история. Шоссера, т. II, Санкт-Петербург—Москва, 1869, гв. 360; H. Suter, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147; G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1005; История Азербайджана, Т. I, Баку, 1958, гв. 195; Г. Д. Мамедбейли, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193; რ. კიკნაძე, ულუღ-ბეგა, თბ., 1968, გვ. 63—64; მ. გიორგოზიანი, თბილისისა და გელათის ობსერვატორიები, მეცნიერება და ტექნიკა, № 12, 1973, გვ. 18—19; ე. ხარაძე, ასტრონომია, „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. I, თბ., 1975, გვ. 650; Н. Берозашвили, Тбилисский список «Начал» Евклида, „მათემა“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 2, თბ., 1977, გვ. 165 და სხვ.

¹⁰ ამ ნაშრომის მხოლოდ IV და V ტომები შემორჩა. V ტომისათვის „მუ'ჯამ ალ-ალკაბ“, 1932 წ. ლაჰორში გამოცა აბდ-ალკადუს ალ-ინდიმ. IV ტომი, რომლის ხელნა-

„ფახარ ად-დინ აბუ ლ-ფადლ“ აბდ ალ-ფაზიზ იბნ 'აბდ ალ-ჯაბბარ იბნ 'უმარ ალ-ხილატი, ბრძენი, ექიმი, იყო ერთი იმ ხუთ ბრძენთაგან, რომლებიც შეთანხმდნენ (ემულშავათ) მარალის ობსერვატორიაში დიდი სულტნის ჰულაგუს დროს 657წ. (29.XII.1258—17.XII.1259 წ.). მათი უფროსი იყო ნასირ ად-დინი(ხოლო დანარჩენები:) ფახარ ად-დინ ალ-ხილატი, ფახარ ად-დინ ალ-მარალი, მუ'აიდ ად-დინ ალ-ურდი და ნაჯმ ად-დინ ალ-კახვინი. ისინი აირჩია ნასირ ად-დინმა და სულტანმა გაგზავნა (ხალხი) მათ მოსაყვანად.¹¹

ფახარ ად-დინი დახელოვებული იყო ექიმობაში. ის სწავლობდა შ ა ზ ხ მეტაზნობი ად-დინ 'ალი იბნ აჰმად იბნ ჰუბალ ალ-ბაღდადისთან და შესისწავლა მისი წიგნი „ალ-მუხთარ“. მოისმინა (ს ა მ ი ა) „ჯამი' ალ-უსულ“ მისი შემდგენლის მაჰდ ად-დინ აბი სა'ადათ იბნ ალ-ასირისგან. (ფახარ ად-დინი) ითხოვდა ხალიფას კარისგან (დ ა რ ა ლ-ხ ი ლ ა ფ ა), რომ დაეწერათ მისთვის მ ა ნ შ უ რ ი თბილისისა და მისი სანახების კ ა დ ის თანამდებობაზე და მიიღო ის. დაუმეგობრდა (საჰიბა) ავჰად ად-დინ ალ-ქირმანის, რომელმაც შემოსა ის ხ ი რ კ ა თ-თ-ა-ს ა ვ ვ ე უ ფ ი თ. მან მომცა ი ჯ ა ზ ა. მიიცვალა მარალას, 680 წ. შავვალში (1282 წ. იანვარი-თებერვალი). დაიბადა 587/1191 წ.¹²

იბნ ალ-ფუფატის ცნობებში ბევრი საინტერესო დეტალია ფახარ ად-დინის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ.

წარმომავლობა. ფახარ ად-დინ ალ-ხილატი დაიბადა 1191 წ. წარმომავლობის სახელი ნ ის ბ ა ალ-ხილბტი (ან ახლბტი) მიუთითებს მის რაღაც კავშირზე ქ. ხლაითან, შაჰარმენტა სახელმწიფოს დედაქალაქთან ვანის ტბის სანაპიროზე. შესაძლოა ის დაიბადა ხლათში, ანდა ხლათელები იყვნენ მისი მშობლები, რაიმე კონკრეტული ცნობა ფახარ ად-დინის ხლათში მოღვაწეობის შესახებ არ მოგვეპოვება.

განათლება. იბნ ალ-ფუფატის თანახმად ფახარ ად-დინს მიუღია სამედიცინო განათლება. ის სწავლობდა მეტაზნობი ად-დინ აჰმად იბნ ჰუბალ ალ-ბაღდადისთან¹³, რომელიც ითვლება XII ს. მახლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთ

წერიც დაცული დამსკოში, აზ-ჰაჰირის წიგნთაღაცეში, 1963—1967 წლებში დამსკოში ოთხ ნაწილად დაბეჭდა მ. ჯ ა ვ ვ ა დ მ ა. ამ თხზულებაში ლაკაბების (ტიტულების) მიხედვით დალაგებული იბნ ქალ-ფუფატის თანამედროვე, თუ წინამორბედი მრავალი საერო და სასულიერო პირის მოკლე ბიოგრაფია.

¹¹ იბნ ალ-ფუფატი, თაღის მაჰმად ალ-ადბ, ტ. IV/3, დამსკო, 1965, გვ. 215—216 № 2175. ცნობის ეს ნაწილი რუსულად თარგმნილი აქვს ზ. ბუ ნ ი ა ტ ო ვ ს, რომელმაც, რამდენადაც ვიცით, საბჭოურ ორიენტალისტკაში, პირველად მიჰქცია ყურადღება იბნ ალ-ფუფატის ნაშრომს. З. М. Бунят о в, Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати «Талхис маджма' ал-ადаб фи му' джам ал-ალკაბ». Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, Баку, 1970, № 3—4, გვ. 168; მ ის ი ე ვ, Сведения о некоторых сотрудниках Марагинской обсерватории в сочинении Ибн ал-Фувати, «Циркуляр Шамахинской астрономической обсерватории», 1971, ч. VIII, გვ. 9; ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში იხ. გ. გ ი ო რ გ ო ბ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18—19.

¹² იბნ ალ-ფუფატი, თაღის მაჰმად ალ-ადბ... ტ. IV/3, გვ. 216—217, № 2175.

¹³ მისი ბიოგრაფიის შესახებ იხ. იბნ ა ბ ი უ ს ა ზ ბ ი ა. 'უმუნ ალ-ანბა' ჭი ტაბაკათ ალ-ტბბა'. ტ. I, კაირო, 1882, გვ. 304—306. უ მ ა რ ი დ ა ქ ა პ ა ლ ა, მუ'ჯამ ალ-მუ'ალლინინ, ტ. 7, დამსკო, 1959, გვ. 21; J. Vernet, Ibn Hubal, Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition (შემდეგ EI²), t. III, გვ. 825.

ყველაზე დიდ ექიმად¹⁴. ფაზრ ად-დინს შეუსწავლია მისი მთავარი ნაშრომი „მუხთარაჲ ჭი-ტ-ტიბა“¹⁵ („ჩრეული მედიცინაში“), რომელიც თანამედროვეთა აზრით „იყო დიდებული წიგნი, რომელიც მოიცავდა ცოდნასა და პრაქტიკას“¹⁶.

არაბი ისტორიკოსი ას-საჰადი (გარდ. 1362 წ.) თავის ვრცელ ბიოგრაფიულ ლექსიკონში აღნიშნავს, რომ ფაზრ ად-დინი მუჰაზზიბ ად-დინთან ქ. მოსულში სწავლობდა¹⁷. ეს კი შეიძლებოდა მომხდარიყო 1204—5 წლიდან, როცა იბნ ჰუბალმა დატოვა ქ. მარდინი¹⁸ და დასახლდა მოსულში, სადაც 1213 წ. 13 ივნისს გარდაიცვალა¹⁹.

ასევე მოსულში ცხოვრობდა და აქ გარდაიცვალა 1210 წ. 24 ივნისს ფაზრ ად-დინის მეორე მასწავლებელი, ცნობილი ლიტერატორი, გრამატიკოსი, ყურანის კომენტატორი და მუსლიმური სამართლის—ფიჰის დიდი მცოდნე—მაჰდ ად-დინ აბუ სა'ადათ მუბარაჲ იბნ ალ-ასირი. მაჰდ ად-დინი გადაცემდა ჰადისებსაც—ისლამის ფუძემდებლის მუჰამადის გამონათქვამებისა და მოქმედებების შესახებ გადაცემებს, რომლებიც მუსლიმური სამართლის ერთ-ერთი წყაროს წარმოადგენენ²⁰. მისი მრავალრიცხოვანი შრომებიდან უმნიშვნელოვანესია სწორედ ჰადისების კრებული „ჰამი' ალ-უსულ ჭი აჰადის არ-რასულ“²¹ („კრებული საფუძვლებისა მოციქულის ჰადისების შესახებ“), რომელიც შეუსწავლია (სამიწა) ფაზრ ად-დინსა და, ამრიგად, მიუღია სამართლებრივი განათლებაც.

სავარაუდოა, რომ სწავლის წლები ქ. მოსულში, მუსლიმური კულტურის ამ უმნიშვნელოვანეს ცენტრში²² ფაზრ ად-დინისთვის 1210—1213 წლებში

¹⁴ G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 304. XIII ს. არაბი ავტორის იბნ აბი უსაბბი'ის თანახმად იბნ ჰუბალი იყო „ერთადერთი თავის დროში, გამოჩენილი მეცნიერი თავისი ეპოქისა საექიმო ხელოვნებაში“ („უღუნ ალ-ანბა“, გვ. 304).

¹⁵ ეს ნაშრომი ამჟამად გამოცემულია. იბნ ჰუბალ, ქითაბ მუხთარათ ჭი-ტ-ტიბ, ტ. I—IV, პადარაბადი, 1943—44.

¹⁶ იბნ აბი უსაბბი'ი, გვ. 306.

¹⁷ ას-საჰადი. ქითაბ ალ-ვაჰი ბილ-ვაჰაიათ, ტ. 19 (სულთან აჰმად III-ის ბიბლიოთეკის ნუსხა), გვ. 2. (დამასკოს არაბული ენის აკადემიის ფოტოპირი, № 19/ 2920).

¹⁸ თარღს ვიძლევიტ იბნ აბი უსაბბი'ის მიხედვით: იბნ ჰუბალს მარდინი დაუტოვებია მას შემდეგ, რაც ართუქიანმა გამგებელმა კუტბ ად-დინმა დახოცა თავისი აღმზრდელი ნიზამ-ად-დინ ალბაკში და მამულში ბადრ ად-დინ ლულუ („უღუნ ალ-ანბა“, გვ. 304) ეს ამბავი კი 1204—5 წ. თარიღდება. იბ. იბნ ალ-ასირი, ალ-ჰამილ ჭი-თ-თარბი, ტ. XI, ბერუთი, 1966, გვ. 508—509.

¹⁹ მისი ბიოგრაფიისა და შრომების შესახებ იბ. 'უმარ რიდა ქაჰჰალა. მუ'ჯამ ალ-მუ'ალლიჰინ, ტ. 8, დამასკო, 1959, გვ. 184; F. Rosenthal. Ibn al-Athir, E², t. III, გვ. 746.

²⁰ И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV веках, Л., 1966, გვ. 125.

²¹ ეს ნაშრომი 1949 წ. 12 ტომად გამოიცა კაიროში მ. პ. ალ-ფაჰის რედაქციით.

²² სწავლების ამ მეთოდის შესახებ იბ. Munir-ud-Din Ahmed, Muslim Education and the Scholar's Social Status up to the 5 th Century Muslim Era, Zürich, 1968, გვ. 93. შტრ. А. Б. Халидов, Книжная культура, «Очерки истории арабской культуры», V—XV вв., М., 1962, გვ. 260.

²³ XII—XIII სს მოსულის კულტურული ცხოვრების შესახებ იბ. სა'იდ ად-რეჰაჰი, აღ-მავსილ ჭი-ლ'-ად ალ-ათაბაჰი, ბაღდადი, 1958, გვ. 92—108.

დამთავრდა. ამავე პერიოდში უნდა მიეღო მას საფუძვლიანი მომზადება მათემატიკაშიც, რაც იმ დროს ასტრონომიის ცოდნასაც გულისხმობდა²⁴. იბნ ალ-ფუვატი ამის შესახებ არას გვაუწყებს; მაგრამ ამგვარი დასკვნის გამოტანის უფლებას გვაძლევს ფაზრ ად-დინის ერთი მათემატიკური ნაშრომი, რომელსაც ქვემოთ მოვიხსენიებთ და მისი მოღვაწეობა მარადის ობსერვატორიაში.

მოღვაწეობა. მარადის ობსერვატორიაში მიწვევამდე ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატის ცხოვრებაში, იბნ ალ-ფუვატის თანახმად, შეიძლება გამოვყოთ მისი დაინტერესება სუფიზმით, თბილისის ყადის თანამდებობის მიღება და საექიმო მოღვაწეობა.

სუფიზმით გატაცება XII—XIII საუკუნეებში, როგორც აღნიშნულია სა-მეცნიერო ლიტერატურაში, კარგ ტონად ითვლებოდა²⁵.

XII საუკუნიდან ოფიციალური სუნიტური ღვთისმეტყველება შეურიგდა ზომიერ სუფიზმს. ეს უკანასკნელი მტკიცედ დამკვიდრდა ისლამის მსოფლმხედველობის სისტემაში და თანდათან ისლამიც განიმსჭვალა სუფიური იდეებით. სუფიზმი ფართოდ გავრცელდა, განსაკუთრებით ქალაქებში. სუფიებად, ან ამა თუ იმ სუფი შეიხის მიმდევრებად ხდებოდნენ როგორც ქალაქის დაბალი ფენები და გლეხები, ისე ფეოდალები და მსხვილი ვაჭრები²⁶. გამონაკლისს არც მეცნიერები შეადგენდნენ, რომელთაც ამავე დროს ოფიციალური თანამდებობებიც ეკავათ²⁷.

სუფიზმს ეზიარა ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატიც, რომელიც გახდა XIII საუკუნის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ირანელი მისტიკოსისა და პოეტის ავჰად ად-დინ ქირმანის²⁸ ერთი 17 მოწაფეთაგანი²⁹.

ავჰად ად-დინს შეუმოსავს ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი ხ ი რ კ ა ა თ-თ ა ს ა ვ უ ჭ ი თ.

როგორც ცნობილია: სუფიური ადათებით, სუფის გზაზე დამდგარი მ უ რ ი დ ი სულიერ მოძღვარს-შ ე ი ხ ს (შაჰს) ირჩევდა ხოლმე. მურიდს ევალებოდა შეიხის ნებას დამორჩილებოდა და უყოყმანოდ შეესრულებინა მისი მითითებები.

სუფიების რიგებში მიღებისას შეიხი მურიდს სუფის სამოსით-ხ ი რ კ ა ა თ-თ ა ს ა ვ ე უ ჭ ი განასახიერებდა მჭიდრო კავშირს სუფიდ მოქცეულსა და მის სულიერ მოძღვარს შორის. უკანასკნელი ხდებოდა მურიდის ყველაზე ინტიმური ფიქრებისა და სურვილების მესაიდუმლე, მისი „ჭეშმარიტი მამა“.³⁰

²⁴ A. S. Tritton, *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*, London, 1957

გვ. 136—137.

²⁵ И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 330.

²⁶ იქვე.

²⁷ ასე მაგ., სუფი იყო მარადის ობსერვატორიის თანამშრომელი კუტბ-ად-დინ შირაზი (†1311), რომელსაც სხვადასხვა დროს მალატიასა და სივასის ყადის თანამდებობაც ეჭირა. G. Sarton, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 1017—1020.

²⁸ ავჰად ად-დინ ქირმანის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ იხ.: B. M. Weischer. *Auhaduddin Kirmani und seine Vierzeiler, „Der Islam“*, Bd. 56/1, 1979, გვ. 130—134; *I d. Auhad al-Din... al-Kirmani*, El², t. V, გვ. 163—164.

²⁹ მათ შესახებ იხ.: Manaqeb-e Owahd al-Din Hamed ibn-e Abi-Alfakhr-e Kermani, *A Persian Text from the VII century A. H.* Edited by B. Forouzanfar, Tehran, 1969, გვ. 44—46. ნაშრომი მოგვეწვდის ბროფ. მ. თოდუაშვილის, რისთვისაც მადლობას გოვასხენებთ.

³⁰ Е. Э. Бертельс, *Суфизм и суфийская литература, „Избранные труды“*, М., 1965, გვ. 40; И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 323. J. L. Michon, *Khirkha*, El², t. V, გვ. 18.

როგორც იბნ ალ-ფუჟატის ცნობიდან ჩანს, ავჰად აღ-დინ ქირმანისა და ფახრ აღ-დინ ალ-ხილატის შორის ანალოგიური კავშირი დამყარებულია.

ვინაიდან მურიდს სუფიების ძმობაში კარს მხოლოდ შეიხი უღებდა, შეიძლება განესაზღვროთ ფახრ აღ-დინის სუფიდ გახდომის თარიღიც: არა უადრეს 1234—35 წლისა, როცა თავად ავჰად აღ-დინი გახდა სუფიების შეიხი ქ. ბაღდადში, რიბაჲ არ-მარზუბანიამ³¹ და არა უგვიანეს 1238 წ. 21 მარტისა, როცა ის გარდაიცვალა.

ცნობილია, რომ ავჰად აღ-დინი ბევრს მოგზაურობდა და ნამყოფი იყო საქართველოშიც. ავჰად აღ-დინ ქირმანის ცხოვრების აღწერაში, რომელიც მის მოწაფეთა წრეში ჩამოყალიბდა, აღნიშნულია, რომ ის რუსუდანის მეფობის დროს საქართველოშიც ჩამოსულა ტყვედ ჩავარდნილი ერთი თავისი ღელამის გამოსასხნელად. რუსუდანს ის კარგად მიუღია და საქართველოში დარჩენაც შეუთავაზებია, რაზედაც ავჰად აღ-დინ ქირმანი არ დათანხმებულა³².

არ ღრის გამორიცხული, რომ ფახრ აღ-დინ ალ-ხილატი ავჰად აღ-დინს საქართველოში, კერძოდ კი თბილისში შეხვდა და დაუახლოვდა. დასაშვებია ისიც, რომ მისი გატაცება სუფიზმით ირანელ მისტიკოსთან შეხვედრამდე, სწორედ თბილისში დაიწყო, სადაც სუფიების მოღვაწეობისთვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა.³³

თბილისთან ფახრ აღ-დინის მჭიდრო კავშირი სრულიად აშკარა ხდება თბილისის ყადის ანუ ყადის თანამდებობაზე მისი დანიშვნის შემდეგ.

ყადი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მუსლიმური ქალაქის მმართველობასთან და როგორც მუსლიმთა მოსამართლე, მსაჯული, დიდი გავლენითაც სარგებლობდა³⁴.

ყადის თანამდებობის არსებობა თბილისში განპირობებული იყო აქ მუსლიმური მოსახლეობის საკმაო რაოდენობით, როგორც მუსლიმთა ბატონობის დროს, ისე განთავისუფლების შემდეგ³⁵.

! |ყადის თანამდებობაზე ჩვეულებრივ სამართალმოცდნეები ინიშნებოდნენ ხოლმე. ფახრ აღ-დინ ალ-ხილატის, რომელსაც სამართლებრივი განათლებაც ჰქონდა მიღებული, უთხოვია და მიუღია კიდევაც ხალიფას კარისგან თბილისის და მისი სანახების ყადიობის მანუა რი—განსაკუთრებული მოწმობა, რომელიც ამ დანიშვნას ადამტურებდა და რომელიც საჩაროდ იკითხებოდა იმ ქალაქებისა და ოლქების მეჩეთებში, სადაც ვრცელდებოდა ყადის სამართალი-ყადა.³⁶

³¹ იბნ ალ-ფუჟატი, ალ-ჰავადის ალ-ჯამიაჲ ფი-თ-თაჰარუბ ან-ნაჰიაჲ ფი-ლ-მიაჲ ას-საბიაჲ შ. ჯაფადის რედ. ბაღდადი, 1351/1932, გვ. 73. B. Weischer, Auhaduddin Kirmani..., გვ. 130.

³² Manageb-e Owahd al-Din... გვ. 20—23. მ. თოდუა, ქართულ-სპარსული გერუნდები II, თბ., 1975, გვ. 196, შენ. 3. სხვათა შორის, ავჰად აღ-დინის მიწვევითა შორის კიდევ ერთი თბილისელია: უმარ იბნ აჰმად შამს აღ-დინ თაჰლისი. Manageb-e Owahd al-Din..., გვ. 153—159.

³³ History of Damascus 363—365 A. H. by Ibn al-Qalanisi... Ed. with Extracts from other Histories and Summary of Contents by H. F. Amiedroz. Catholic Press of Beirut, 1908, გვ. 206 (დამოწმებულია ალ-ფარუყის ცნობა).

³⁴ გ. გაბაშვილი, თბილისის მმართველობა X—XI სს. კვლევებში, თბ. შრომები, ტ. 108, 1964, გვ. 340. ყადის ორგანიზაციის შესახებ დოკუმენტები: E. Tyan. Histoire de l'organisation Judiciaire d'Islam. Leiden, 1960, გვ. 342—429.

³⁵ მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1981, გვ. 86.

³⁶ E. Tyan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 144; И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191.

ფაზრ აღ-დინის ვაჟის-³⁷ ალა აღ-დინის მოკლე დახასიათებაში³⁷ იბნ ალ-ფუვატი აღნიშნავს, რომ მამამისის ყადიობა მიუღია უკანასკნელი აბასიანი ხალიფა-საგან—მუსთა ‘სიმ ბილოაბისგან, ე. ი. 1242-1258 წლებში.

ნიშანდობლივია, რომ ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატიმ აბასიანთა ხალიფას სწორედ თბილისის და არა სხვა რომელიმე ქალაქის ყადიობა თხოვა. მას ალბათ საამისო საფუძველი ჰქონდა: აქა ცხოვრობდა, მოღვაწეობდა და კარგად იყო ცნობილი საქართველოს სატახტო ქალაქში.

ამ დროს სახელგანთქმული მუჰაზზიბ აღ-დინ აღ-ბაღდადის მოწაფეს — ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატის თავადაც გამოჩენილი ექიმის სახელი ჰქონდა გავარდნილი.

იბნ ალ-ფუვატი მოკლედ აღნიშნავს, რომ ის „დახელოვნებული იყო ექიმობაში“, ხოლო იბნ ალ-‘იბრი, იგივე აბუ ლ-ფარაჯ გრიგორიუს ბარ ჰებრეუსი (+1286), სირიული ქრისტიანული ლიტერატურის ბრწყინვალე წარმომადგენელი და ფაზრ აღ-დინის თანამედროვე მარალაში, მას თავისი დროის ყველაზე ცნობილ ექიმთა რიცხვს მიაკუთვნებს.³⁸

ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატი, როგორც აღინიშნა, 1259 წ. მიიწვიეს თბილისიდან მარალის ობსერვატორიაში.

ობსერვატორიაში მუშაობის სპეციფიკა განაპირობებდა მათემატიკისა და ასტრონომიის ცოდნას. ასეთი ცოდნა ჰქონდათ მარალში მასთან ერთად მიწვეულ დანარჩენ სამ მეცნიერსაც, რომელთაც ნასირ აღ-დინ ატ-ტუსის ხელმძღვანელობით დაეკისრათ ობსერვატორიის ორგანიზაცია.

მუჰიდ აღ-დინ აღ-‘ურდი იყო ასტრონომი და ინჟინერი, რომელმაც შექმნა ობსერვატორიის ასტრონომიული ხელსაწყოები და დაგვიტოვა ნაშრომი მათ შესახებ.³⁹

ნაჯმ აღ-დინ დაბირანი (ალ-კაზვინი) — ასტრონომი და ფილოსოფოსი, რომელმაც დაგვიტოვა ნაშრომები ფიზიკაში, ფილოსოფიასა და ლოგიკაში⁴⁰.

ფაზრ აღ-დინ აღ-მარალი — ინჟინერი და მათემატიკოსი, რომელსაც მრავალი მათემატიკური ნაშრომი დაუწერია⁴¹.

გამონაკლისს არც ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატი წარმოადგენდა.

XV ს-ის ირანელი ასტრონომი რუქნ აღ-დინ ამული ფაზრ აღ-დინს ობსერვატორიის ასტრონომთა რიცხვში ასახელებს,⁴² ხოლო XVI ს-ის სპარსულენოვანი ავტორი შარაფ-ხან ბიდლისი მას „ზუსტ მეცნიერებებსა და ასტრონომიაში თავისი დროის ცოდნის კრებულს“ უწოდებს.⁴³

³⁷ ‘ალა აღ-დინი, სხვათა შორის, ათ-თაქლისის ნიშნას ატარებდა. იბნ ალ-ფუვატის ის უნახავს 1305/6 წ. არარანში, ილხანთა ყაენის ბანაკში, სადაც ‘ალა აღ-დინი თბილისის ყადის თანამდებობას ითხოვდა. იბნ ალ-ფუვატი, თალხის მაჟმა’... ტ. IV/2, დამასკო, 1963, გვ. 1065 № 1586.

³⁸ იბნ ალ-‘იბრი, თა’რის მუხთასარ აღ-მაშარ, ბეირუთი /უთარილი/, გვ. 286. ჭრჭეობით უცნობია, დატოვა თუ არა ფაზრ აღ-დინმა თავისი სახელოვანი მასწავლებლის მსგავსად რაიმე ნაშრომი მედიცინაში. არაბული და სპარსული ხელნაწერების ჩვენთვის ხელმისაწვდომ კატალოგებში მათი დატენა არ მოხერხდა.

³⁹ G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1013—1014.

⁴⁰ იქვე, გვ. 868. Г. Д. Мамедбейли, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

⁴¹ იბნ ალ-ფუვატი, თალხის მაჟმა’ აღ-ადაბ, ტ. IV/3, გვ. 339.

⁴² A. Sayili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 215.

⁴³ Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме, том I, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой, М., 1967, гв. 398 (წყაროში მისი სახელი დამახინჯებულია: მველანა მუხი აღ-დინ ახლატი).

ფახრ ად-დინს დაუწერია მათემატიკური ნაშრომიც „ნურ ად-დალალა ჭი-ლ-ჯაბრ ვა-ლ-მუჟაბალა“ („შუქი მითითებისა ალგებრისა და ალ-მუჟაბალას თაობაზე“), რომელიც თეირანის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის კოლექციაშია (№4409/1) დაცული.⁴³

ნასირ ად-დინ ატ-ტუსის მიერ მარალის ობსერვატორიაში შეკრებილი მეცნიერები წარმოადგენდნენ იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის საუკეთესო სამეცნიერო ძალებს. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ობსერვატორიაში მუშაობდა კუტბ ად-დინ აშ-შირაზი, რომელიც ითვლება ყველა დროის ერთ-ერთ უდიდეს ირანელ მეცნიერად⁴⁴. ფახრ ად-დინ ალ-ხილატის მოხვედრა მარალის ობსერვატორიის თანამშრომელთა პირველ ოთხეულში უდავოდ მოწმობს მის დიდ მეცნიერულ ავტორიტეტს, რომელიც მას უნდა შეექმნა თბილისში მოღვაწეობის დროს.

მარალის ობსერვატორიაში შეკრებილი მეცნიერები ნასირ ად-დინ ატ-ტუსის მეთაურობით მუშაობდნენ ასტრონომიული ცხრილების ზი ჯ-ის შედგენაზე. ნასირ ად-დინის თავდაპირველი გეგმით ეს ცხრილები უნდა შედგენილიყო მზის გარშემო სატურნის სრულ წრიულ ბრუნვაზე დაკვირვებათა საფუძველზე, რაც დაახლოებით 30 წელს მოითხოვდა. მაგრამ ამ გეგმამ იმედები გაუტრია ჰულაგუ ყაენს.⁴⁵

ცნობილია, რომ ილხანთა მბრძანებელი ასტროლოგთა გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა და თავის მოქმედებას ხშირად ასტროლოგთა წინასწარმეტყველებით საზღვრავდა⁴⁶. ობსერვატორიის დაარსებისას ჰულაგუ ასტროლოგიური ინტერესებით ხელმძღვანელობდა. დაკვირვებათა 30 წლიანი პროგრამა ილხანთა ყაენს ხელს არ აძლევდა, რადგანაც მას სიცოცხლეშივე სურდა მიეღო პრაქტიკული სარგებლობა ობსერვატორიისგან. ამიტომაც მისი სურვილის შესაბამისად, ნასირ ად-დინმა შეცვალა თავდაპირველი გეგმა და მიიღო დაკვირვებათა 12 წლიანი პროგრამა, რომელიც 1271 წ. დასრულდა⁴⁷. მაგრამ ჰულაგუ ვერც ამ პროგრამის დასრულებას მოეწყო. ის 1265 წ. გარდაიცვალა.

12 წლიანი დაკვირვების შედეგად მარალის ობსერვატორიაში შეიქმნა ასტრონომიული ცხრილები, რომლებიც „ზიჯ-ი-ილხანის“ („ილხანის ასტრონომიული ცხრილების“) სახელით არის ცნობილი.

გ. სარტონის, ა. საილის და სხვა მეცნიერთა დასკვნით ეს ასტრონომიული ცხრილები იყო მარალის ობსერვატორიის თანამშრომელთა მთავარი მიღწევა, მათი შრომის მთავარი შედეგი.⁴⁸ გ. მამედბეილის შენიშვნით „ილხანის ცხრილები“

⁴³ Г. П. Матвиевская, Б. А. Розенфельд. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII—XVII вв.). Книга 2, М., 1983, зб. 411, № 374 6.

⁴⁴ G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1017—1020.

⁴⁵ A. Sayili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204.

⁴⁶ ილხანთა ასტროლოგიური ცრურწმენბისა, ასტრონომიისა და ასტროლოგიის კავშირის შესახებ ამ პერიოდში იხ. G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

⁴⁷ A. Sayili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204.

⁴⁸ G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1006; A. Sayili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204, 223.

ესაა «астрономический каталог Марагинской обсерватории, составленный самим Насирэдином, но являющийся плодом двенадцатилетнего труда всех ученых марагинской обсерватории».⁴⁹

„ზიჯ-ი-ილხანი“, რომელიც თავდაპირველად, ალბათ, სპარსულად დაიწერა, ოთხ წიგნად იყოფოდა. პირველშივე განხილული იყო სხვადასხვა ხალხების ქრონოლოგია, მეორეში — პლანეტების მოძრაობა, მესამეში — დროის განსაზღვრა, მეოთხეში კი — ასტროლოგიური ოპერაციები⁵⁰.

„ზიჯ-ი-ილხანი“ დიდი პოპულარობა მოიპოვა მახლობელ აღმოსავლეთში, მან შეაღწია ჩინეთში და ი. კრაჩკოვსკის შენიშვნით მთლიანად დაიმორჩილა აღვილობრივი ასტრონომიული მეცნიერება⁵¹. „ილხანის ცხრილები“ პრაქტიკულად გამოიყენებოდა ულუღ-ბეგის ასტრონომიული ცხრილების შედგენის შემდეგაც. ეს ნაშრომი არაერთხელ ითარგმნა არაბულად — სათანადო კომენტარებით და XVII ს-ში ცნობილი გახდა ევროპაშიც⁵².

ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი „ილხანის ცხრილების“ — ამ კოლექტიური ნაშრომის ერთ-ერთ თანავტორია, მაგრამ მისი როლი მარადის ობსერვატორიაში მხოლოდ ამით არ დამთავრებულა.

„ილხანის ცხრილების“ შედგენის შემდეგ გაირკვა, რომ დაკვირვებათა პროგრამის შემცირებამ მასში უზუსტობები გამოიწვია. ნასირ ად-დინ ატ-ტუსის არ დასცალდა მათი გასწორება⁵³. ის 1274 წ. გარდაიცვალა.

რუქნ ად-დინ ამულის ცნობით, ნასირ ად-დინ ატ-ტუსის სიკვდილის შემდეგ მარადის ობსერვატორიის ასტრონომები 30 წელი ფხიზლობდნენ, ვიდრე არ დასრულდა მზის გარშემო სატურნის წრიული ბრუნვა. ასირ ად-დინ ალ-აბჰადის, მუჰი ად-დინ ალ-მადრიბის, ჩაჯიმ ად-დინ დაბირანის და ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატის მოუშვადებიათ ასტრონომიული ცხრილები და ტრაქტატები ევკლიდესა და პტოლემეს „აღმადგესას“ საფუძველზე, რის მიხედვითაც მოხდა „ზიჯ-ი-ილხანის“ კორექტირება⁵⁴.

ამრიგად, ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი ამ კოლექტიური შრომის მონაწილედაც გვევლინება. მაგრამ რუქნ ად-დინ ამულის ცნობა დაზუსტებას მოითხოვს. ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი (ნაჯმ ად-დინ დაბირანის მსგავსად) დაკვირვებათა ამ 30-წლიანი ციკლის დამთავრებამდე გარდაიცვალა.

მარალაში ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატის მოღვაწეობის კიდევ ერთ მხარეს გვაშინობს იბნ ალ-ფუვატი. მას ფაზრ ად-დინისაგან მიუღია ი ჯ ა ზ ა.

ი ჯ ა ზ ა, რაც მოწმობის ბოძებას ნიშნავს, მუსლიმური განათლების სისტემაში ცოდნის გადაცემის ერთ-ერთი ფორმაა. მასწავლებელი, რომელიც მოწადეს იჯაზას აძლევდა, ამით ადასტურებდა, რომ ამ უკანასკნელმა მისი ხელმძღვანელობით მოისმინა პაღისების რომელიმე წიგნი, კრებულ⁵⁵.

⁴⁹ Г. Д. Мамедбейли, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

⁵⁰ G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1006.

⁵¹ И. Ю. Крачковский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

⁵² იქვე, შდრ., G. Sarton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1006.

⁵³ A. Sayili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 214—215.

⁵⁴ დაწვრილებით იხ. A. Sayili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 214—215.

⁵⁵ A. S. Tritton, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40. Munir-ud-Din Ahmed, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98. Abdullah Fayud, al-Ijazat al-'Ilmiyyah 'ind al-moslimeen, Baghdad, 1967, გვ. 21. А. Б. Халидов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 260—261.

ირკვევა, რომ ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატი მარალაში ჰადისებსაც გადაცემდა. იბნ აღ-ფუვატი, რომელიც ფაზრ აღ-დინის მარალაში გადასვლის უამს 16 წლის ჭაბუკი იყო, მის ერთ-ერთ მოწაფედ ჩანს.

ას-საქადი, არაბი ისტორიკოსის ზაჰირ აღ-დინ იბნ აღ-ქაზირუნის (გარდ. 1298 წ.) მიხედვით აღნიშნავს, რომ ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატის, რომელსაც ღრმა მოხუცებულობისთვის მიუღწევია, დიდი სიმდიდრე დაუგროვებია⁵⁶. ამის შესაძლებლობას იძლეოდა როგორც მისი საექიმო პრაქტიკა და პედაგოგიური მოღვაწეობა, ისე ის მძლავრი ფინანსური მხარდაჭერა, რომელიც მარალის ობსერვატორიასა და მის თანამშრომლებს ჰქონდათ ილხანთა მხრიდან.

ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატი 1282 წ. დასაწყისში 91 წლის ასაკში გარდაიცვალა ქალაქ მარალაში.

ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატი და ქართული ფეოდალური საზოგადოება. ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატის მოღვაწეობა მუსლიმთა მოსამართლედ თბილისში, განაპირობებდა მის კავშირს ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან.

ცნობილია, რომ ყადის, საერთოდ ხალიფა, ანდა სახალიფოს დაშლის შემდეგ სულტანი, ან სხვა მუსლიმი გამგებელი ნიშნავდა ხოლმე. ასე იყო მთელს მუსლიმურ სამყაროში და იგივე უნდა დაეუშვათ თბილისშიც, მუსლიმთა ბატონობის დროს. იბნ აღ-ფუვატის ცნობით, XIII ს-ის 40—50-იან წლებშიც კი, თბილისის ყადის აბასიანი ხალიფა ამტკიცებს. უფრო გვიან, XIV ს-ის დასაწყისში ფაზრ აღ-დინ აღ-ხილატის ვაჟი თბილისის ყადიობას ილხანთა ყაენისგან ითხოვს...⁵⁷. ამავე დროს, მუსლიმთა მოსამართლის მოღვაწეობას ქრისტიანული საქართველოს დედაქალაქში არ შეიძლებოდა თავისი სპეციფიკური ნიშნებიც არ ჰქონოდა. ძნელი დასაშვებია, რომ თბილისის ყადის კანდიდატურა, იმისდა მიუხედავად თუ ვინ დანიშნავდა მას, უცნობი და მიუღებელი ყოფილიყო ქართული ფეოდალური საზოგადოებისთვის.

ყადის უფლებამოსილება არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ სამართალწარმოებით. ის ასრულებდა ნოტარიუსის ფუნქციებსაც — ბეჭდით ამოწმებდა ანდერძებს, ხელშეკრულებებს, საქორწინო კონტრაქტებს, სავაჭრო ხელშეკრულებებს⁵⁸ და სხვ. ამ თვალსაზრისითაც, თბილისში ქრისტიანული და მუსლიმური მოსახლეობის თანაარსებობის პირობებში ყადის მოღვაწეობა არ შეიძლებოდა დარჩენილიყო საქართველოს სამეფო კარისა და ქართული მართლმსაჯულების ინტერესების მიღმა.

XIII ს-ის საქართველოს ისტორიიდან ცნობილია, რომ თბილისის ყადიები მონაწილეობდნენ ქრისტიანთა სასამართლო პროცესებზეც. მაგ., თბილისის ყადი, ანისის, ღვინის ყადიებთან, სომეხ და ქართველ დიდებულებთან ერთად მონაწილეობას იღებდა იმ სასამართლო პროცესზე, რომელიც მოიწვია ივანე მხარგრძელმა ქ. ღვინში ორი სომხური ანტიქალკედონიტური მონასტრის დაგვის გადასაჭრელად⁵⁹.

საქართველოს მმართველი წრეები თბილისის ყადიებს იყენებდნენ სხვადასხვა მოლაპარაკებების დროს. მაგ., XIII ს-ის მიწურულს აჯანყებულმა დავით

⁵⁶ ას-საქადი, გვ. 2.

⁵⁷ იბნ აღ-ფუვატი, თაღის მაჰმა' აღ-აღბ, ტ. IV/2, გვ. 1065 № 1586.

⁵⁸ ი. პ. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 195.

⁵⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბ., 1965, გვ. 306—307. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 499—500.

VI-მ ყაზან ყაენთან მოსალაპარაკებლად გაგზავნა კათალიკოსი აბრამი, დიდებული ივანე ბურსელი და თბილელი ყადი⁶⁰.

ყოველივე ეს მოწმობს, რომ XIII საუკუნეში საქართველოს სამეფო კარი, ქართული ფეოდალური საზოგადოება, სათანადო ანგარიშს უწევდა თბილისის ყადიებს, რომლებიც საკმაო ავტორიტეტით სარგებლობდნენ. აქედან გამომდინარე შეიძლება დავუშვათ ისიც, რომ ქართული ფეოდალური საზოგადოების ზედა ფენისთვის საკმაოდ კარგად იყო ცნობილი ფაზრ ად-დინის სახელი.

ამ ვარაუდს კარგად ამაგრებს არაბი ავტორის იბნ შაჰირ ალ-ქუთუბის (+1362) ვრცელ ბიოგრაფიულ ლექსიკონში დაცული ერთი ცნობა, რომელიც თავის მხრივ მომდინარეობს ზაჰირ ად-დინ იბნ ალ-ქაზირუნის ჩვენამდე მოუღწეველი თხზულებიდან.

ამ ცნობის თანახმად, რაც თავისთავად ცალკე განხილვას საჭიროებს, ილხანთა ყაენი ჰულაგუ დაქორწინებულა ქართველთა მალიქის (მეფის? დიდებულის?) დავითის ქალიშვილზე — მამა-ხათუნზე. ამ ქორწინების მოწმენი იყვნენ ნასირ ად-დინ ატ-ტუსი და ფაზრ ად-დინ ალ-მარალი. ქორწინებას ესწრებოდა ყადი ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატიც.⁶¹

ბუნებრივად გვეჩვენება დავუშვათ ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატის — სახელგანთქმული სუფის, ავჰად ად-დინ ქირმანის მიმდევრის, გამოჩენილი ექიმის, მათემატიკოსის და ასტრონომის — კავშირებიც ქართული კულტურის მოღვაწეებთან, ქართველ მეცნიერებთან⁶², მაგრამ ყოველივე ეს პირდაპირი ფაქტების უქონლობის გამო მხოლოდ შესაძლებლობის ფარგლებში რჩება.

ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი თბილისის მუსლიმთა საზოგადოების კულტურული წრის ერთ-ერთი, მაგრამ არა ერთადერთი წარმომადგენელია.

ძნელი წარმოსადგენია თბილისის საამირო და შემდეგ XII—XIII საუკუნეებში მუსლიმებით მეტ-ნაკლებად მჭიდროდ დასახლებული თბილისი არაბული და სპარსულენოვანი მუსლიმი მწერლების, პოეტებისა და მეცნიერების გარეშე. მაგრამ ვინ იყვნენ ისინი, რა მემკვიდრეობა დაგვიტოვეს და რა როლი შეასრულეს თბილელმა თუ თბილისიდან სხვადასხვა მიზნებით ემიგრირებულმა მუსლიმებმა საერთო მუსლიმური (არაბულ-მუსლიმური, სპარსულ-მუსლიმური) კულტურის შექმნაში, ანდა ქართული კულტურის განვითარებაში?

ამ კითხვებზე სრული პასუხის გაცემა მომავლის საქმეა და შესაძლებელია მხოლოდ არაბული და სპარსული მრავალრიცხოვანი წერილობითი წყაროების

⁶⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 242—243; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 610, შენ. 1.

⁶¹ Fawat al-wafayat by Ibn Shakir al-Kutubi (†764/1362). Ed. by Ihsan Abbas, Vol. IV, Beirut, 1974, გვ. 240—241. ზაჰირ ად-დინ იბნ ალ-ქაზირუნისთვის ეს ამბავი გადარეცხა მარალის ობსერვატორიის ერთ-ერთ თანამშრომელს, მათემატიკოსს ინჟინერს, ასტრონომსა და ქათიბს ნაჰმ ად-დინ აჰმად იბნ ალი იბნ აბუ-ლ-ფარაჟს, რომელიც იბნ ალ-ბავეზბა ალ-ბაღდადის სახელით იყო ცნობილი (შის შესახებ იხ. იბნ ალ-ფუჟატი, ტ. IV/3, გვ. 399. გამომცემლის — მ. ჯავახიშვილის შენიშვნა). ამ იბნ ალ-ბავეზბას შეუდგენია საქორწინო კონტრაქტიც.

⁶² მეცნიერების სხვადასხვა დარგის მათ შორის მათემატიკის, ბუნებისმეტყველების, მედიცინის და განსაკუთრებით ასტრონომიის განვითარების შესახებ X—XIII სს საქართველოში იხ. დ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1981, გვ. 37.

(ისტორიული და ბიოგრაფიული ლიტერატურა და სხვ.) გულდასმით შესწავლის საფუძველზე⁶³.

წინამდებარე წერილი⁶⁴ კი მცირე წვლილია ამ პრობლემატიკის კვლევის რთულ გზაზე.

Г. И. ДЖАПАРИДЗЕ

ТБИЛИССКИЙ УЧЕНЫЙ XIII В. В МАРАГИНСКОЙ ОБСЕРВАТОРИИ

Резюме

В статье рассматривается жизнь и деятельность тбилисского ученого Фахр ад-Дина ал-Хилати, одного из сотрудников Марагинской обсерватории, основанной в 1259 г. Насир ад-Дином Туси по приказу ильхана Хулагу.

По сведениям арабских и персидских письменных источников XIII—XVI вв., Фахр ад-Дин ал-Хилати родился в 1191 г. В 1204—1213 гг. он изучал медицину и хадисы в г. Мосуле у Ибн Хубала ал-Багдади и Маджд ад-Дина Ибн ал-Асира и впоследствии стал знаменитым врачом, астрономом и математиком.

Фахр ад-Дин ал-Хилати был одним из 17 учеников и последователей известного иранского мистика Авхад ад-Дина Кирмани. В 40—50-х годах XIII в. он получил должность кадия — мусульманского судьи в городе Тбилиси и его окрестностях, откуда в 1259 г. был приглашен в Марагинскую обсерваторию.

В обсерватории Фахр ад-Дин ал-Хилати вместе с другими учеными под руководством Насир ад-Дина Туси принимал участие в составлении «Зидж-и ильхани» («Ильханских астрономических таблиц»), а после смерти Насир ад-Дина Туси (1274 г.) — в исправлении и переработке этого труда. До нас дошло также математическое сочинение Фахр ад-Дина ал-Хилати «Нур ад-далала фи-л-джабр ва-л-мукабала».

Фахр ад-Дин ал-Хилата скончался в Мараге в 1282 г. Сохранились сведения о его связях с грузинским феодальным обществом.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

⁶³ ამ მხრეზე მუშაობა უკვე მიმდინარეობს: ე. სიხარულიძე, ას-სამანის ცნობები სა-, ქართველოს შესახებ, „საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები“, წიგნი I, თბ., 1976 გვ. 45—53.

⁶⁴ სასიამოვნო მოვლევად მიგვაჩნია უღრმესი მადლობა მოვასხენოთ აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ თანამშრომელს, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატს გ. ბერაძეს, რომელმაც საყურადღებო ცნობები მოგვაწოდა ამ ნაშრომის მომზადების დროს.

И. В. АРСЕНИШВИЛИ

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОДНОГО АНТИЧНОГО МОТИВА В РАННЕРЕНЕССАНСНОЙ ЖИВОПИСИ ИТАЛИИ

Итальянская живопись раннего Возрождения содержит немало деталей, сложных своим символическим смыслом, имеющих важное значение для верного понимания искусства этой эпохи.

Одним из наиболее распространенных изобразительных мотивов традиционных религиозных композиций является гирлянда плодов и цветов. Однако этот древний мотив в картинах имеет далеко не только декоративное значение. Для раскрытия его смысла необходимо обратиться к истокам этого образа.

В раннеренессансном искусстве Италии проявляется сосуществование библейско-евангельского и антично-языческого образных пластов.

В античную эпоху у древних эллинов и римлян был обычаем преподносить дары богам и людям — гирлянды плодов и цветов, олицетворяющие красоту и плодородие природы. «... Венки из плюща и плоды винограда... несут в дар Дионису они»¹. Судя по литературным традициям этот образ пользовался большой популярностью и при торжественных украшениях различных античных празднеств и императорских триумфов. «Много, много яблок кидонских

летело там в колесницу к владыке.

Много и миртовых листьев,

густо сплетенных венков роз и гирлянд из фиалок»².

В изобразительном искусстве сплетения плодов и цветов в виде гирлянд дошли до нас с эллинистической эпохи.

Во время Римской империи этот мотив получил дальнейшее развитие. Растительные венки, листья и усики растений, плоды приобрели все более пышные и натуральные формы.

Одним из основных декоративных элементов искусства времени Августа является гирлянда, применяемая в виде скульптурного рельефа на фризах зданий, на алтарях и в росписях. В искусстве этой эпохи проявляется живой интерес к природе. Викгоф³ справедливо указывал, что сила августовского искусства состоит в использовании природы для декоративных целей.

Выразительным примером этого является Алтарь Мира (13—9 гг. до н. э.), сооруженный в Риме на Марсовом поле. Нижние части стен, которыми обнесена площадка с алтарем в центре, покрыты растительным орнаментом, в верхней части — фигурные композиции. Растительный орнамент отличается мастерским сочетанием декоративных и изобразительных качеств в передаче листьев и побегов аканфа. Особенно ярко это проявляется в гирляндах плодов и цветов, украшающих алтарь на внутренней стороне стен.

¹ Анакреонт, Дары Дионису. Античная лирика. Серия «Библиотека всемирной литературы», Москва, 1968.

² Стесихор, Античная лирика, там же.

На основе широких заимствований древними римлянами греческих мифов и образов богов истолкование культовых обрядов у римлян во многом соответствовало характеру греческих.

В римскую эпоху отношение человека к божеству выражалось в точном исполнении обрядов и являлось залогом исполнения его желаний.

Фигурные композиции Алтаря Мира с изображением торжественной процессии, участниками которой являются император Август, его семья и приближенные, и гирлянды плодов и цветов на стенах вокруг алтаря с истинно римской наглядностью «инсценируют» обряд принесения даров.

Фруктовая гирлянда встречается в декорировке римских саркофагов II—III веков. Рельефы этих так называемых «гирляндных саркофагов» красотой и обилием декоративных украшений глубоко повлияли на западноевропейское искусство, начиная с раннего Возрождения.

Идея красоты и плодородия природы соседствует здесь с идеей смерти. Гирлянды и вазы цветов и плодов на саркофагах символизировали торжество жизни над смертью. Фигуры путти, несущие часто гирлянды, являлись символами душ умерших, блаженство которых охранялось торжествующей властью бога⁴.

На «гирляндных саркофагах» II в. времени Антонинов—Марка Аврелия чувствуется стремление к передаче натуральных форм. Плоды в гирляндах объемные и тяжелые, расположены тесно, уравновешены. Близкое сходство с ними обнаруживают гирлянды плодов, украшающие картины и скульптурные надгробья эпохи кватроченто.

Мотив гирлянды плодов и цветов сохраняется в раннехристианских мозаиках, а затем в средневековом христианском искусстве встречается все реже, до своего почти полного исчезновения.

Христианское мировоззрение, выступившее против языческой античности, утвердило мир отвлеченно-условных образов, носителей безличной духовной экспрессии. В средневековом искусстве образы плодов и цветов, очищенные от следов языческой мифологии, были введены в круг христианских аллегорий. Изображения различных плодов и цветов в средневековой живописи олицетворяли полный цикл страстей Христа и его жертвенную миссию ради спасения человечества.

Античный мотив гирлянды плодов и цветов возрождается в Италии в эпоху Ренессанса. В XV веке он широко используется как в скульптуре, так и в живописи. Этот мотив становится необходимым элементом традиционных религиозных композиций в живописи североитальянских художников (Андреа Ментенья, Бартоломео Виварини, Джорджо Скиавоне, Карло Кривелли и др.), находившихся под влиянием известной живописной мастерской художника Скварчоне в Падуе, с ее огромным интересом к античности, возникновение которого было в значительной степени обусловлено влиянием падуанского гуманизма. Мастерская Скварчоне была подлинным очагом художественных экспериментов и классических изысканий. Его ученики имели возможность изучать произведения позднеантичного искусства — медали, статуи, фрагменты римских саркофагов, собранные этим страстным и лю-

³ Wikkoff. Weiner genesis. Wien, 1895.

⁴ Wilpert Joseph. A sarcofagi cristiani antichi, Roma, 1929.

бознательным антикваром. В живописи «скварчонитов» наряду с готическими чертами подчеркнута выразительность индивидуальных образов, их порой суровый и аскетический дух, жесткость рисунка, наблюдаются черты, воспринятые от тосканского Ренессанса: сила пластического изображения, интенсивность ощущения материального, ракурсы и знание перспективы. Противоречивость изобразительного языка произведений «скварчонитов» сочетается с модным тогда подражанием античности — изображением руин, гротов, мраморных колонн и барельефов, гирлянд, плодов, фигур путти, напоминающих античных эротов. Художники северной Италии, не имевшие, подобно тосканским художникам, теоретической основы нового изобразительного языка, позволяющей им подходить к античному наследию с большей творческой свободой, в своем стремлении приобщиться к античности превратили античные мотивы в необходимые атрибуты своих картин, служившие как бы неким знаком нового ренессансного качества. Однако все это не лишено своеобразного очарования искусства, полного противоречий.

Мотив гирлянды плодов североитальянские художники могли перенять из памятников позднеантичного искусства, в основном, из памятников скульптуры, так как они имели гораздо меньше возможностей видеть античную живопись. Хотя не исключено, что они могли видеть некоторые живописные образцы этого мотива, например, гирлянды плодов и цветов, украшающие обычно таблинний или античные гротески, и, наконец, гирлянды плодов и цветов в раннехристианских мозаиках. Примеров античной живописи в средние века и в период Возрождения в Италии было неизмеримо больше, чем сейчас. В развалинах античных городов Италии часто сохранились настенные росписи и мозаики. Однако тонкая и свободная манера письма в античной живописи, передающая легкость и моментальность ощущения чувственных форм вещей, движение материи отличается от живописного стиля кватроченто с ее ярко выраженной материальностью форм и предметным характером. В этот период поиски итальянских художников были направлены в мир натуры и это способствовало заимствованию тем, но не стиля у античной живописи⁵.

В произведениях североитальянских художников XV в. в живописном образе гирлянды плодов сосуществуют несколько семантических аспектов: антично-языческого происхождения — символы жертвоприношения божеству, символы торжественных событий, празднеств, символы красоты и плодородия природы, противопоставляемые смерти. Именно в Италии эпохи позднего средневековья и Возрождения возможно отчетливо проследить связь с античной традицией празднеств и зрелищ. Античная традиция украшения гирляндами плодов и цветов празднеств и императорских триумфов находит свое продолжение в столь излюбленных в Италии фруктовых и цветочных фестонах, непрерывных атрибутов христианских и светских празднеств. Аналогичная преемственность проявляется в обычае преподносить дары плодов и цветов образам Мадонны и святых.

К этим семантическим значениям античного происхождения прибавляется и другой аспект этого образа библейско-евангельского происхождения — символы первородного греха и страстей Христа, выражающие догматическую идею жертвенности.

⁵ Sterling Ch. *Le nature morte de l'antiquité a nos jours*. Paris, 1952.

Сложность семантической информации, заложенной в этом мотиве, определяет его место и значение в общем композиционном решении картин XV в. и манеру исполнения. Символический подтекст этого мотива видоизменялся в зависимости от контекста всей картины и по мере становления ренессансной художественной культуры приобретал предгуманистическую окраску.

Иконографические традиции и художественное освоение окружающего мира мирно сосуществовали в живописи XV в. Открытие чувственной привлекательности окружающего мира, «реализм деталей» в живописи кватроченто распространялись и на теологическую символику. «... Кажется, будто божество, уже не выступающее в виде визуально воспринимаемой фигуры, рассеивается, наполняя собой все вещи зримого мира»⁶. Дидактический подтекст в картинах XV в. воплощен не в условных, далеких от форм окружающего мира художественных образах, а в виде «живых» плодов, которые своей «иллюзорностью» влияли на воображение зрителя, терявшего грань между изображением и реальностью. «... Предметы общепринятые и явно осознанные как символы могли смешиваться с реальными зданиями, растениями, предметами на одном и том же уровне реальности»⁷. Метод «скрытого символизма» основывался на сочетании достоверности изображения и эмблематического иносказания. Связь между изобразительным решением мотива гирлянды плодов и его смысловым наполнением была неоднородной. В зависимости от сюжета картины и ее композиционного решения ведущее значение приобретал один из семантических аспектов этого образа.

Характер произведений большинства северитальянских художников, в гораздо меньшей степени приобщенных к гуманистическому мировоззрению, чем тосканские художники, был определен требованиями теологического порядка. По мнению церкви, изображение имело три задачи: ... Во-первых, для обучения простых людей, ибо они обучаются по ним как по книгам; во-вторых, для того, чтобы таинство воплощения и примеры святых более активно сохранились в нашей памяти, благодаря тому, что наши глаза видят их ежедневно; в-третьих, чтобы вызвать чувство набожности, так как эти чувства лучше пробуждаются увиденным, чем услышанным»⁸.

В произведениях Бартоломео Виварини, Дж. Скиавоне, Карло Кривелли мотив гирлянды плодов выполняет дидактическую функцию, являясь композиционным и смысловым стержнем произведения, занимая в картине доминирующее место (Карло Кривелли, «Мадонна дела Кандалетта», Милан, Брера). Здесь в пределах одного образа мирно сосуществуют миметическое и символическое. «Иллюзорность» исполнения гирлянд плодов (в центре композиции, крупный план), их соотношение с другими частями композиции, значение определяются не натурным прототипом, а важностью заложенной в них семантической ин-

⁶ Ch. de Tolnay. *La Maître de Flemalle et les freres Van Eyck*. Bruxelles, 1939, p. 15.

⁷ E. Panofsky, *Early netherlandish painting, its origin and character*. Cambridge (Mass.), 1953, p. 140.

⁸ Michael Baxandal. *Painting and experience in fifteenth century Italy*. Oxford, 1972.

формации, дидактическим смыслом изображенного. Лаконизм такого изображения должен заставить нас обратить внимание на плоды гирлянды. Именно этот смысл, эту жертвенную миссию должен осознать зритель, воспринявший основную направленность аллегорического подтекста картины.

В произведениях многих художников XV в. существует заметная разница между частями картины, имеющими различную «степень реальности»⁹. Восприятие изображения божества или святого не как «божественного в себе», а как предметно объективного, созданного человеком, характерно для искусства кватроченто и этому соответствует предметно объективный характер картины. «Мы понимаем, — писал о религиозных картинах Калуччо Салутати, — что это не святые и не боги, а изображение бога и святых... воспринимаем картину, как создание человеческих рук, не как нечто божественное в себе, а как подобие божественного провидения, руководства и порядка, оно изображает не самую суть, а круговорот земных дел...»¹⁰.

Если в картинах Б. Виварини, К. Кривелли гирлянды плодов, в изображении которых они часто добиваются иллюзии реальности, принадлежат земной сфере и обладают высокой степенью реальности, то изображение Мадонны с младенцем, Христа и святых, несущие следы средневекового иератизма — род иконы, отличающийся меньшей степенью реальности, ибо они относятся к сфере небесного, вечного и неизменного и принадлежат к «высшей верхней реальности».

Другая интерпретация этого же мотива обнаруживается в живописи, пожалуй, единственного художника-гуманиста северной Италии эпохи кватроченто Андреа Мантенья. В его картинах антропоцентрическое начало выступает на первый план. Человеческие фигуры составляют доминанту композиции картины, а пейзажный антураж и предметы натюрмортного характера дополняют, поясняют смысл изображения, основным носителем которого является образ человека. В живописных композициях Мантенья преобладает декоративная сторона гирлянд плодов, в них ярче проявляется антично-языческий аспект этого образа, — гирлянды плодов, как украшения торжественных событий, празднеств. В живописи XV в. следы языческо-античной иконографии и христианской сочетались причудливо и противоречиво. В картинах различных художников ведущее значение приобретал один из семантических аспектов образа гирлянды плодов, определяя в значительной степени смысл и характер произведения, отражающего мировоззрение и художественные устремления эпохи.

Представил академик АН ГССР В. В. Беридзе

⁹ S. Nordström Sven. Levels of unreality. Uppsala, 1963.

¹⁰ Mickael Baxandal. Painting and experience in fifteenth century Italy. Oxford, 1972.

მზია სურგულაძე

ქართული ისტორიული საბუთების კლასიფიკაციის პრინციპებისა და
დიპლომატიური ტერმინების ურთიერთმიმართებისათვის

ისტორიული საბუთების კლასიფიკაცია უშუალოდ უკავშირდება საერთოდ ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციის პრინციპებს. ისტორიულ წყაროთა კლასიფიკაცია თეორიული წყაროთმცოდნეობის ამოცანაა, ხოლო წყაროთა კერძო სახეობის — ისტორიული საბუთების — დიპლომატიკისა. ისტორიული საბუთების დიპლომატიკური კვლევა შესაძლებელია დაიწყოს მხოლოდ მასალის კლასიფიკაციის შემდეგ.

საბუთების ცალკე სახეობად გამოყოფა სხვა რიგის ისტორიულ წყაროთა შორის ადგილს უძებნის მათ საერთოდ ისტორიულ წყაროთა მრავალფეროვნებაში. თვით ცნება „სახეობა“, საკლასიფიკაციო ტერმინია და აღნიშნავს წყაროთა იმ კატეგორიას, რომელსაც აქვს საერთო „შინაგანი ფორმა“, ანუ სტრუქტურა¹. ისტორიული საბუთის „შინაგანი ფორმა“ კი გულისხმობს არა მხოლოდ გარკვეული შინაარსის თემატურ კომპონენტთა ჯამს, არამედ საბუთის ტექსტის სპეციალურ თემათა ურთიერთმიმართების წესებს. საბუთის სტრუქტურა ვლინდება საბუთის სპეციფიკურ ენაში. დიპლომატიკური ღირებულების მქონე ფრაზა-მოტივთა სპეციალურ ურთიერთკავშირში². სწორედ ამ ნიშნით იყრიან თავს ერთ სახეობაში ისტორიული საბუთები. სახეობის შიგნით კი საბუთთა კლასიფიკაცია დიპლომატიკის ამოცანაა.

დიპლომატიკური მეცნიერების ისტორია ისტორიულ საბუთთა რამდენიმე კლასიფიკაციას იცნობს. ამათგან ყველაზე უფრო გავრცელებული, რომელიც საფუძვლად დაედო ჩვენი საუკუნის დასაწყისში დიპლომატიკურ კვლევა-ძიებას, იყო ა. ლაპო-დანილევსკის მიერ შემოღებული კლასიფიკაცია³. იგი ემყარებოდა ისტორიული საბუთების კერძო და საჯარო აქტებად დაყოფის პრინციპს. ასეთი კლასიფიკაციის თეორიულ საფუძველს წარმოადგენდა შეხედულება, ფეოდალურ სამართალში კერძო და საჯარო სამართლებრივი ნორმების ურთიერთისაგან მკვეთრად გამიჯვნის შესახებ. სწორედ ამ კრიტერიუმის გამო თვისობრივად ერთგვაროვანი საბუთები კერძო და საჯარო აქტებად დაყოფის შემდეგ სხვადასხვა კატეგორიაში მოხვდნენ. ამგვ მიზეზით ფეოდალური ურთიერთობის ისე ტიპიურად ამსახველი საბუთებისათვის, როგორიცაა შეუვალობის ანუ საიმუნტიკტო აქტები, გაჭირდა ადგილის მიჩენა საკლასიფიკაციო სქემაში. ფაქტობრივად ისინი კლასიფიკაციის მიღმა დარჩნენ⁴.

¹ Л. Н. Пушкирев, Классификация русских письменных источников по отечественной истории., М., 1975, гл. 107—121.

² მ. სურგულაძე, ქართული ისტორიული საბუთების დიპლომატიკური შესწავლის საკითხისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, 1979, 4, გვ. 55—63.

³ А. С. Лаппо-Данилевский, Очерк русской дипломатики частных актов, Пг., 1920, гл. 13—40.

⁴ М. Б. Свердлов, Древнерусский акт X—XIV вв. Вспомогательные исторические дисциплины, VIII, Л., 1976, гл. 55.

ამ კლასიფიკაციის ნაკლი მალე გამომქვანდა მისი პრაქტიკულად გამოყენებისას და უკვე ა. ლაბო-დანილევსკისავე სკოლის წარმომადგენლებმა დაიწყეს უფრო მოხერხებული საკლასიფიკაციო პრინციპების ძიება. ერთ-ერთი ასეთი ცდა იყო ვ. ვერეტენნიკოვის ისტორიული და იურიდიული კლასიფიკაციები⁵. ისტორიული კლასიფიკაციის მიზანი იყო საბუთებში შერჩენილი ტერმინების გამოყენების გზით გამორკვევა იმისა, თუ რას წარმოადგენდა ეს თუ ის საბუთი თვით მისი თანამედროვეებისათვის და იდეალური ფორმალურის შედგენა. მაგრამ ისტორიული კლასიფიკაციის ნაკლიც მალე გამოჩნდებოდა. საბუთის შემდგენლები ხშირად ერთი და იმავე ტერმინით იხსენიებენ სხვადასხვა იურიდიული რაობის აქტებს და ამდენად ისტორიულად დადასტურებული ტერმინების მიხედვით საბუთთა ჯგუფების გამოყოფა შეუძლებელი აღმოჩნდა. ამ ნაკლის დაძლევა სცადა ვ. ვერეტენნიკოვმა იურიდიული კლასიფიკაციით, რომელშიც იგი ცდილობდა მასალა დაენაწილებინა თანამედროვე იურიდიული პრაქტიკის შესაბამისი სახეობების მიხედვით⁶.

ვ. ვერეტენნიკოვის საკლასიფიკაციო პრინციპების უდავო ღირსებაა ის, რომ მათ ხელი შეუწყვეს საბუთთა აღმნიშვნელი ისტორიული ტერმინების გამოჩვენებასა და შესწავლას, ამავე დროს ყურადღება გაამახვილეს კლასიფიკაციის იურიდიულ კრიტერიუმზე, საბოლოოდ ვ. ვერეტენნიკოვის კლასიფიკაციამ თავისი ფუნქცია მაინც ვერ შეასრულა. მთავარი ნაკლი იყო აქაც ის, რომ კერძო აქტები ცალკე კატეგორიად იყო ავტორის მიერ მიჩნეული, ხოლო იურიდიული კატეგორიების ისტორიული ცვალებადობა არ იყო გათვალისწინებული.

ისტორიული აქტების კლასიფიკაცია სრულიად ახლებურ პრინციპებზე დაამყარა საბჭოთა ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელმა ს. კაშტანოვმა. მან საბუთთა კლასიფიკაციისათვის ყველაზე არსებით თვისებად მიიჩნია წარმოშობა. მაგრამ წარმოშობის მიხედვით საბუთების დაყოფა მოითხოვს რამდენიმე ნიშნის ერთდროულად გათვალისწინებას, რადგან „წარმოშობის“ ცნებაში ავტორი 3 კომპონენტის ერთობლიობას გულისხმობს. ესენია: 1. საბუთის წარმოქმნის სფერო; 2. ავტორობა ანუ გამცემი და 3. საბუთის გაცემის მიზანი. სამივე კომპონენტის გათვალისწინება კლასიფიკაციას სამ ეტაპად წარმართავს. ისტორიული საბუთი წარმოქმნის სფეროს ანუ საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ურთიერთობათა მიხედვით ერთიანდება ისტორიულ წყაროთა ტიპში, ავტორის, ანუ გამცემის სოციალური რანგის მიხედვით — გვარში, ხოლო „ნემოქმედების სფეროს ანუ მიზნის მიხედვით“ — სახეობაში⁷.

ამრიგად, ს. კაშტანოვი წარმოშობის მიხედვით საბუთების დასაჯგუფებლად სამ საკლასიფიკაციო კატეგორიას გამოყოფს: ტიპი, გვარი, სახეობა. ამ კლასიფიკაციის უპირველესი დამსახურება უთუოდ ისაა, რომ მან მოხსნა ადრე

⁵ В. И. Веретенников. К вопросу о методах изучения древнерусских частноправовых актов, Историческое обозрение, т. XXI, Пр., 1916, გვ. 11—15.

⁶ ვ. ვერეტენნიკოვის საკლასიფიკაციო პრინციპების კრებვა, იბ. С. М. Каштанов, Очерки русской дипломатики, М., 1970, გვ. 23—24.

⁷ С. М. Каштанов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14—22.

მიღებული საკლასიფიკაციო კრიტერიუმით — კერძო და საჯარო უფლებების მიხედვით აქტების დაყოფა. ამავე დროს ეს კლასიფიკაცია ყოველ ისტორიულ საბუთს ათავსებს ზოგადი საკლასიფიკაციო სქემის განსაზღვრულ ადგილას სამი არსებითი ნიშნის მიხედვით. მაგრამ ამ კლასიფიკაციასაც აქვს სერიოზული ნაკლოვანებანი: 1. საკლასიფიკაციო სქემის სირთულე, რაც აძნელებს მის პრაქტიკულ გამოყენებას. ამ სირთულეს ქმნის საკლასიფიკაციო კრიტერიუმად არა ერთი, არამედ რამდენიმე განზომილებიანი ნიშნის შერჩევა; 2. ეს კლასიფიკაცია ვერ მიეხმარება საბუთთა დიპლომატიკურ კვლევას, რადგან ავტორს კლასიფიკაცია სახეობის შიგნით ფაქტობრივად არც მოუხდენია. კლასიფიკაციის მთავარ მიზანს — მასალის მოწესრიგებას შემდგომი კვლევისათვის ეს კლასიფიკაცია ვერ ასრულებს; 3. ს. კაშპანოვისეული კლასიფიკაცია თავისუფლად ვრცელდება არა მარტო აქტების მასალაზე, არამედ მთელ დოკუმენტურ წყაროებზე და არ ემყარება აქტების, როგორც წყაროთა ცალკე სახეობის, თავისებურებას. წარმოშობის კრიტერიუმით ამ კლასიფიკაციაში ისტორიულ წყაროთა არა მარტო სააქტო, არამედ სხვა რიგის წყაროებიც მოხვდება. ს. კაშპანოვის კლასიფიკაციის ეს უკანასკნელი ნაკლი შემჩნეულია და დასაბუთებულადაა გაკრიტიკებული ლ. პუშკარიოვის ნაშრომში⁸. ამასთანავე, ეს უკანასკნელი ავტორი საკლასიფიკაციო ცნებებს: ტიპს, გვარს, სახეობას სრულიად სხვაგვარი მნიშვნელობით იყენებს ისტორიული წყაროების მიმართ. დიპლომატიკის დარგში კვლევისას კი აუცილებლად უნდა იქნეს გათვალისწინებული წყაროთა კლასიფიკაციის მიღებული საერთო საკლასიფიკაციო ცნებები. საკუთრივ დიპლომატიკური მასალის კლასიფიკაციის პრინციპები კი არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს საერთოდ ისტორიულ წყაროთა საკლასიფიკაციო პრინციპებს.

ქართული დიპლომატიკა არ იცნობს სპეციალურ თეორიულ ნაშრომს საისტორიო საბუთების კლასიფიკაციის პრინციპების შესახებ. მაგრამ ამ პრინციპებთან შეხება პრაქტიკულად უხდებოდა ყველა მკვლევარს, რომელიც კი საბუთების ტექსტს წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით იკვლევდა ან საბუთს გამოსაცემად ამზადებდა. ასე მაგ., ს. კაკაბაძის მიერ გამოცემულ „დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში“⁹ საეკლესიო საბუთებად არის მიჩნეული ის აქტები, რომელთა მიმღები იურიდიული მხარე ეკლესიაა. ზუსტად ასევე საეკლესიო საბუთებად არის მიჩნეული ი. დოლიძის მიერ იურიდიული აქტების ერთი ნაწილი უკვე გამცემის ნიშნის მიხედვით¹⁰. ამავე სერიის II ტომში შეტანილია საერო ხელისუფალთა მიერ გაცემული აქტები როგორც საერო კანონმდებლობის ამსახველი მასალა, თუმცა გამომცემელი აღნიშნავს, რომ ასეთი აქტები ერთდროულად შეიცავს როგორც საერო, ისე საეკლესიო ხასიათის დადგენილებებს და მარტოდენ შინაარსის მიხედვით მათი გამიჯვნა თითქმის შეუძლებელი ხდება¹¹. ეს ვითარება ჩვენს გამოცემებში უკვე თავის-

⁸ Л. Н. Пушкарев, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 222.

⁹ იქვე, გვ. 188—230.

¹⁰ დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები გამოსცა ს. კაკაბაძემ, თბ., 1—II, 1921.

¹¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. VI.

¹² ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. V.

თავად შედეგია იმ არეგდარევისა, რასაც იწვევს ისტორიული აქტების კლასიფიკაცია გამცემის ან მიმღების ნიშნების მიხედვით. ამ ნიშნათა გამოყენება საბუთთა პუბლიკაციისათვის, რა თქმა უნდა, დასაშვებია, მხოლოდ იმ პირობით, რომ ისინი ემსახურებიან საბუთთა სისტემატიზაციას და არა კლასიფიკაციას. ისტორიული აქტების სისტემატიზაცია შესაძლებელია მრავალგვარი ნიშნის მიხედვით. სისტემატიზაციის დროს შერჩეული პრინციპი გამომცემის პრაქტიკულ მიზნებს შეესაბამება. ქართულ ისტორიულ საბუთთა ამგვარი სისტემატიზაციის ნიმუშებია წარმოდგენილი ს. კაკაბაძის, ნ. ბერძენიშვილის, ვ. ფუთუჩაძის, შ. ბურჯანაძის, მ. ბერძენიშვილისა და სხვათა პუბლიკაციებში. ამ გამოცემებში მასალები შერჩეულია კუთხოზობრივი, ქრონოლოგიური, სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა, საქალაქო ცხოვრების ასახვის, საბუთთა ორენოვნების (ქართულ-სპარსული) და სხვა პრინციპებით.

ერთადერთ თეორიულ სახელმძღვანელოდ, რომლის მიხედვითაც შეიძლება ვიმსჯელოთ ქართულ ისტორიულ საბუთების საკლასიფიკაციო პრინციპებზე რჩება ისევ ივ. ჯავახიშვილის „ქართული დიპლომატიკა“. სპეციალურად ავტორი არსად არ ეხება ამ პრინციპებს, მაგრამ მის მიერ დიპლომატიკური მასალის დალაგება-ურთიერთგამიჯვნა, საბუთების აღმნიშვნელ ტერმინებზე მიყვანილი დაკვირვებანი და დასკვნები საშუალებას იძლევა გამოვარკვიოთ ავტორის თეორიული მოსაზრებანი ამ საკითხზე.

ივ. ჯავახიშვილმა გამოიკვლია დოკუმენტურ მასალაში დაცული საბუთების ისტორიული სახელწოდებანი. შეისწავლა თითოეული მათგანის წარმოშობა, დაადგინა მათი გაჩენისა და გავრცელების ქრონოლოგიური ზღვრები, მათი შინაარსი და ფუნქცია. დამოუკიდებელ დიპლომატიკურ სახეობად გამოჰყო მან მეფეთა სიგელები და გამოიკვლია მათი აგებულება. ამ ნაშრომის შესავალში, სადაც დიპლომატიკის სავანია განსაზღვრული, ვკითხულობთ: „დიპლომატიკა ყოველგვარი საბუთის აგებულება-დაწერილობას უნდა იკვლევდეს. მაგრამ რაკი პოლიტიკურ-კულტურული ისტორიისათვის ცნობები უფრო უხვად მეფეთა და მწყემსმთავართა საბუთებში მოიპოვება ხოლმე, ამიტომ, ჩვეულებრივ, სიგელთმცოდნეობა სწორედ ამ ორგვარი საბუთების შესწავლას აქცევდა და აქცევს ყურადღებას. წინამდებარე ქართული დიპლომატიკაც ამის გამო, ზოგადი ნაწილის შემდგომ, პირველად სრულიად საქართველოს მეფეთა სიგელებს იხილავს. მაგრამ ქართული დიპლომატიკის შემდეგი ნაწილები: კათალიკოსთა, კერძო პირთა და საერთოდ სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ყოველნაირი საბუთის: აგებულება-დაწერილობის შესწავლასაც უნდა მოიცავდეს“¹³. მოტანილი ამონაწერიდან ჩანს, რომ ივ. ჯავახიშვილი ისტორიული საბუთების ჩამოთვლისას ერთმანეთისაგან გამიჯნავს მეფის, კათალიკოსისა და კერძო პირთა საბუთებს. ე. ი. მათი ურთიერთისაგან გასამიჯნავად, ანუ საკლასიფიკაციო კრიტერიუმად მას მიუჩნევია საბუთის გამცემი: მეფე, კათალიკოსი, კერძო პირი. კერძო პირი ამ კლასიფიკაციის თანახმად უპირისპირდება მეფეს და კათალიკოსს, ანუ საჯარო ხელისუფლების აღმასრულებელ პირებს. ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილის „ქართულ დიპლომატიკაში“ ისტორიული საბუთების კლასიფიკაციის საფუძვლად მიჩნეულია საჯარო და კერძო სამარ-

¹³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა, თბ., 1926, გვ. IV.

თლებრივ ნორმებს შორის მკვეთრი განსხვავება ფეოდალურ ეპოქაში. ამ თეორიული მოსაზრების პრაქტიკული ხორცშესხმა საბუთთა აღმნიშვნელი ისტორიული ტერმინების გამოყენების სფეროების შემოსაზღვრა და საბუთების დაწილება ისტორიული ტერმინოლოგიის მიხედვით მეფეთა და არამეფეთა საბუთებად.

ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, ყველა ისტორიულ საბუთს, უძველესი დროიდან X ს-ის II მეოთხედამდე ერქვა „დაწერილი“. X ს-ის II მეოთხედიდან კი მეფეთა საბუთების აღსანიშნავად შემოდის „სიგელი“. ეს სახელწოდება ამ მნიშვნელობით იხმარება XV ს-მდე. შემდეგ კი, XV ს-ის დასაწყისიდან „სიგელი“ თავის პირვანდელ მნიშვნელობას კარგავს და იგი სხვა (არამეფეთა მიერ გაცემულ) საბუთებსაც აღნიშნავს¹⁴, ასეა განაწილებული ივ. ჯავახიშვილის „დიპლომატიკაში“ „სიგელისა“ და „დაწერილისა“ ფუნქციები.

ამ ტერმინთა ურთიერთმიმართების საკითხი სპეციალურად შეისწავლა ნ. ბერძენიშვილმა¹⁵. ნარატიულ და დოკუმენტურ მასალაზე დაკვირვების შედეგად მან დაადასტურა შემდეგი: XI ს-ის ნარატიულ წყაროებში და თვით დოკუმენტურ მასალაში ჯერ კიდევ თავისუფლად იხმარება „დაწერილი“ მეფეთა საბუთების აღსანიშნავად. (მითითებულია ბაგრატ V-ის სიგელი ოპიზართა და მიჯნაძორელთა შორის დავის გარიგებისა, გიორგი II-ის სიგელის ბრალთ-გადამხდელობითი ნაწილი, აგრეთვე ჯუანშერის წყარო). განხილული მასალის საფუძველზე მკვლევარი ასე მსჯელობს: „გიორგი მეორის საბუთში, ისევე როგორც ოპიზის სიგელში, მწიგნობარი დაყენებით ცდილობს ურთიერთისაგან განასხვავოს ტერმინები „სიგელი“ და „დაწერილი“. სიგელი მეფეთა მიერ გაცემული იურიდიული საბუთია, ხოლო დაწერილი — ყველა სხვა. საბუთების ასეთი დანაწილება-დაჯგუფების ტენდენცია XII ს-ში სრულიად უდავოა. ამას უეჭველობით მოწმობს ის გარემოება, რომ XI ს-ის არც ერთ „დაწერილს“ „სიგელი“ არ ეწოდება. ამავე ტენდენციის არსებობას მოწმობს აგრეთვე XII—XIII სს. საბუთებში წარმოდგენილი სურათი, როცა „სიგელისა“ და „დაწერილისა“ შინაარსი და სამოქმედო არე კიდევ უფრო გარკვეულია და ურთიერთისაგან გამიჯნული ჩანს. მაგრამ ზემომოტანილ საბუთებში ერთი მოვლენა შეინიშნება. ტერმინები — „დაწერილი“ და „სიგელი“ ურთიერთისაგან ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ გამიჯნულან¹⁶, მაშასადამე, „დაწერილი“ არის ფართე შინაარსის ყველა სახის იურიდიული დოკუმენტი, მათ შორის მეფის მიერ გაცემული საბუთიც, მაგრამ ამ უკანასკნელს თავისი საკუთარი სახელიც აქვს — „სიგელი“¹⁷.

XII და XIII საუკუნეებში ნ. ბერძენიშვილი ხედავს ამ ტერმინთა შორის მკვეთრ განსხვავებას. ამ საუკუნეებში, მისი აზრით, ტერმინი „სიგელი“ მეფეთა მიერ გაცემულ საბუთებს, ხოლო „დაწერილი“ ყველა დანარჩენ საბუთს მტკიცედ განეკუთვნება¹⁸. XIV საუკუნიდან კი უკვე წონასწორობა „სი-

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966.

¹⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

¹⁷ იქვე, გვ. 229.

¹⁸ იქვე, გვ. 232.

გელსა“ და „დაწერილს“ შორის კვლავ ირღვევა, „სიგელის“ გავრცელების არე თანდათან ფართოვდება და დაწერილის ადგილს იკავებს.

ამრიგად, ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, შინაარსობრივი ზღვარი „დაწერილსა“ და „სიგელს“ შორის არ არსებობს. შეინიშნება მხოლოდ ტენდენცია XI საუკუნეში საბუთის გამცემის ვინაობის მიხედვით მათი გამოცემისა და ეს ტენდენცია ნორმად იქცევა XII—XIII საუკუნეებში. თუნდაც რომ არსებულიყო მკვეთრი ზღვარი ამ ტერმინთა მოხმარებაში ისინი აღნიშნავდნენ არა სახეობრივად განსხვავებულ საბუთთა გჯუფებს არამედ იერარქიულ განსხვავებებს საბუთის გამცემთა შორის. სრულიად აშკარაა რომ ტერმინი „სიგელი“ თავდაპირველად მხოლოდ მეფეთა მიერ გაცემულ საბუთებს დაერქვა. მაგრამ იგი სრულიად არ ასახავდა ამ საბუთთა განსაკუთრებულ იურიდიულ შინაარსს არამედ ემსახურებოდა უმაღლესი სუზერენის პრესტიჟულობის გამოხატულებას. სულ მალე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკული ძალმოსილების შერყევისთანავე დაახლოებით XIII ს-ის II ნახევრიდან მაინც, „სიგელი“ ისევე საერთო სახელი ხდება ფეოდალთა მიერ გაცემული იურიდიული საბუთისა, როგორც მანამდე იყო „დაწერილი“.

ქართულ წყაროთმცოდნეობით ლიტერატურაში მიღებულია ამ ტერმინთა ხმარება იმ ტრადიციის თანახმად, რომელიც დაამკვიდრა ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომმა. როგორც „დაწერილი“, ასევე „სიგელი“, ვის მიერ გაცემულ საბუთსაც არ უნდა აღნიშნავდნენ ისინი, ზოგადი სახელწოდებებია ყოველგვარი იურიდიული საბუთისა და არც ერთი მათგანი თვით იურიდიული შესაქმნების კონკრეტულ რაობას არ გადმოსცემს. ყველა მკვლევარ-ისტორიკოსი, რომელსაც საბუთების მასალის მიმოხილვა უხდება, ხმარობს ისეთ ტერმინებს, როგორცაა შეწირულების სიგელი (ან დაწერილი), წყალობის სიგელი (ან დაწერილი), შეუვალობის, ნასყიდობის სიგელი (ან დაწერილი) და ა. შ. ე. ი. თვით საბუთის აღმნიშვნელ ტერმინს განსაზღვრებით ცნებას უმატებს, რათა საბუთის იურიდიული არსი მის სახელწოდებაშივე გამოჩნდეს. ასე მაგ., მ. ბერძენიშვილი „ნიკორწმინდის დაწერილზე“ შესრულებული მონოგრაფიის შესავალში ასე მსჯელობს: „XI საუკუნე გვაძლევს ქართული საბუთების ხუთ სხვადასხვა სახეობის ნიმუშს. ეს სახეობებია: ანგარიშგება, განჩინება, შეწირულობის სიგელი, წყალობის სიგელი, ბოძების „დაწერილი“. თითოეულ ამ სახეობას აქვს თავისი სქემა, თანამიმდევრობა, თავისი ტრაფარეტული გამოთქმა-ფორმულები. „იქვე, — განაგრძობს მკვლევარი, — კერძო პირთაგან გაცემული „დაწერილები“ მრავალი სახისაა — შეწირულების, წყალობის, სყიდვის, გაცვლის, ერთგულების, ყმობისა და სხვა იურიდიული აქტების შემცველი დოკუმენტები. სხვადასხვაა ამ იურიდიულ გარიგებათა მხარეებიც... იმის მიხედვით, თუ რა სახის გარიგებას შეიცავს საბუთი და რომელი რიგის იურიდიულ პირთა შორის იდება იგი, გამოიკვეთება თვით საბუთის შედგენილობა და ფორმა. გარიგების ყოველი შინაარსობრივი დაჯგუფება საბუთწარმოების ცალკე სახეობას ქმნის“¹⁹.

მ. ბერძენიშვილის მსჯელობაში ფაქტობრივად საბუთთა კლასიფიკაციაა მოცემული და ეს კლასიფიკაცია ემყარება საბუთთა ურთიერთგანმასხვავებელ

¹⁹ მ. ბერძენიშვილი, მეთერთმეტე საუკუნის ქართული საისტორიო წყაროები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესახებ, თბ., 1979, გვ. 5.

ერთადერთ არსებით ნიშანს — იურიდიულ ფუნქციას. მხოლოდ ვერ დავეთანხმებით მკვლევარს ტერმინ „სახეობის“ ხმარებაში, როდესაც იგი XI საუკუნიდან მოღწეული ექვსი საბუთის დახასიათებისას ხუთ სახეობაზე მსჯელობს. ეს ხუთი „სახეობა“, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ერთი სახეობაა, რამდენადაც ხუთივე საერთო ენობრივ (დიპლომატიკური თვალაზრისით) სისტემას ემყარება. აქ მათი ურთიერთგამიჯვნა შესაძლებელია სწორედ ამ ერთი სახეობის ფარგლებში იურიდიული შინაარსის მიხედვით.

ასევე ვერ დავეთანხმებით მ. ბერძნიშვილს „ზაზისა და თუთას დაწერილის“ — ებიგრაფიკული ძეგლის — დიპლომატიკურ მასალასთან გაერთიანებაში მართო იურიდიული ნიშნის საფუძველზე, რადგან ებიგრაფიკული ძეგლისა და დიპლომატიკური აქტის ერთ ენობრივ სიბრტყეზე დახასიათება ვერ მოხერხდება.

საბუთის იურიდიული ფუნქცია სწორედ ის მთავარი ნიშანია, რომლითაც სახეობის ფარგლებში საბუთთა მასალა ერთმანეთისაგან განირჩევა. იურიდიული ფუნქცია საბუთში გამოიხატება სპეციალური დიპლომატიკური თემებითა და მოტივებით, რომელთაც ასევე სპეციალური დიპლომატიკური ფრაზები შეესაბამება. მხოლოდ ამ ნიშნით საბუთების დაჯგუფების შემდეგ შეიძლება ისინი დახასიათდეს გამცემის ან მიმღების მიხედვით. რადგან გამცემისა და მიმღების სოციალურ რანგთა სხვადასხვაობა თვით საბუთის იურიდიულ არსს არ ცვლის.

М. К. СУРГУЛАДЗЕ

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ГРУЗИНСКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ С ПРИНЦИПАМИ КЛАССИФИКАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ АКТОВ

Резюме

Деление грузинских исторических актов феодального периода основано на принципе классификации актового материала на публично-правовые и частноправовые. Олицетворение этого принципа — применение дипломатических терминов «сигели» в качестве царской грамоты и «дацерили» — в качестве грамоты, выданной т. н. частным лицом.

Автор, с учетом общих принципов классификации исторических источников, опровергает такой способ деления актового материала. Привлеченные им тексты из актовых источников также ставят под сомнение различие между актами по их наименованию даже в исторической дипломатике. В связи с этим автор статьи критически оценивает принятый в современной грузинской дипломатике принцип деления актов на «сигели» и «дацерили» и стремится доказать преимущество юридической классификации исторических актов.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
კ. კეკელიძის სახ. ზელნაწერთა ინსტიტუტმა

М. АПОСТОЛОВ, В. ШИПОЧЛИЕВА, О. МАНОИЛОВ

ИОАНН ПЕТРИЦИЙ И БОЛГАРО-ГРУЗИНСКИЕ МЕДИЦИНСКИЕ СВЯЗИ

Болгаро-грузинские связи были исследованы и продолжают исследоваться известными представителями грузинской и болгарской исторической науки, которые хорошо понимают их огромное значение. Не так часты случаи, когда народы, живущие на противоположных берегах моря, устанавливали и поддерживали взаимопользные связи, имеющие большое значение для их религиозного и культурного развития. В этом смысле выяснение болгаро-грузинского сотрудничества в течение многих веков представляет интерес не только для наших двух народов, но и для всех, кто в состоянии понять огромную роль малых народов в мировой истории и измерить их вклад не с точки зрения территории и численности населения.

Обзор литературы, посвященной болгаро-грузинским связям в течение веков, показывает, что очерчиваются сравнительно хорошо выясненные проблемы, деятели и явления (благодаря усилиям таких историков, как акад. А. Шанидзе¹, акад. Н. А. Бердзенишвили, акад. Ив. Снегаров², проф. М. С. Шенгелия³ и др.), а также и такие, которые все еще недостаточно хорошо изучены. К первым можем отнести: роль Бачковского монастыря в церковной истории Болгарии, монастырь как памятник архитектуры в истории болгарской и грузинской архитектуры, присутствие, имя и некоторые аспекты деятельности Иоанна Петриция, иконография монастыря и т. д.

К недостаточно исследованным, с нашей точки зрения, но немало важным вопросам, можем отнести роль грузинского и болгарского народов в трансформации и развитии византийской литературы и культуры и распространении ее среди других народов, связи Иоанна Петриция и его сотрудников с чужеземцами, а конкретнее, с болгарскими религиозными и культурными деятелями, полная характеристика научного творчества Петриция во время его пребывания в Бачковском монастыре, значение его продолжительного пребывания для его дальнейшего научного творчества, отношение научных и религиозных деятелей Первого и Второго болгарских государств к Бачковскому монастырю, его взаимоотношения с остальными монастырями болгарских земель, выяснение наидентифицированных росписей и поиск новых таковых в соседних и отдаленных монастырях, с целью обнаружения изо-

¹ Шанидзе А., Великий домestik Запада Григорий Бакурианисдзе и грузинский монастырь, основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1970, с. 46; Шанидзе А. Страница из истории грузино-болгарских культурных взаимоотношений, «исторически-преглед», 1958, с. 98—104.

² Снегаров Ив., История на съвремените православни църкви, т. II, раздел VII. Грузинска (иверийска) църква, С., университетска печ., 1944, с. 609—634.

³ Шенгелия М. С., Очаг древнегрузинской медицины на болгарской земле, Асклепий, 1972, с. 59—65.

бражения Иоанна Петриция и других грузинских деятелей, роли и места Бачковского монастыря в зарождении европейского Ренессанса.

Наше внимание направлено на выяснение отношения болгарских владетелей к монастырю и его участию во всеобщем подъеме болгарской средневековой культуры, грузинскому присутствию в монастыре, к некоторым сочинениям Иоанна Петриция с целью выяснения лечебной деятельности, к характеру росписи в связи с появлением ранних доренессансных творений в Болгарии.

Крупный грузинский средневековый ученый Иоанн Петриций является автором нескольких медицинских сочинений, некоторые из них он написал в Бачковском монастыре, другие — в Грузии, и после того, как накопил богатый теоретический опыт и знания во время своего длительного пребывания в Бачково.

Объект нашего исследования—его книга: «О природе человека», написанная позднее в Гелатском монастыре. В содержании—главным образом в переводе (с греческого)—использовался одноименный анатомо-физиологический трактат Немесия Эмески, но, как указывает М. С. Шенгелия, перевод был авторизованный. Остановимся на этом сочинении Иоанна Петриция потому, что оно напоминает, как по содержанию, так и по способу написания, а в известной мере и роли, другое сочинение болгарского автора, созданное во времена золотого века болгарской культуры. Речь идет о «Шестодневе» (Hexamer) Иоанна Экзарха Болгарского, написанном за век или раньше до приезда Иоанна Петриция в Болгарию. Мы считаем, что такая крупная личность как Петриций не мог не обратить внимания на наиболее значительные произведения болгарской литературы, расцветшей до падения Болгарии под византийской властью. Это наше предположение базируется на следующих соображениях и observations.

1. Существование взаимосвязи между Иоанном Петрицием и Теофилактом Охридским (Болгарским), который наверняка познакомил его с произведениями Климента Охридского, Иоанна Экзарха и других средневековых болгарских авторов-энциклопедистов.

2. Срок пребывания Иоанна Петриция в Болгарии.

3. Непосредственные контакты Петриция с верующими посетителями, обращавшимися за медицинской помощью.

Для того, чтобы сопоставить оба произведения, отметим некоторые общие моменты в их создании, а именно: а) и Иоанн Петриций и Иоанн Экзарх испытывают влияние византийской культуры; б) и Иоанн Петриций и Иоанн Экзарх переводят произведения известных византийских писателей-богословов, причем оба сохраняют оригинальные наименования первоисточников; в) оба авторизируют переводы и проявляют себя как высоко эрудированные творцы-энциклопедисты; г) оба автора рассматривают вопрос о первоэлементах, причем разъяснения их почти идентичны; д) их сочинения играют важную роль в истории культуры их собственных народов, а «Шестоднев» Иоанна Эк-

⁴ Перевод «Шестоднева» Василия Кесарийского и «О сотворении человека» Григория Носели, на грузинский язык сделан в IX веке, т. е. на 200 лет раньше пребывания И. Петриция в Болгарии. Таким образом И. Петриций мог познакомиться с ними и на родном языке раньше перевода И. Экзарха (от редакции).

зарха переходит границы средневековой Болгарии и становится основной естествознания и медицины в Киевской Руси, оказывает мощное и решающее влияние на зарождение сербской и румынской культуры.

Более углубленным исследованием и сравнением «Шестоднева» с «О природе человека» можно установить большую идейно-тематическую систему этих произведений. По словам Иоанна Экзарха, «мозг есть место ума» («Шестоднев»), то же находим и у Петриция — орган духовных сил, мышления и памяти есть мозг (М. С. Шенгелия).

Оба рассматривают связь души и тела. Экзарх подчеркивает, что устройство отдельных «человеческих членов» связано с характером человека. Он устанавливает связь между мозгом, умом и душой, т. е. между материальным и духовным началом, подчеркивая, что «человеческий ум есть разумная руководящая сила бесплотной души». Определенно можно сказать, что он признает руководящую роль нервной системы, хотя и отводит для сердца также роль «владельца».

Иоанн Экзарх не без основания считается первым болгарским физиологом. Он считает, что органы чувств служат уму как рабы и являются чем-то материальным.

Иоанн Петриций также устанавливает прямую связь между психическими и органическими заболеваниями в мозге. Он уделяет большое внимание окружающему миру, физиологии органов чувств и т. д. и делает решительный шаг вперед.

Следовательно, проделанное здесь, хотя и беглое сопоставление двух произведений показывает, что у них близкая тематика, точки зрения авторов схожи и мнения их в значительной мере совпадают. В отдельных случаях Иоанн Петриций дает более точные и полные описания и толкования рассматриваемых объектов и явлений. Когда сопоставляем оба произведения Иоанна Петриция и Иоанна Экзарха, мы ставим на первое место определяющее влияние византийских первоисточников, а лишь на второе место или на третье — сходство в толковании отдельных фактов и явлений.

Не менее важна и известна книга Иоанна Петриция «Практика Петрицелли», в которой он развивает ряд идей Гиппократов и Галлена, описывает много заболеваний и методов лечения. Считаем, что представляет интерес его отрицание магических методов лечения, что свидетельствует о научном отношении к проблемам медицины. В конце IX века крупный болгарский энциклопедист и просветитель Климент Охридский, канонизированный православной церковью, который преподавал медицинские знания в своей школе — университете в Охриде (юго-западная Болгария), объявляет греховными идолопоклонство и колдовство и отвергает магии, колдовство и ворожбы как лечебные методы в основанной им больнице в Лихнидоне.

Кроме всего прочего, «Практика Петрицелли» является прекрасной иллюстрацией синкретичности медицинских знаний. В ней присутствуют античные методы лечения, античные авторы и достижения. Но, конечно, только этого факта недостаточно, чтобы принять утверждения М. С. Шенгелия, что здесь стоит вопрос о возрождении античных медицинских знаний. Мы совсем не исключаем, что именно «Практика», пересекая границы, превращается в ценное учебное пособие для всех, кто изучает медицину, а позднее служит источником для написания весьма важного в средневековой Болгарии Хилендарского медицинского сборника (XVI в.). В него также вошли опыт и знания

цитированных античных авторов, опыт Салеринской школы и т. д., часть которых, вполне возможно, берет свое начало из «Практики Петрицелли».

«Практика Петрицелли» свидетельствует о том, что ее автор знал и использовал ряд национальных методов лечения, часть из которых берет свое начало из античности и Византии. Мы полностью разделяем мнение М. С. Шенгелия, что для Иоанна Петриция была разница между образованными и необразованными врачами, что совсем ясно, учитывая следующие обстоятельства: 1) наличие лечебной школы; 2) наличие учебно-воспитательной функции у этой школы. В уставе монастыря сказано: «воспитывать молодых юношей и учить священным наукам». Видно, что такие функции у монастыря в целом были таковы, что он превратился в учебно-воспитательный центр. Логично принять, что наряду с богословскими дисциплинами преподавали и медицинские.

Не подлежит сомнению, что как Иоанн Петриций, так и остальные врачи Бачковского монастыря использовали народно-медицинские методы и средства. И если византийское влияние безусловно существовало в области научной медицины, то болгарское следует искать как в научной медицине (Климент Охридский, Иоанн Экзарх), так и в средствах народной медицины, используемых в монастыре. Позднее, после создания Второго болгарского государства (1187—1396), при новом расцвете болгарской литературы и культуры это влияние еще более осязательно.

Мы не встречали конкретных указаний об использовании психотерапевтических методов лечения, но мы глубоко убеждены, что такими пользовались. Какие у нас основания для этого?

1. Наличие традиций уже со времен фракийцев (Орфей, Салмоксис и др.).

2. Используемые в те времена врачебные методы и средства монастырской медицины.

3. Широкое распространение около монастырей и по всем болгарским землям находят психотерапевтические методы лечения ряда заболеваний как служителями ортодоксального христианства, так и еретической дуалистической ересью богомилов.

Б. Станев¹ и М. Леви² в двух отдельных исследованиях, награжденных на научной сессии ТНТМ в Медицинской академии в Софии в 1982 г., впервые представили отечественные методы лечения психических больных в Несебре и Тырново.

Как известно, активная переводческая и творческая деятельность Иоанна Петриция развивается в Гелатском монастыре, ему покровительствует царь Давид Строитель. При царе Давиде грузинская церковь радуется благоденствию и духовному расцвету. Благодаря его помощи построены церкви, больницы, приюты и школы. Он проявляет специальный интерес к больнице Гелатского монастыря, лично следит и стимулирует работу Иоанна Петриция, Арсения Икалтоели и ряда церковно-научных деятелей.

Может быть, другие оцены в целом дело Иоанна Петриция и удельный вес написанного им в Бачково и Гелати. Мы обратим внима-

¹ Станев Б. Метод за лечение на психично болни в Несебър пред средновековието, научна сесия на ТНТМ, Мед. академия. С., 1982 г.

² Леви М., Методи за лечение на психично болните в Тырново пред средновековието, Научна сесия на ТНТМ, Мед. академия, 1982.

ние на то, что он жил и творил продолжительное время в самой старой грузинской обители в Болгарии, которая в течение веков была крупным очагом древнегрузинской культуры.

Важным является вопрос грузинского присутствия в монастыре, в монастырской медицине и иконописи. Мы рассматриваем его многосторонне, как в буквальном, так и в переносном и в более широком смысле этого понятия. В начальном периоде зарождения монастыря грузинское присутствие всеохватно и целостно. Оно находит свое выражение в присутствии грузин-монахов, философов, врачей, ученых и др., т. е. в присутствии грузинской церкви и медицины. В начальном периоде стенописные изображения также принадлежат иконописцам-грузинам. На третьем месте находятся книги, предметы и т. д. грузинского происхождения, доставленные из Грузии.

Хотя многие монахи умирают или уходят из монастыря, а Иоанн Петриций и некоторые другие известные деятели, после того как уезжают из Бачково, продолжают свое дело в Гелати и в других местах в Грузии, их духовное наследие остается. Оно используется в многовековой деятельности этого очага религии и медицины, что оказывает мощное влияние на болгарскую средневековую медицину и в свою очередь испытывает ее влияние.

О чем же, если не об уважении к монастырю, говорит то, что царь Иван Александр был ктитором в те времена? Крупный болгарский государственный деятель поддерживал этот монастырь, сыгравший важную роль в трудные для болгарского народа времена, причем монастырь, в котором все еще осязательно чувствовалось грузинское присутствие (в стенописи, реликвиях, традициях и т. д.).

В конце XVIII в. (около 200 лет тому назад) во дворе монастыря было посажено грузинское дерево — дикий финик. Кроме того, что дерево было живым свидетелем присутствия грузин в Бачково, предполагаем, что монахам-исцелителям были известны его лечебные свойства. Вероятнее всего, они использовали плоды дикого финика для лечения ослабевших, истощенных и немощных больных. Более позднее выяснение химического состава этих плодов, содержащих витамин «С» в большом количестве, танин, минеральные вещества и др., позволяет нам высказать предположение, что они благоприятно влияли на больных с пораженным пищеварительным трактом, при воспалительных процессах различной локализации и др.

Несмотря на разрушительную деятельность турецких поработителей и греческого духовенства, присутствие грузин сохранилось и до сегодняшнего дня, что свидетельствует о масштабах грузинского духовного влияния и об уважении болгарского народа к нему, сохранившего его на века. Будущие исследования Бачковского монастыря, может быть, не принесут нам исключительных открытий, но в одном не стоит сомневаться — они увековечат присутствие грузин и его положительную роль в истории Болгарии.

Определенный интерес представляет вопрос о богатых стенописях Бачковского монастыря, исследованных в основных линиях историками-искусствоведами. Существенна оценка стенописных изображений доренессансного периода, а также и более поздних икон и стенописей начала европейского ренессанса.

Немного необъяснимо и неприемлемо, почему в монастыре с несомненными медицинскими традициями нет ни одной иконы или стено-

писи, посвященной святому — исцелителю или философу-исцелителю такого ранга как Иоанн Петриций. Но если сейчас иконография действительно не может указать на факты такого изображения, то можно считать, что до того, как монастырь был разрушен турками, там были такие иконы. Наверное, они были изображены в церкви, которую держали в своих руках ктитория Григорий и Абасий Бакурианисдзе.

Историки болгарской культуры и искусства доказывают, что ранние произведения ренессанса начала XIII века — произведения Боянской церкви около Софии (портреты болгарского царя Константина Асена и его жены Ирины, образы Иисуса, севастократора Калояна и его жены Десиславы и т. д.). По мнению Елки Бакаловой, некоторые иконы Бачковского монастыря XII века отличаются пластичностью моделирования лица — они более изысканны и более гармоничны, что дает ей основание подчеркнуть, что хотя это и что-то новое, но оно не вмещается в рамки византийской иконописи. Тот же автор находит образы более поздней эпохи (XIV в.) более жизненными и считает, что в них уже есть ренессансный характер. Если сравним образы Богородицы XII в. с двумя архангелами XIV в., мы убедимся, что разница очевидна.

Сказанное показывает, что можно говорить о раннем проявлении ренессанса в болгарских землях в XIII — XIV вв. во время расцвета Второго болгарского государства.

Бесспорно значение всех проблем, связанных с болгаро-грузинским сотрудничеством в течение веков, в т. ч. и в области медицины и здравоохранения, поэтому, может быть, необходимо проявлять большую активность в исследовательских работах историков медицины из Болгарии и Грузии. Некоторые вопросы сотрудничества в области медицины мы бы могли осветить полнее и достовернее путем разработки и реализации программы совместных исследований, что даст нам возможность иметь более частые и плодотворные контакты.

Представлена кафедрой истории медицины Тбилисского государственного медицинского института

დალი გიორგაძე

ახალი წლის დღეობათა ციკლი აღმოსავლეთ საქართველოს
მთიანეთში

(წყალკურთხევა)

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა ხალხურ დღეობათა კალენდარში განსაზღვრული ადგილი განეკუთვნებოდა მიცვალებულთა სულის მოსახსენებელ დღეებს (დღეობებს). ერთი ჯგუფი ამ დღეობებისა ემთხვეოდა საახალწლო და საგაზაფხულო ციკლს (წყალკურთხევა, სულთაკრეფა, ტაბლობა), ხოლო მეორე მკისა და თიბვის სეზონს (ხალარჯობა, ფერიცვალება, მარიამობა). საახალწლო ციკლის დღეობებს შორის აღსანიშნავია წყალკურთხევა, რომელიც ახალი წლის სწორზე 6 იანვარს (ძვ. სტ.) მოდიოდა. უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს დღე ატარებს ქრისტიანულ სახელწოდებას — წყალკურთხევას ან სხვანაირად ნათლისღებას//ნათელღებას, რაც დაკავშირებულია იესო ქრისტეს დაბადებისა და იორდანის წყალში მონათვლის ~~დღესასწაული~~ ამბებთან. იგი საერთო დღესასწაულია ყველა მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის და მსოფლიოს მრავალი ხალხის ყოფაშია დამკვიდრებული¹.

მიუხედავად იმისა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ქრისტიანობა ძნელად იკიდებდა ფეხს (რასაც ადასტურებენ ისტორიული წყაროები²), ეთნოგრაფიული მასალა გვიჩვენებს, რომ ქრისტიანების მიერ აღიარებული ზემოთ დასახელებული დღეობა ფართოდ იყო გავრცელებული მთიელთა ყოფაშიც. მაგრამ, მიუხედავად ქრისტიანული სახელწოდებისა და ამ დღეს წარმოთქმული ლოცვის ტექსტებში მოხსენებული ქრისტიანული წმინდანებისა, იჩვენება, რომ წყალკურთხევას არსებითად სრულდებოდა წარმართული წესჩვეულებები. ეს გარემოება უცხო არ არის რელიგიის ისტორიისათვის. ცნობილია, რომ ქრისტიანული დღესასწაულების შემოღებამდე არსებობდა წარმართული წესჩვეულებები და დღეობები. ეკლესია ცდილობდა, ერთი მხრივ, მოესპო ისინი, ხოლო, მეორე მხრივ — შეეცადა საეკლესიო კალენდრისათვის. ამან კი შედეგად გამოიღო ის, რომ დიდ დღეობებში ხალხი ასრულებდა როგორც საეკლესიო, ასევე თავის უძველეს წარმართულ წესჩვეულებებს. ქრისტიანული ეკლესიის გავლენა თავს იჩენდა ეკლესიის სწრაფვაში, რომ ხალხური წესჩვეულებები მიემაგრებინა ქრისტიანული კალენდრის განსაზღვრული დღეებისათვის³. ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში და კერ-

¹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники М., 1973; В. Я. Пропп, Русские аграрные праздники, М., 1963; В. И. Чичеров, Русский земледельческий календарь и его циклы, М., 1957.

² ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1942, გვ. 73, 147.

³ Альфа—Омега, Христианские и европейские праздники, их языческое происхождение и история, М., 1924; В. А. Пропп, указ. сочинение, გვ. 10 12; Календарные обычаи обряды в с-ах зарубежной Европы, Зимние праздники, М., 1973, გვ. 275.

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 2

ძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, წინ უსწრებდა გრძელი პერიოდი, რომელიც მდიდარ სარწმუნოებებსა და კულტებს შეიცავდა. ამიტომაც საქართველოს მთიანეთში რელიგიურ სინკრეტიზმში ქრისტიანულ ელემენტებს წარმართული სჭარბობდა. ქრისტიანული უქმე-დღესასწაულების სახელწოდებით და ამ დღესასწაულებისათვის განკუთვნილ დღეებში არსებითად წარმართული წეს-ჩვეულებები სრულდებოდა⁴. ამის ერთ-ერთ მაგალითს წყალკურთხევაც უნდა წარმოადგენდეს. ბოლო დრომდე შემონახული ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი შესაძლებლობას გვაძლევს დავადგინოთ მისი კავშირი ქრისტიანობამდელ კულტებთან.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში წყალკურთხევა მიცვალებულთა დღედ ანუ ტაბლობის დღედ ითვლებოდა, რის გამოც ძველ და ახალ მიცვალებულთა პატრონები სასაფლაოზე მიდიოდნენ და სანთლებს ანთებდნენ. ახალი მიცვალებულის პატრონი ამ დღეს აუცილებლად „საწყალკურთხეო“ საკლავს (ცხვარს) დაკლავდა და სასაფლაოზე მყოფ ხალხს მიიპატიებდა (თუმცა-ხევსურეთი, მთიულეთ-გუდამაყარი). წყალკურთხევის წინა დღეს მთიულეთში კომლიდან თითო კაცი წავიდოდა წყაროზე ან ხევში, მოაქუჩებდნენ შეშას, წყალზე გააკეთებდნენ ჩანჩქერებს სიბი ქვისაგან ან ღარებისაგან, რათა მეორე დღეს ხალხს ადვილად აეგო ჭურჭელი. ნათლისღების დღეს, დილით ადრე, ყოველი ოჯახიდან წყალზე წასულებს თან მიჰქონდათ სანთელი, თბილი პური, ხინკალი, ხაბიზგინები, არაყი და წყლის ჭურჭელი//საბარგული-თუნგი, ქვაბი, თულუხი, ვინც პირველი მივიდოდა, ის ცეცხლს დაანთებდა (მთიულეთი, ხევი)⁵. ჭურჭელში წყლის ჩასხმის შემდეგ სანთელს აანთებდნენ და წყალს დაღვრილია ოჯახის ყველა გარდაცვლილების, მათ შორის „უმოწყალო“ (უპატრონო) მიცვალებულების სახელზე და დაილოცებოდნენ: „ღმერთო დიდებულო, ღმერთო მადლიანო, ღმერთო შენ შეისმინე ჩვენი ხვეწნა-ვედრება. ღმერთო, შენ გეხვეწებით ყოველთვის და ყოველ ჟამს. ღმერთო, განათლება დააყენე ჩვენს დაკლებულებს. ღვთის მადლით. დღევანდელი დღის მადლით, მიქელ-გაბრიელის მადლით, რაც მცხეთაში ბერი და მღვდელი შეიმოსება, იმათი მადლით, ყველა საქრისტიანოს წირვა-ლოცვის მადლით ღმერთმა განათლება დაგაყენოს, ჩვენი დაკლებულებო, კაცებო და დედაკაცებო, ბებრებო და ახლებო, ჩვენი უწილობო და ნათესავებო. თქვენთან ერთად განათლება დააყენოს იმათ, თუ ჩვენიანი ვინმე იყოს და ჩვენ ვერ ვიცნობდეთ. განათლება დააყენოს ღმერთმა და შეიწყალოს თუ უპატრონო ვინმე შემოგბრუნავდეს, მამგონე არ ჰყავდეს, თავს გაბრალებდეს ძმობილი ან დობილი, რჯულისანი თუ ურჯულო, თქვენი ნებითამც გაუმასპინძლებით. ღმერთმა ალალოდ და ნათლად მოგახმაროს ეს ანთებული სანთელი და დაღვრილი წყალი. ღმერთმა განათლება დაგაყენოს ჩემო (სახელი თავისი გარდაცვლილისა), სულამც სინათლეში იქნებით, ზურაფრიტამც დალონდებით. შეგიწყალოს ღმერთმა და მოგახმარასთ“. ამ სიტყვების დამთავრების შემდეგ ანთებულ სანთელს წყლით სავსე ჭურჭელს სამჯერ შემოავლებდნენ მარჯვნი-

⁴ ვ. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება-ბარბარ — ბარბარ), თბ., 1941, გვ. 1—2.

⁵ დ. გიორგაძე, მიცვალებულის კულტი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაწი), თბ., 1977 წ., გვ. 112.

დან მარცხნივ, სანთელს თოვლში „დააყუდებდნენ“ და წყალს დაღვრიდნენ. წყლის დაღვრას მანამდე იმეორებდნენ, ვიდრე სანთელი მთლად არ ჩაიწვებოდა. მცირეწლოვან ბავშვებსაც დააღვრევიანებდნენ ხოლმე წყალს ახალი ჭურჭლით, რადგან სწამდათ, რომ მათი „კელით უფრო მიუვიდის შანდობა და დაღვრას, ცეცხლს დაანთებდა 5—6 ოჯახი ერთად. კაცები ცალკე დასხდებოდნენ ორმწკრივად. წყალკურთხევას დიასახლისის გარდა, ყველა ქალი გადიოდა წყლის დასალვრელად. თითოეული მეკომერი დეკანოზს მიუტანდა წინა დღეს ან იმ დღით დიასახლისისაგან გამომცხვარ ქადა-პურს და ერთ სანთელს. დეკანოზი ადგებოდა ფეხზე (დეკანოზის მისვლა სავალდებულო არ იყო და შეიძლებოდა მისი ფუნქცია ვინმე მოხუცებულს შეესრულებინა), სანთლებს აანთებდა, პირით აღმოსავლეთისაკენ დადგებოდა, პირჯვარს დაიწერდა და დაიწყებდა ლოცვას: — „ღმერთო დიდებულო, ღმერთო ქებულო, ღმერთო, შენ უშველე გელერითან ჩვენს სოფლობას, ღმერთო, მრავალს დაასწარ ჩვენი სოფელი ამ დღეს შენთვის სადიდებლად, თავის მკვდრების მოსაგონად. ღვთის მადლით, ღმრევანდელი ღღის მადლით, ყველა საქრისტიანოს წირვა-ლოცვის მადლით, ღმერთმა განათლება დაგიყენოს ჩვენი სოფლის გარდაცვლილებო. ღმრევანდელი გაჩქერებული პურ-მარილი ღმერთმა ალაღად მოგახმაროს ანთებული სანთლებით და დაღვრილი წყლით“⁶. ამის შემდეგ, დეკანოზი, მის წინ დაწყობილ ქადა-პურს ანთებულ სანთლებს წაღმა-მარჯვნიდან მარცხნივ შემოატარებდა, რის შემდეგაც მზარეულები⁷ წაიღებდნენ ქადასა და პურს, დაჭრიდნენ და ჩამოარიგებდნენ ვშიადის ნაჭერზე დადებულ ქადას ჯერ კაცებში, შემდეგ ქალებში (მთიულეთი). არაყი ყველა ოჯახს ჰქონდა მოტანილი და ერთმანეთს ასმევდნენ ფავთავიანთი მკვდრების შესანდობრად (მთიულეთი, ხევი).

ჩვენ მიერ გულდამაყარში ჩაწერილი მასალების მიხედვით, დილით ადრე წყაროზე მიცვალებულებისათვის წყლის დაღვრის შემდეგ, მთელი სოფელი „წმინდა კალოზე“ იკრიბებოდა. წმინდად ითვლებოდა ის კალო, რომელიც „ადგილისდელასთან“ მდებარეობდა ახლოს და სადაც დედათა წესის მქონე ქალებს მისვლის უფლება არ ჰქონდათ. ყოველ ოჯახს წმინდაკალოზე მიჰქონდა თითო დიდი კვერი, რომელსაც ერთი კილო ერბოსაგან მომზადებული ხაფიწის გული უკეთდებოდა. ამ კვერს „ტაბლის ქადა“ ეწოდებოდა. გარდა „ტაბლის კვერისა“, თან მიჰქონდათ არაყი და საკმელ-სანთელი (ფიჭვისაგან ართმეული). მთელი სოფლის კომლებისაგან მოტანილს ერთად დააწყობდნენ კალოს შუაგულში. შემდეგ დეკანოზი ან უფროსი კაცი სანთლებს შეაგროვებინებდა და ორად გაჰყოფდა. ერთ ნაწილს მაშინვე აანთებდა, მეორეს კი პურისქამის დამთავრებისას. ქალებს დასტურები დასტურიდნენ და ჯერ კაცებში, შემდეგ კი ქალებში დაარიგებდნენ. ამის შემდეგ დეკანოზი მთელი სოფლის მიცვალებულებს შესწავლას ეტყობდა და დაილოცებოდა⁸. თუშეთში კი მიცვალებულთათვის წყლის

⁶ M 49, მ. კედელაძე, ახალი წელი და წლიური ციკლის სხვა ხალხურ დღეობები სოფ. გოგანურში, მთიულეთი, 1942, წ., რგ. 4—5, გვ. 45—50.

⁷ მთიულეთში მზარეულები იყვნენ ხატის საგანგებო პირები, რომელთაც ხატის მთებისა და მამულების კულუხი ბარდებოდათ. დღეობებს დროს „ესენი ამზადებდნენ სათემო სუფრაას“... რ. ხარაძე, აღ. რ. ბაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბ., 1965., გვ. 52—53.

⁸ მთიულეთ-გულდამყარის 1968 წ. ექსპედიციის დღიური, სოფ. ათნახი, მთხრობელი 64 წლის ჩაჩა სეიშონისძე წიგლური.

დაღვრის შემდეგ, ყოველი ოჯახი საჯაროში მიიტანდა „სუფრას“ და უფროსი კაცი შენდობას იტყოდა გარდაცვლილებისათვის⁹. ალ. ოჩიაურის ცნობით, წყალკურთხევა საერთო სასოფლო ხარჯად* ითვლებოდა ფშავში¹⁰.

ზემოთმოტანილი ეთნოგრაფიული მასალა ნათლად გვიჩვენებს, რომ წყალკურთხევა მიცვალებულთათვის განკუთვნილი დღე იყო. მაგრამ რიგი საწესო მოქმედებანი, რომლებსაც ამ დღეს ასრულებდნენ, მის სხვა ხასიათსაც უნდა წარმოაჩენდეს. ამ მიმართებით, უპირველესად, ყურადღებას იპყრობს „ბებერაის რიტუალი“. მთელღეს. ახალ წელს დილით, ოჯახის რომელიმე წევრი ბებერას (იფნის) ტოტზე გადამჯდარი სახლში შევიდოდა და დაიძახებდა „ბერი მობრძანდებაო“. კითხვაზე თუ რა მოჰქონდა „ბერს“, — პასუხობდა: „ღალიანობა, პურიანობა, წულიანობა, მშვიდობიანობა, მრავალი ახალი წლით დასწრება როგორც კაცით და საქონლით, ისე ნახნავ-ნათესით“. ასე სამჯერ გაიმეორებდნენ, კერასთან მიიტანდნენ ბებერას და ერბოს წაუსვამდნენ სიტყვებით: „წელს ეს მოგვირთმევია, კულავ სხვას მოგარმევთ-ო“. თითქმის ანალოგიური წესი სრულდებოდა გუდამაყარშიც ახალი წლის წინა დღეს. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის, რომ როგორც ველზე მუშაობისას გაირკვა, ბებერას ტოტს მთიულეთში ახალი წლიდან წყალკურთხევამდე ინახავდნენ. წყალკურთხევას კი, დიასახლისი ბაგიდან ჩალას ამოხვეტავდა და ახალწლიდან შენახულ ბებერას ტოტთან ერთად გაიტანდა ამ წელში დაგროვებული საქონლის ნაკელზე, აქ „დააყუდებდა“, „სიმგურგვლივ“ ჩალას მიაყრიდა და ცეცხლს მოუქიდებდა.

ჩვენ მიერ მეორე ვარიანტიც იქნა ჩაწერილი მთიულეთში წყალკურთხევას შესრულებული წესისა. კერძოდ, წყალკურთხევას, დილით, დიასახლისი უმძრახად წყალს მოიტანდა, ხონჩას გაამზადებდა. ხონჩაზე აუცილებლად ჯამით ხორბალი და ერბო იდგა. წინდაწინ „ბერაც“ ჰქონდა ახალი წლიდან დამზადებული. დიასახლისი ხონჩას რომ მოამზადებდა, „ბერაზე“ ბიჭი გადაჯდებოდა და იტყოდნენ: „ბერაი მობრძანდებაო“. დიასახლისი ჰკითხავდა — „რასა ბრძანებსო?“ — „შინ მშვიდობას, მოსავლის გაზრდას, საქონლის გამრავლებას, კარში გამარჯვებასო“. ამას მოჰყვებოდა დიასახლისის მიერ სანთლების ანთება და მიცვალებულებისათვის შენდობის თქმა, რის შემდეგაც ბერაზე მჯდომი ბიჭი ადგებოდა, ერბოს ალა-ალავ წაუცხებდა ბერას და ცეცხლს დაუერთავდა¹¹. ეს მასალა პარალელს პოულობს სვანურ ახალი წლის ციკლის დღეობებში შესრულებულ წესებთან. უპირველეს ყოვლისა, საინტერესოა ის გარემოება, რომ წყალკურთხევის წინა დღეს სვანეთში იწყებოდა ლიფანალი, რომელიც რამდენიმე დღეს გრძელდებოდა. ვ. ბარდაველიძის გამოკვლევებით კი გარკვეულ იქნა, რომ ლიფანალი მიცვალებულის კულტის გამომხატველი იყო და ადრე გაზაფხულის მესაქონლურ დღეობა ბემბლუსთან ერთად მიზნად ისახავდა ოჯახის კეთილდღეობის, მიწის ბარაქიანობისა და საქონლის გამრავლების დამ-

⁹ დ. გიორგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112.

* ხარკი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ეწოდებოდა მიცვალებულთათვის გადახდილ ტოტებს.

¹⁰ M 16 ალ. ოჩიაური, ძველი რელიგია ფშავში, რვ. 23, გვ. 272—273.

¹¹ მთიულეთის 1971 წ. მივლენების დღიური, ფასანაური, მთხრობელი 80 წლის სალომე იაკობის ასული წიკლაური,

კვიდრებას¹². სწორედ ლიფანალში სვანეთის ზოგიერთ თემში სრულდებოდა ბომბლა // ბამბლუ ეპითეტიც ცნობილ უძველეს ქართულ ანტროპომორფულ ითიფალურ ღვთაებასთან დაკავშირებული კულის რიტუალი¹³. ასეთსავე ანტროპომორფულ, ითიფალურ ღვთაებას გამოხატავდა მთიულეთ-გუდამაყარში ბებერაის (იფნის) ტოტზე გადამჯდარი კაცი, რომელსაც ბერის ეპითეტიც მოიხსენიებდნენ და როგორც ლოცვა-ვედრების შინაარსიდან ირკვევა, ბომბლას მსგავსად, მოსავლიანობის, აღამიანთა და ცხოველთა ნაყოფიერება-გამრავლების, ოჯახის კეთილდღეობის მფარველ ღვთაებად მიიჩნევდნენ¹⁴. ამავე კუთხეებში, ეს ღვთაება, პარალელურად, სხვა ქართველი ტომებისა, ღვთაება ბასილის სახელწოდებითაც მოწმდება¹⁵. ამასთან, როგორც დადგენილ იქნა, ეს ღვთაება გენეტურ კავშირშია მისი მსგავსი ფუნქციების მქონე ბერი // ბერიკასთან, რომელიც მოსავლიანობისა და ნაყოფიერებისადმი მიძღვნილი ღმერთის მთავარი პერსონაჟია¹⁶.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ბერასთან დაკავშირებული რიტუალი სრულდებოდა, უფრო სწორედ, იწყებოდა ახალ წელს და მთავრდებოდა მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ დღეს — წყალკურთხევას. ეს კი შეიძლება აიხსნას იმით, რომ წყალკურთხევა ახალი წლის ციკლის უკანასკნელი დღეობა იყო და ამ დღეს შესრულებული წესებიც მთელი წლის განმავლობაში ოჯახში კეთილდღეობის დამკვიდრებას ისახავდა მიზნად. ამ ვარაუდის დამადასტურებლად შეიძლება გამოდგეს აგრეთვე, წყალკურთხევას შესრულებული სხვა წესებიც. გუდამაყარში ბებერობა ღამეს ე. ი. ახალი წლის წინა ღამეს, აცხობდნენ ე. წ. „ლიტონაის კვერს“ ან მეორენაირად „ერთი კვირის კვერს“, რომელსაც მთელი კვირა ინახავდნენ და წყალკურთხევა დღეს უნდა გაეჭრათ¹⁷. ანალოგიურ ვითარებას ადგილი ჰქონდა რაჭაშიც, სადაც ახალი წლისათვის კარგი მოსავლის მიღებასთან დაკავშირებით აცხობდნენ „კერია-ბერად“ წოდებულ დიდ პურს, რომელიც ექვსი დღე ინახებოდა და წყალკურთხევის // ნათელღების დღეს სადილზე ინაწილებდნენ ოჯახის წევრები¹⁸. მთიულეთშიც ახალი წლისათვის აცხობდნენ სხვადასხვა სახეობით დაჭრელებულ „კერიას“ პურს, რომელიც ოჯახის წევრებს წყალკურთხევის დღეს უნდა შეეჭმათ. გარდა ამისა, მთიულეთში ახალ წელს გამომცხვარი ბედისკვერების შეჭმა მხოლოდ წყალკურთხევას შეიძლებოდა; ამავე დღეს დიასახლისი აცხობდა „მეკვლის ბედისკვერს“, რომელსაც იგი სახლში უგზავნიდა მეკვლეს¹⁹.

ზემოთმოტანილი მასალა საშუალებას გვაძლევს გამოვთქვათ აზრი, რომ წყალკურთხევა იყო არა მხოლოდ მიცვალებულის კულტის ამსახველი. საკმარისია არ უგულებელვყოთ ისეთი მომენტები, როგორიცაა ამ დღეს ხონაზე ჯამით ხორბლის დაღვმა, ბებერაის რიტუალის შესრულება, რასაც თან ახლდა თხოვნა-ვედრება უხვი მოსავლისათვის, სოფლის მეკომურთა შეკრება კალოზე,

¹² ვ. ბ ა რ დ ა ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 163.

¹³ იქვე, გვ. 113.

¹⁴ იქვე, გვ. 116.

¹⁵ იქვე, გვ. 116.

¹⁶ ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ქართველთა სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან, გვ. 190.

¹⁷ მთიულეთ—გუდამაყარის 1967 წ. ექსპედიციისა და 1979 წ. მივლინების დღიურები.

ზემოთდასახელებული წესების შესრულება წყალთან ახალი წლისა და ახალი წლის ციკლში შემავალი დღეობის დროს, როდესაც ხალხის რწმენით ხდებოდა იჯასის კეთილდღეობის დაბედება, უნდა მიუთითებდეს წყლის კულტის არსებობაზე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, რომლის ამსახველი უნდა ყოფილიყო, აგრეთვე, რწმენა წყლის გამანაყოფიერებელი ძალის შესახებ. ეს რწმენა შესანიშნავად გამოიხატა ჯავახეთში გამრავლებისა და ნაყოფიერების ითიფალური დღეობების გამომსახველი ბასილა-კვერის წალკურთხევა დღეს მდინარეში დასველების წესში²⁴; უშვილო ქალებისათვის შვილიერების მინიჭების მიზნით სამცხესა და აჭარაში ტბის წყალში ბანაობის²⁵, აღმ. საქართველოში პატარძლის წყალზე გაყვანის წესში²⁶, რომელიც მიზნად ისახავდა წყლის გამანაყოფიერებელ ძალასთან ზიარებას. ამ რიგის მოვლენებს უნდა მივაკუთვნოთ აგრეთვე, წყალკურთხევას სახნავ მამულში წყლის დაღვრის წესი, რომელსაც უნდა უზრუნველყყო მიწის და, ამდენად, მცენარეთა ნაყოფიერება. საბოლოოდ კი ყველაფერი ეს მიუთითებს წყლის კულტის დიდ მნიშვნელობაზე ქართველი ხალხის ძველ ყოფაში.

Д. Г. ГИОРГАДЗЕ

ЦИКЛ НОВОГОДНИХ ПРАЗДНИКОВ В ГОРНОЙ ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ (КРЕЩЕНИЕ)

Резюме

В цикле новогодних праздников народного календаря горцев Восточной Грузии особое место занимает Крещение (6/1 по старому стилю). Анализ характера ряда ритуальных действий выявляет следы дохристианских верований. Обычаи и обряды, исполняемые в этот день, свидетельствуют о том, что Крещение с одной стороны — день, связанный с культом мертвых, а, с другой, его следует отнести к числу праздников, призванных обеспечить изобилие урожая и всеобщее благосостояние семьи. В этом празднике сохранились и пережитки культа воды.

Со временем этот день был приспособлен к церковному календарю и превратился в один из главных христианских праздников.

ჭარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

²⁴ ჯ. რ. უ. ხ. ა. ძ. ე., ჯავახეთში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალები, 1951 წ., რგ. 2, მასალა მოგვამეს ვ. ბარდაველიძის დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

²⁵ მ. მ. აკალათია, მესაქონლეობა მესხეთში (სამცხე-ჯავახეთი), ბასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული ყოფის შესწავლისათვის, 1972, გვ. 61.

²⁶ თ. ო. ჩ. ი. ა. უ. რ. ე., წყლის კულტის ელემენტები საქორწინო რიტუალში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, თბ., 1975, გვ. 164—168.

პახტაზ პახანიძე

ნ. ბარათაშვილის პოემა „ბედი ქართლისა“ ისტორიულ-ლიტერატურული წყაროები და მათი გამოყენების თავისებურებანი

„ადექ, პოეტო! იგვისენ შენი „ბედი ქართლისა“,
თორემ არიან მრავალნი კაცნი, ვერ მიხვდნენ აზრსა“.

ეპიგრაფად გამოყენებული ტაეპები ამოღებულია ვანო ბარათაშვილის ლექსიდან „ეპიტაფია (თ. ნიკოლოზ ბარათაშვილის საფლავზედ ნათქვამი)“, რომელიც დაწერილია გასული საუკუნის 60-იან წლებში (პირველად დაიბეჭდა ჟურნ. „ცისკრის“ 1863 წ. ივლისის ნომერში). ამჟამად, ცხადია, არ გვაინტერესებს ამ ლექსის მხატვრული ღირსება, რაც უდავოდ დაბალია, მაგრამ „ეპიტაფიაში“, კერძოდ, შემოღამოწმებულ სტრიქონებში კარგადაა მინიშნებული, რომ იმდროინდელი სალიტერატურო კრიტიკისა და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის მთლად გასაგები როდი იყო ნ. ბარათაშვილის შემოქმედების შედეგები „ბედი ქართლისა“. პოემის დაწერიდან (1839 წ.) თითქმის საუკუნე-ნახევარი, ხოლო გამოქვეყნებიდან (1858 წ.) ას ოცდახუთი წელი, ე. ი. საკმაოდ დიდი დრო გავიდა. ამ ხნის განმავლობაში „ბედი ქართლისას“ შესახებ შეიქმნა უმდიდრესი ლიტერატურა — დაიწერა მრავალი საყურანალო-საგავითო სტატია, ნარკვევი, ფილოლოგიური გამოკვლევა... ნაწარმოების მიმართ ცხოველ ინტერესს იჩენენ სხვადასხვა დარგის სპეციალისტი: ლიტერატურათმცოდნეები, ისტორიკოსები, იურისტები, ფილოსოფოსები... და მაინც, მიუხედავად ყოველივე ამისა, „ბედი ქართლისას“ ბევრი პასაჟი და ეპიზოდი დღემდე არაა ბოლომდე „გაშიფრული“ და სათანადოდ განმარტებული (ინტერპრეტირებული). არამცთუ რიგითი მკითხველისათვის, არამედ საკითხის შესწავლით დაინტერესებულ პირთათვისაც პოემის ბევრი ადგილი ამჟამადაც ბუნდოვანია, ხოლო ზოგიერთი აშკარად გაუგებარიც კი. რა არის ამის მიზეზი? ამის მიზეზად გვესახება ის, რომ პოემა (ეს ეხება, კერძოდ, II კარს) არ არის ზუსტად ლოკალიზებული დროით. სხვანაირად რომ ვთქვათ, არაა სწორად განსაზღვრული (დადგენილი), თუ სახელდობრ რომელი ისტორიული აქტი ივლლისმდებარეკლემ მეფესა და სოლომონ ლიონიძეს შორის გამართულ საუბარში. აღიარებულია, რომ ნაწარმოების ქარგად აღებულია XVIII ს-ის უკანასკნელი მეოთხედი. მაგრამ ეს საკითხზე ზოგადი მითითებაა. XVIII ს-ის ბოლო ათეულ წლებსა და XIX ს-ის დასაწყისში ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ადგილი ჰქონდა რამდენიმე უმნიშვნელოვანეს ისტორიულ მოვლენას, რომელთაგან უნდა დავასახელოთ შემდეგი: 1) 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი; 2) 1795 წლის კრწანისის ტრაგედია; 3) 1799 წლის ქვეშევრდომობითი ტრაქტატი და 4) 1801 წლის მანიფესტი.

ამ ისტორიულ მოვლენათაგან რომელია ნაჩვენები „ბედი ქართლისაში“? როგორც ცნობილია, პოემის I კარში დახატულია კრწანისის ომის სურათი-

ბი. ეს არაა სადავო. მაგრამ დავას იწვევს II კარი, რომლის შესახებაც სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა. მკვლევართა ერთი ნაწილის მტკიცებით, აქ სამსჯავროზე გამოტანილია 1801 წლის აქტი. მკვლევართა მეორე ნაწილი ამ შეხედულებას კატეგორიულად უარყოფს და სრული დარწმუნებულობით მიუთითებს, რომ მეფე-მსაჯულის საუბარში ნაგულისხმებია 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი. ასე მაგალითად, პროფ. ა. სურგულაძე წერს: „ბევრს ჰგონია, რომ პოემაში სამსჯავროზე გამოდის ის ისტორიული აქტი, რომელსაც ცარიზმის ანექსია ეწოდება და 1801 წელს რომ განხორციელდა. სინამდვილეში პოემაში 1801 წლის აქტი სრულებითაც არაა ნაგულისხმები. პოეტის გონება ამ შემთხვევაში 1783 წლის მფარველობით ტრაქტატს დასტრიალებს“¹.

მაგრამ 1783 წლის მფარველობით ტრაქტატსა და 1801 წელს განხორციელებულ აქტს შორის ხომ უდავოდ დიდი განსხვავებაა. მაშასადამე, ის ფაქტი, რომ ერეკლე-სოლომონის ცნობილ დიპლომაში ზოგი პირველ აქტს გულისხმობს, ზოგი მეორეს, იმაზე მიუთითებს, რომ პოემის შესწავლის საქმეში ჯერ კიდევ ყველაფერი რიგზე ვერაა. დადგენა იმისა, თუ სახელდობრ რომელ ისტორიულ აქტზეა საკუთარს „ბელი ქართლისაში“, რთული საქმე აღმოჩნდა. ეშვს ვარაუდი, ამ სირთულეთი აიხსნება, რომ მკვლევართა მესამე ნაწილი საერთოდ არ სვამს ზემოდაყენებულ საკითხს და მას დუმლით უვლის გვერდს. მაგრამ, ცხადია, ეს არაფრით არაა გამართლებული. სიძნელეს გადალახვა უნდა და არა გვერდის ავლა.

პირველი რიგის ამოცანა, რომელსაც წინამდებარე ნაშრომი ისახავს მიზნად, არის პოემაში ნაჩვენები მოვლენების დროითი ლოკალიზაცია. ჩვენი რწმენით, სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გამოთქმულ შეხედულებათაგან არც ერთი არაა სწორი, ე. ი. პოემაში არ იგულისხმება არც 1801 წ. ისტორიული აქტი და არც მხოლოდ 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი.

მაშ, რომელი იგულისხმება? აქ ნაჩვენებია კრწანისის ომი (1795 წ.) და მისი შემდეგდროინდელი მოვლენები, ვიდრე 1801 წლამდე. მკვლევრებს მხედველობიდან გამორჩათ ის ახალი ტრაქტატი, ქვეშევრდომობითი ხელშეკრულება, რომელიც რუსეთსა და საქართველოს შორის დაიდო სწორედ ამ მონაკვეთში, სახელდობრ, 1799 წელს. ეს ხელშეკრულება ფაქტობრივად იყო თავისებური შუა რგოლი 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატსა და 1801 წლის მანიფესტს შორის. ე. ი. პოემის ისტორიულ ფონად აღებულია XVIII ს-ის მიწურული, უფრო ზუსტად, ამ საუკუნის ბოლო 5 წელი, როდესაც ქართლ-კახეთის სამეფო სასიკვდილო ავღიაში იმყოფებოდა.

შევუდგეთ ამ დებულების დასაბუთებას. როგორც ცნობილია, პოემაში ირაკლი და მისი კანცლერი „ქართლისა ბედსა განსამართლებენ“ კრწანისის ომის (1795 წ.) შემდეგ. ის მკვლევრები, რომლებიც მეფე-მსაჯულის საუბარში გეოგრაფიკის ტრაქტატს, ე. ი. 12 წლის წინათ მომხდარ ფაქტს გულისხმობენ, იტყუებული არიან ისაუბრონ იმის შესახებ, რომ ნ. ბარათაშვილს მიერ „აქ ისტორიული ლაფსუსია დაშვებული“, რომ პოემაში ადგილი აქვს ანაქრონიზმს,

¹ ა. სურგულაძე, ნ. ბარათაშვილი და საქართველოს ისტორიის პრობლემები, „ცისკარი“, 1968 წ. № 9, გვ. 80 (შდრ. აკ. სურგულაძე, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპოქა, თბ., 1968, გვ. 345).

ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დარღვევას და სხვა. თუმცა ამ მკვლევართაგან ზოგიერთი იმასაც აღნიშნავს, რომ ასეთი დარღვევა-ანაქრონიზმი ნაწარმოებში შეტანილია შეგნებულად, გარკვეული მოსაზრებით. ამის ცხადსაყოფად ზოგჯერ ვრცელი სტატიებიც კი იწერება, მაგრამ ყველაფერი ეს ამაო გარჯაა, დროისა და ენერგიის დაკარგვაა. არავითარი ისტორიული ლაფსუსი, არავითარი ანაქრონიზმი ნაწარმოებში არაა დაშვებული და, მაშასადამე, პოეტის „გასამართლებლად“ არც რაიმე ახსნა-განმარტებაა საჭირო. ნ. ბარათაშვილს, როგორც შემოქმედს, რომელიც მხატვრულ თხზულებას წერდა და არა ისტორიულ ქრონიკას, რა თქმა უნდა, ჰქონდა უფლება გადაეგუფებინა ცხოვრებისეული ფაქტები, დაერღვია მოვლენათა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა, მაგრამ ეს უფლება მას ამ შემთხვევაში არ გამოუყენებია. არ გამოუყენებია იმიტომ, რომ არ სჭირდებოდა. ნაწარმოებს იგი პირდაპირ იწყებს 1795 წლის ტრაგედიის ჩვენებით, ხოლო 1783 წლის ტრაქტატს გულისხმობს, როგორც განვლილ ეტაპს, ადრე მომხდარ ფაქტს. საყურადღებოა, რომ ეს ჩანს პირველ კარსივე, ე. ი. თვით ბატალური ეპიზოდების აღწერისას. ალა-მაჰმად-ხანიო, — ამბობს პოეტი, — „გაფოთებული ეძიებდა მას (ერეკლეს. — ვ. ვ.), ვინცა ჰერანის ტახტს, ხელმწიფებას ქართველთა შორის წაართვა ძალა“. გეორგიევსკის ტრაქტატმა ხომ საფუძველი გამოაცალა მაჰმადიან აგრესორთა პოზიციებს საქართველოში (და არა მარტო საქართველოში, არამედ საერთოდ მთელ ამიერკავკასიაში). ამან, ცხადია, დიდი შეშფოთება გამოიწვია თურქეთსა და ირანში. ნ. ბარათაშვილის მიერ აქ, სხვათა შორის, კარგადაა მინიშნებული, რომ ალა-მაჰმად-ხანის გამძვინვარების ერთ-ერთი მიზეზი, რამაც შემდეგ საქართველოში მისი შემოჭრა განაპირობა, იყო სწორედ ერეკლეს მიერ 1783 წელს რუსეთთან დადებული ხელშეკრულება.

მაგრამ განვავარძოთ მაგალითების მოტანა. „ბედი ქართლისას“ კიდევ ერთხელ გულდასმით წაითხვა-დამუშავება და ტექსტის სკრუპულოზური ანალიზი, ვფიქრობთ, საბოლოოდ მიგვიყვანს იმ დასკვნამდე, რომ მეფე-მსაჯულის დიალოგში არ იფულისხმება მხოლოდ გეორგიევსკის მფარველობითი ტრაქტატი. აბა, კარგად დავაკვირდეთ: ერეკლე თანახმაა ერთმორწმუნე რუსეთს გადასცეს მემკვიდრეობა („მას მინდა მივცე მემკვიდრეობა“), რაც, აშკარაა, საკითხის სრულიად ახალ სიბრტყეზე დაყენებაა. მეფის ამ მოულოდნელ გადაწყვეტილებას სოლომონი გაბედულად აღუდგება წინ: „ჯერ სამაგისო რა გვემართება, რომ განვისყიდოთ თავისუფლება“. ვსვამთ კითხვას: განა მემკვიდრეობის სხვისთვის გადაცემას და დამოუკიდებლობის, თავისუფლების დათმობას ითვალისწინებდა 1783 წლის ტრაქტატი? ცხადია, არა!

ეს ერთი მხრივ. მეორე მხრივ, პოემაში საუბარია იმ მომავალ საქართველოზე, რომელიც მშვიდობიანობით იქნება უზრუნველყოფილი და, რუსეთის მფარველობაში მყოფი, სამაგიეროს მიუზღავს დაუძინებელ მტერს — სპარსეთს. „ახლა კი დროა, სოლომონ, რომა მშვიდობა ნახოს საქართველომა. მან საფარს ქვეშ მხოლოდ რუსეთის ამოიყაროს ჯავრი სპარსეთის“. ცხადია, აქ უკვე 1801 წლის აქტივ გამოირიცხულია. ცხადია-თქო, — იმიტომაც ვამბობთ, რომ სხვანაირად არც იყო მოსალოდნელი. 1801 წლის 18 იანვარს პეტერბურგში პავლე პირველის მიერ გამოქვეყნებული მანიფესტით ქართლ-კახეთი რუსეთის გუბერნიად გამოცხადდა. იმავე 1801 წლის 12 სექტემბერს პავლეს მემკვიდრემ ალექსანდრე I-მა გამოსცა ახალი მანიფესტი, რის საფუძველზედაც

მოხდა ქართლ-კახეთის სამეფოს სრული ლიკვიდაცია და იგი რუსეთის იმპერიის გუბერნიად იქცა. ამ აქტს არ მოსწრებიათ საქართველოს უკანასკნელი მეფეები ერეკლე II და გიორგი XII. რომც მოსწრებოდნენ, თქმა არ უნდა, ისინი ფარ-ხმალს არ დაყრდნენ, მედგრად დაუპირისპირდებოდნენ მას, როგორც მოიქცა, მაგალითად, იმერეთის უკანასკნელი მეფე სოლომონ II.

მაშ ასე: ბარათაშვილისეულ ერეკლეს განუზრახავს მემკვიდრეობა გადასცეს რუსეთს, „განისყიდოს თავისუფლება“, რათა ამის საფასურად მოპოვოს მშვიდობა და შეინარჩუნოს ეროვნული თვითმყოფლობა“ („და მხოლოდ მაშინ უეჭვოდ გვრწამდეს, რომ ქრისტიანთა ხმა მარად ისმოდა საფლავთ ზედ ჩვენთა მამა-პაპთა, და განისვენონ აჩრდილთა მათთა“). როგორც გაკვირთ ზეითაც აღენიშნეთ, ძირითადად ესაა 1799 წ. ქვეშევრდომობითი ტრაქტატი. 1799 წლის 7 სექტემბერს გიორგი XII-ემ თავის ელჩებს (გარსევან ჭავჭავაძეს, ელიაზარ ფალავანდიშვილს და გიორგი ავალიშვილს) ფარულად მისცა რწმუნებულება დაედოთ რუსეთთან ახალი ხელშეკრულება და „მოთიანად გადაეცათ“ სამეფო იმპერატორისათვის: „...უმსხვერპლეთ ყოველი სამეფო და სამფლობელო ჩემი უზაკველითა და ქრისტიანებრითა ჭეშმარიტებითა მსხვერპლებითა და დაუდევთ არა თუ მფარველობასა ქვეშე უდიდებულესსა დიდსა რუსეთსა საიმპერატოროსა ტახტს, არამედ დანებებთ სრულსა ნებასა და მზრუნველობასა მათს, რათა ამიერიითგან დაიდვას სამეფო ქართლისიანთა საიმპერიოდ რუსეთისად წესითა მით, ეთთარცა სხვანი იგი რუსეთსა შინა პყრობილნი პროვინციანი სარგებლობენ“².

ეს იყო სუვერენულ უფლებათა უკიდურესი შეზღუდვა, რომლის შემდეგაც ქართლ-კახეთის დამოუკიდებლობისაგან თითქმის არაფერი რჩებოდა. ასე გადაიქცა რუსეთის მფარველობაში ნებაყოფლობით შესვლა (1783 წ. გეორგიევსკის ტრაქტატი) იმავე რუსეთის „ნებაყოფლობით“ ქვეშევრდომობად. არსებითად სწორედ ეს — ქართლ-კახეთის შეზღუდული ავტონომია — იგულისხმება ნ. ბარათაშვილის „ბედი ქართლისაში“.

კი მაგრამ ყველაფერი ეს ხომ გიორგი XII-ის მეფობისას ხდება, რა შუაშია აქ ერეკლე II, რომელიც ამ დროს არცაა ცოცხალი? ხომ არა აქვს აქ ადგილი ალოგიურობას, ანაქრონიზმს? არავითარი ამის მსგავსი. შემოქმედებით პრაქტიკაში ფართოდ გამოყენებული (და თეორიულადაც საკმაოდ ცნობილი) კონტამინაციის წეს-კანონი სრულ უფლებას აძლევდა პოეტს მოეხდინა სხვადასხვა ამბის თუ პიროვნების კომბინირება. საქმე ისაა, და შეიძლება ამ შემთხვევაში ვადაწყვეტი მნიშვნელობა ეძლევა იმას, რომ რუსეთის წინაშე ახალ დათმობაზე წასვლა თვითონ ერეკლეს ჰქონდა განზრახული. კრწანისის კატას-

² Грамоты и другие исторические документы... под ред. А. Цагарели, т. II, вып. II, 1902, გვ. 287; შდრ. პ. იო სელ იან ი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, აკ. გაწერელის რედაქციით, 1936., გვ. 92.

³ რჩებოდა სამეფო ტიტულის რაღაც აჩრდილი. ახალ ხელშეკრულებაში ეწერა: „მისი დიდებულება იმპერატორი ყოვლის რუსეთისა მიიღებს ტიტულსა „მეფე საქართველოჲსა“... ძე მეფისა გიორგისა დეიჯ: ტიტულსა „გამეფ საქართველოჲსა“ და გარდავალს ეს შთამომავლობითა პირშობილად პირშობილს“ (პ. იო სელ იან ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93—94). გიორგი XII-ის მიერ 1800 წლის 17 ნოემბერს იმპერატორისათვის წარდგენილ ნოტაში („სათხოვარი პუნქტები“) ვკითხულობთ: მეფის რომელ იმე მთავანი „იწოდებოდეს იმპერატორის მოადგილედ, და იხსენიებოდეს მეფედ საქართველოჲსად“.

ტროფამ, ჩანს, ერეკლეს და გიორგიც დაარწმუნა, რომ საქირო იყო გეორგიევსკის ტრაქტატის შემდგომი „გალრაგება“, და მართლაც, „მოკავშირის დაინტერესების მიზნით ერეკლე მზად იყო რუსეთის სასარგებლოდ ახალ პოლიტიკურ დათმობაზე წასულიყო“⁴. თუ სახელდობრ რა ჩანაფიქრი ჰქონდა ერეკლეს, არ ვიცით. იგი ისე გარდაიცვალა, რომ ახალი ხელშეკრულება არ გაუფორმებია (ვერ მოასწრო). მაგრამ ერეკლეს შემდეგ ქართლ-კახეთის ტახტზე ასული გიორგი XII-ის მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა. და აი, შეშინებული და დაავადმყოფებული მეფე იძულებულია ახალ დათმობაზე წავიდეს და რუსეთის ქვეშევრდომობა ითხოვოს. სხვათა შორის, გიორგის ერთ-ერთ ნოტაში (1800 წ. 24 ივლისისა) ნათქვამია, რომ ასეთი განზრახვა მას უფრო ადრეც, ერეკლეს სიცოცხლეშივე ჰქონდა. არ შეიძლებოდა, ეს ერეკლეს არ სცოდნოდა, ისე როგორც არ შეიძლებოდა, ერეკლეს ჩანაფიქრი ტახტის მემკვიდრისთვის ყოფილიყო უცნობი.

აქ ზედმეტი არ იქნება იმის გახსენებაც, რომ ერეკლეს „რუსეთის დახმარებით საქართველოს სახელმწიფო წყობილების ძირითადი რეფორმების გატარება სურდა“, ხოლო მისი მემკვიდრე გიორგი, რომელიც მამის გზას მიჰყევოდა, „სახელმწიფო წყობილების შეცვლასაც აპირებდა“⁵. სათანადო კანონპროექტი შეადგინა და გიორგის წარუდგინა კიდევ შვილმა, ცნობილმა იოანე ბაგრატიონმა. მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის ყველაზე საყურადღებო იქნება იმ ფაქტზე მითითება, რომ ქართლ-კახეთის ქვეშევრდომობის იდეა ბევრად ადრე, ჯერ კიდევ 70-იან წლებში, ჰქონდა თვითონ ერეკლეს (1771 წელს მან პეტერბურგში გააგზავნა საგანგებო ელჩობა ანტონ კათალიკოსისა და ლევან ბატონიშვილის მეთაურობით, და ითხოვა რუსეთის ქვეშევრდომობა).

მოკლედ, თითქმის ყველა ის სახელმწიფო მნიშვნელობის საქმე, რომელიც გიორგი XII-მ გააკეთა, სათავეს იღებს ერეკლეს მოღვაწეობაში. ეს, ცხადია, საფუძველს აძლევდა ნ. ბარათაშვილს 1799 წლის ქვეშევრდომობითი ტრაქტატის „ავტორად“ ერეკლე წარმოედგინა; მით უფრო, რომ ერეკლე იყო რუსეთთან დადებული წინა ხელშეკრულების (გეორგიევსკის ტრაქტატის) მესვეურნი და „ბედის ქართლისას“ I კარში ნაჩვენები კრწანისის ომის გმირი. ამის შემდეგ სავსებით გასაგებია, რომ პოემის II კარში ქართლის მომავალ სვე-ბედზე საუბარი აქვს იმ პირს, ვისაც ასეთი საუბარი ისტორიულად მანამდეც ჰქონდა დაწყებული. ასე რომ, ნ. ბარათაშვილი ფაქტობრივად 1783 წ. მფარველობითი ტრაქტატის და 1799 წ. ქვეშევრდომობითი ხელშეკრულების კომბინირებას ახდენს. მხატვრულად განაზოგადებს რა კონკრეტულ ისტორიულ ფაქტებს, პოეტი შესანიშნავად გადმოგვცემს იმდროინდელ საზოგადოებაში არსებულ ორ აზრს ქართლის ბედზე.

ჩვენი დებულების სისწორეში, ვფიქრობთ, კიდევ უფრო დაგვარწმუნებს პოემის ისტორიული და ლიტერატურული წყაროების დადგენა. რა წყაროებით, სახელდობრ რა ისტორიულ-ლიტერატურული მასალით სარგებლობდა ნ. ბარათაშვილი ნაწარმოებზე მუშაობისას? რამდენადაც ვიცით, ეს საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე სპეციალურად არავის შეუსწავლია. არა-და წყაროების დადგენა-გარკვევას დასმული პრობლემის სრულყოფილად გა-

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, 1965, გვ. 239.

⁵ იქვე, გვ. 239, 241.

შუქებისათვის განუზომლად დიდი მნიშვნელობა აქვს. ამიტომაც, პირველ ყოვლისა, საჭიროდ მიგვაჩნია მასზე საგანგებოდ შეჩერება.

ცნობილია, რომ პოეტმა შესანიშნავად იცოდა ქართველი ხალხის წარსული, კერძოდ, „ბედი ქართლისაში“ ნაჩვენები ეპოქა. გასული საუკუნის 30-იანი წლების მეორე ნახევარში, როდესაც პოემა იწერებოდა, უკვე გამოქვეყნებული იყო და, მაშასადამე, ნ. ბარათაშვილისთვისაც ხელმისაწვდომს წარმოადგენდა ისეთი დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული დოკუმენტები, როგორიცაა 1783 და 1799 წლების ტრაქტატები, 1801 წლის მანიფესტები. ამ დოკუმენტების არსში პოეტი, ცხადია, ზედმიწევნით კარგად ერკვეოდა.

მაგრამ არა მხოლოდ (და არა იმდენად) ზემოდასახელებულ ოფიციალურ მასალებს, არამედ ნ. ბარათაშვილი უმთავრესად ეყრდნობოდა და იყენებდა გარდასულ დღეთა მომსწრე ადამიანების გადმოცემებს, მოგონებებს, კერძო ოჯახებში დაცულ და ფართო საზოგადოებისათვის ჯერ კიდევ უცნობ პირად მიწერ-მოწერებს და სხვ. კრწანისის ომი და მისი მომდევნო ამბები ხომ პოეტისათვის ახლო წარსულს წარმოადგენდა. ამ ამბებთან „ბედი ქართლისას“ ავტორს აშორებდა სულ რაღაც სამი ათეული წელი. ნ. ბარათაშვილი, რომელიც გიმნაზიის მერხიდან გულმოდგინედ სწავლობდა სამშობლო ქვეყნის ისტორიას, ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოს უკანასკნელი დღეების ცოცხალ მემკვიდრეებთან (ან მათ მემკვიდრეებთან) და მათგან იღებდა სათანადო ინფორმაციებს. ასეთ ინფორმატორთაგან აქ პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ უფროსი თანამოკალმე, გამოჩენილი რომანტიკოსი ალ. ჭავჭავაძე (1786—1846) და ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი (1809—1875).

ალ. ჭავჭავაძე — პეტერბურგში დაბადებული და აღზრდილი, რუსეთის იმპერატორების ნათელი და სასახლესთან დაახლოებული პირი — მომსწრე და მოწმე იყო იმ ისტორიული ამბებისა რომელიც ამჟამად ჩვენი ინტერესის საგანს შეადგენს. პოეტის მამა გარსევან ჭავჭავაძე კი ამ ამბების არა მხოლოდ მოწმე, არამედ აქტიური მონაწილეც იყო. თავის დროზე მან ხელი მოაწერა გეორგიევსკის ტრაქტატს, ხოლო შემდეგ, წლების მანძილზე, კეთილსინდისიერად ასრულებდა ქართლ-კახეთის სამეფოს სრულუფლებიანი ელჩის საპატიო მისიას ეკატერინე II-ის კარზე.

ასევე, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის მოგვარების საქმეში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე გარსევან ჭავჭავაძის ცოლის ძმა, ე. ი. ალ. ჭავჭავაძის ბიძა, ცნობილი დრამატურგი და მოგზაური გიორგი ავალიშვილი. სწორედ ამ პირებს — გარსევან ჭავჭავაძესა და გიორგი ავალიშვილს (ელიაზარ ფალავანდიშვილთან ერთად) დაავალა გიორგი XII-მ რუსეთთან ახალი ხელშეკრულების გაფორმება. ელჩები, ივულისხმება, მხარს უჭერდნენ გიორგი მეფის გადაწყვეტილებას.

როგორც ცნობილია, პეტერბურგში მყოფ გარსევან ჭავჭავაძესთან საქართველოს უკანასკნელ მეფეებს (ერეკლესა და გიორგი XII-ს) ჰქონდათ ხშირი

* ამ სათაურის მიხედვით ავტორი თბრობას თითქმის 1801 წლიდან იწყებს, მაგრამ ნამდვილად კი „ნარკვევში“ საუბარია XVIII-ის უკანასკნელი მეოთხედის ისტორიულ მოვლენებზედაც: კერძოდ, კრწანისის ომსა და მის შედეგებზე, ერეკლესა და გიორგი XII-ის პოლიტიკაზე და სხვ.

მიწერ-მოწერა. ეს ეპისტოლარული მემკვიდრეობა და აგრეთვე სხვა ისტორიული მასალები გარსევანის სიკვდილის შემდეგ გადავიდა შვილის — ალექსანდრეს ხელში. აი, საიდან, რა წყაროებიდან იცოდა ასე ზედმიწევნით კარგად ჩვენმა სახელოვანმა რომანტიკოსმა ის ეპოქა, რომელიც მართლაც შესანიშნავადაა დახასიათებული 1836—37 წლებში რუსულ ენაზე დაწერილ მის ნაშრომში „საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი და მდგომარეობა 1801-დან 1831 წლამდე“⁶. (სამწუხაროდ, ალ. ჭავჭავაძის მდიდარი საოჯახო არქივი, შემცველი მრავალი საინტერესო დოკუმენტის, თითქმის მთლიანად განადგურდა 1854 წელს წინანდალზე ლეკების თავდასხმის დროს).

30-იანი წლების მეორე ნახევარში ალ. ჭავჭავაძე მეტწილად საქართველოში იმყოფებოდა და ეწეოდა ნაყოფიერ საზოგადოებრივ და შემოქმედებით მუშაობას. თბილისში მას ჰქონდა განთქმული ლიტერატურული სალონი, რომლის ერთ-ერთი წევრი და, საერთოდ, ალ. ჭავჭავაძის ოჯახში გაშინაურებული პირი იყო ნ. ბარათაშვილი. „სასამართლოსა და განჩინების ექსპედიციაში“ მოსაწყენი და მომქანცველი სამუშაო საათების შემდეგ ეს ოჯახი ახალგაზრდა პოეტისათვის ნამდვილად იყო სულიერი დასვენების კერაც და გონებისათვის საზრდოს მიმწოდებელი აკადემიაც. ექვს გარეშეა, ნ. ბარათაშვილი, რომელიც სწორედ ამ ხანებში ინტენსიურად მუშაობდა პოემაზე „ბედი ქართლისა“, საფუძვლიანად იცნობდა უფროსი თანამოკალმის ოჯახში დაცულ დიდძალ ისტორიულ დოკუმენტს, ე. ი. იმ მასალებს, რომელთაც თვითონ ალ. ჭავჭავაძე ეყრდნობოდა „მოკლე ისტორიული ნარკვევის“ წერისას. ყოველივე ამის შემდეგ არც უნდა გაგვიკვირდეს, თუ ამ „ნარკვევთან“ თავისი შინაგანი ტენდენციით სრულ სოლიდარობაშია ნ. ბარათაშვილის პოემა. შემთხვევითი არც ის იყო, რომ „ბედი ქართლისა“ ავტორმა პირველად სწორედ ალ. ჭავჭავაძის სალონში წაიკითხა (1839 წელს). ნაწარმოებმა სათანადო აპრობაცია გაიარა და თავისებური სანქცია მიიღო იმ წრე-გარემოში, სადაც ის ფაქტობრივად შეიქმნა. საერთოდ, აშკარად შეინიშნება ორი დიდი ქართველი რომანტიკოსის — ალ. ჭავჭავაძისა და ნ. ბარათაშვილის ისტორიულ-ეროვნულ კონცეფციათა მსგავსება-თანხვედნილობა (მაგრამ ეს უკვე ცალკე, საგანგებო მსჯელობის საგანია).

ახლა პ. იოსელიანის შესახებ. ავტორი განმაურებული წიგნისა „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“ თვითონ არ იყო მოწმე მის მიერ აღწერილი ამბებისა, მაგრამ სამაგიეროდ მამა ისტორიკოსისა — ეგნატე იოსელიანი, ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის მღვდელი და სასახლესთან დაახლოებული პირი, იმ დროის შესაფერისად საკმარისი ადამიანი — სარწმუნო ცნობებს აწვდიდა თავის ვაჟს ქართველი ხალხის ცხოვრებაში მომხდარ ისტორიულ პერიპეტებზე. ეს ცნობები უხვადაა გამოყენებული წიგნის ყოველ თავსა თუ პარაგრაფში. ასე რომ, ზემოდასახელებულ კაპიტალურ ნაშრომში „ეგნატე იოსელიანი გვევლინება, როგორც მოწმე და მონაწილე სამეფო სასახლის აგონიისა“ (ა. გაწერელია)⁷.

⁷ პოეტ-აკადემიკოსი გ. ლეონიძე ვარაუდობდა, რომ ნ. ბარათაშვილის „ერთ-ერთ ანდო ინფორმატორი უნდა ყოფილიყო ეგნატე იოსელიანი“ (იხ. „ლიტერატურის მატიანე“, წიგნი 1—2, 1940, გვ. 426—427; შტრ. გ. აბზიანიძე, „ბედი ქართლისა“ „ლიტერატურული ძიებანი“, III, 1947, გვ. 41.

გარდა ამისა, პ. იოსელიანი პირადად ძალიან კარგად იცნობდა მეფის ოჯახის თითქმის ყველა წევრსა და მახლობელს (გიორგი XII-ის მეუღლეს, შვილებს, დაძმებს, რძლებს, სიძეებს, მძახლებს...), რომელთა ერთი ნაწილი რუსეთში იყო გადასახლებული, ხოლო მეორე ნაწილი აქვე, საქართველოში იმყოფებოდა. ახალგაზრდა ნიჭიერი ისტორიკოსი ჯერ კიდევ პეტერბურგში, სასულიერო აკადემიაში სწავლის დროს, აგრეთვე მოსკოვში იქაური ქართველებისგან (მეტწილად ესენი იყვნენ ბატონიშვილები და მათი მხლებელი პირები) იწერდა მოგონებებს, აგროვებდა მასალებს. ეს საქმე განაგრძო სამშობლოში დაბრუნების შემდეგაც. მაგრამ, ვფიქრობთ, უკეთესია მოვუხსენიოთ თვითონ პ. იოსელიანი: „დავკსწერე ცხოვრება ესე მეფისა გიორგი XIII ვიტყვი სვინდისით, პირუთნებელად, მოვიღე ცნობანი ესენი ჰეშმარიტთა მომთხრობთა პირთაგან და წერილთაგან ნამდვილთა, რომელთაცა მოაღწიეს ჩემამდღე. შევისწავლე საქმენი ესენი კაცთაგანი, თანდამსწრეთა დროთა მათ და თვით მოქმედთა გვამთა და პირთაგან. პირნი ესენი, მომთხრობელნი საქმეთა ამით იყვნენ დაახლოვებით ცნობილნი ჩემგან მეუღლე თვით მეფისა ბატონი დედოფალი მარამ; ძმანი თვით მეფისა მირიან და ფარნაოზ, ძენი მეფისა ბაგრატ, თეიმურაზ, მიხაილ, ილია, ოქროპირი და ირაკლი; ქალნი მისნი მეფის ასულნი სოფიო, დედოფალი მეგრელიისა ნინა, რიფსიმა და თამარ; მეფისა დანი ანასტასია და თეკლა; მეფისა რძალნი ანა მეუღლე ფარნაოზისა, ელენე მეუღლე დავით მეგვიდრისა პირამოისა შვილისა თვით მეფისა, ელენე მეუღლე მეფის — ძის თეიმურაზისა, შვილისშვილნი მეფისა და ძმისწულნი მისნი; მძახალნი და მოყუარენი მეფისა ეპისკოპოსნი და მღვდელნი, ბერნი და ერის — კაცნი, მეფესთანა ჯდომილნი, მესაუბრენი მისნი, შემაქცეველნი და მსახურნი მისნი, მასთანა ზოგად მოლოცველნი და დამტირებელნი მისნი, მტერნი მისნი და ოდესმე მაყუედრებელნი საქმეთა მისთა და მისთვის არა კეთილსა ჰაზრისა მქონენი... მე მამა-პაპითა ვეკუთვნოდი მეფეთა სასახლესა გვარისა — გამოძულესა... მეცა თვით, ვიყავ დაახლოებული მეფისძეთა ვითარცა მათთანა შინაური, მათთანა დაბინავებული, მათთან გამოკუთხებული და შენახული... ესრეთ მათთან დაახლოება, და დაახლოვებისა — გამო მათთან შემეცნება ამბავთა მოთხრობათა იყო მიზეზი, რომელ ესრეთ გაბედვით აღუსწერე ცხოვრება ესე მეფისა“⁸

აქედან ჩანს, თუ რა კეთილსინდისიერი, ჰეშმარიტად კოლოსალური მუშაობა ჩაუტარებია პ. იოსელიანს თავისი მონოგრაფიის დასაწერად. ეს გარემოება, ბუნებრივია, ნდობითა და პატივისცემით განგვაწყობს „ცხოვრებისა“ და მისი ავტორის მიმართ. პ. იოსელიანს, როგორც ფრად განსწავლულ, ფართოდ ერუდირებულ ადამიანს, რჩევა-კონსულტაციისათვის ბევრი ვინმე მიმართავდა, მათ შორის, მაგალითად, გრ. ორბელიანი. „პლ. იოსელიანი ავტორიტეტული პიროვნება იყო გრ. ორბელიანისათვის ისტორიისა, ლიტერატურისა და გრამატიკის საკითხებში. მათ შორის არსებობდა ურთიერთ რჩევის ტრადიცია და გაუგებარი საკითხების ასხნა-განმარტებისათვის გრ. ორბელიანი ხშირად მიმართავდა ხოლმე მას“⁹.

⁸ პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. გაწერელის რედაქციით, 1936., გვ. 284—285.

⁹ იქვე, გვ. 282. ა. გაწერელის შენიშვნები

ჩვენთვის ამჟამად განსაკუთრებით საინტერესოა იმ ფაქტზე მითითება, რომ პეტერბურგიდან დაბრუნების შემდეგ (1835 წ.) პ. იოსელიანი ახლო ურთიერთობას ამყარებს ალ. ჭავჭავაძის ოჯახთან და ითვლებოდა საპატიო წევრად იმ ლიტერატურული სალონისა, რომლის შესახებაც ზევით გვქონდა საუბარი. ამავე სალონის წევრი იყო, როგორც ვიცით, ნ. ბარათაშვილიც. მაშასადამე, გასული საუკუნის 30-იანი წლების მეორე ნახევარში თბილისში არსებობს საზოგადო მოღვაწეთა ერთგვარი ჯგუფი, რომლის შემადგენლობაში შედიან: ალ. ჭავჭავაძე, პ. იოსელიანი, ნ. ბარათაშვილი.. ამათი თავშესაყრელი ადგილი (ასე ვთქვათ, შტაბ-ბინა) გამოჩენილი რომანტიკოსის ოჯახია, ხოლო მეთაური, უნდა ვიგულისხმოთ, იყო თვითონ ოჯახის უფროსი (ასაკითაც სხვებზე ხანდაზმული), იმ წლებში ყველაზე დიდი ავტორიტეტის მქონე ქართველი ალ. ჭავჭავაძე.

ჯგუფის წევრები თითქმის სხვადასხვა თაობის ადამიანები არიან, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანს, რომ მათი მსჯელობის საგანი, მეცნიერული თუ შემოქმედებითი დაინტერესების სფერო ძირითადად ერთნაირია, ერთი და იგივე საკითხია — XVIII ს-ის მიწურული, უფრო ზუსტად, კრწანისის ომი და მისი მომყოლი ამბები, ე. ი. ქართველი ხალხის ცხოვრების ყველაზე რთული პერიოდი, გარდატეხის ხანა. შედეგიც სახეზეა: ალ. ჭავჭავაძის „საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი...“ და ნ. ბარათაშვილის გენიალური პოემა „ბედი ქართლისა“. ამავე პერიოდს ეხება პ. იოსელიანის ისტორიული გამოკვლევაც „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“.

და კიდევ ერთი ფაქტი. სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია, რომ „ცხოვრება“ დაწერილია გასული საუკუნის 60-იან წლებში. არაა მთლად სწორი. 60-იან წლებში ნაშრომს გაუკეთდა საბოლოო რედაქტირება, გაფორმდა და მიეცა მთლიანი სახე. ფაქტობრივად ის ადრე (ძირითადად 30-იან წლებში) დამუშავდა და დაიწერა (ეს ჩანს თუნდაც იქიდანაც, რომ ჩვენ მიერ ზევით მოტანილ ვრცელ ამონაწერში პ. იოსელიანის მიერ ინფორმაციებად დასახელებულ პირთა უმრავლესობა 30-იანი წლების მიწურულს, ან 40-იანი წლების დასაწყისში უკვე აღარაა ცოცხალი). ე. ი. დამუშავდა ძირითადად იმ ხანებში, როდესაც იწერებოდა ალ. ჭავჭავაძისა და ნ. ბარათაშვილის ზემოდასახელებული თხზულებები. საყურადღებოა, რომ პ. იოსელიანი წიგნზე მუშაობისას სათანადო რჩევა-კონსულტაციებს ლეებულობდა ალ. ჭავჭავაძისაგანაც (რომელსაც, როგორც ვიცით, თავის მხრივ მამისგან ჰქონდა გადმოცემული უტყუარი ცნობები)¹⁰. ცხადია, ფართოდ იყენებდა დიდი რომანტიკოსის ოჯახში და დაცულ ისტორიულ დოკუმენტებს, კერძო მიწერ-მოწერას და სხვ.

ყველაფერი ეს ხდება, თუ ასე შეიძლება ითქვას, ნ. ბარათაშვილის თვალწინ, პოეტის თანდასწრებით და ნაწილობრივ, ალბათ, მონაწილეობითაც (ეს შეიძლებოდა ისედაც, ალ. ჭავჭავაძისა და მისი სალონის გარეშეც, მომხდარიყო. ნ. ბარათაშვილს პ. იოსელიანთან დიდი ხნის ნაცნობობა და ურთიერთობა ჰქონდა ისინი ხომ ანჩინხატის უბანში, ერთ ქუჩაზე ერთმანეთთან სულ ახ-

¹⁰ „ესე მიაშვეს შვილმან ვარსევანისა ლენარალ-ლეიტენანტმან ალექსანდრე ჭავჭავაძემან და მეფის ძეთა“, ან: ეს ამბავი ვარსევანის „შვილისა ალექსანდრესაგან ვიცია არა ერთგზის თქმულადი“, —წერს პ. იოსელიანი „ცხოვრებაში“, (გვ. 93, 150 და სხვა). ასევე ხშირად იმოწმებს პოეტს ბიძას გიორგი ავლ. იშვილსაც.

ლოს ცხოვრობდნენ, როგორც იტყვიან, კარის მეზობლები იყვნენ). ყოველ შემთხვევაში, საქართველოს ისტორიით ესოდენ დაინტერესებული ახალგაზრდა პატრიოტი საქმის ვითარებას იცნობს ალ. ჭავჭავაძის ნაშრომით (თვითონ ავტორის ზეპირი გადმოცემით)¹¹ და ინტერესით აღევნებს თვალყურს პ. იოსელიანის მეცნიერულ მუშაობასაც. სხვათა შორის, „ცხოვრებაში“ მოტანილია ყველა ის ისტორიული დოკუმენტი, რომლებშიც აღბეჭდილია ეპოქის (XVIII ს-ის მიწურულის) სურათი (გიორგი XII-ის მიერ პავლე პირველთან გაგზავნილი ნოტები, ე. ი. „სათხოვარი პუნქტები“, 1799 წლის ტრაქტატის ტექსტი, 1801 წლის ორივე მანიფესტი რუსულ და ქართულ ენებზე და ბევრი სხვა). ამ დოკუმენტების ასლები პ. იოსელიანს, აშკარაა, რუსეთიდან ჰქონდა ჩამოტანილი, და ნ. ბარათაშვილს მათი გაცნობა შეეძლო ამ გზითაც — უშუალოდ პლატონის მეშვეობითაც.

ამ საკითხის გარკვევა, ე. ი. „ბედი ქართლისას“ უმათერესი ისტორიული და ლიტერატურული წყაროების დადგენა, დაგვეხმარება იმის დაზუსტებაში, თუ რომელი აქტი ივლისსმება პოემის II კარში, ერეკლესა და მისი კანცლერის საუბარში.

თუ ნაწარმოებში მხოლოდ 1783 წლის ტრაქტატს, ქართველ და რუს ხალხთა მეგობრობით პირობას ვივარაუდებთ, მაშინ საქმე გვაქვს ისტორიული სინამდვილის დამახინჯებასთან, ვინაიდან პოემის მიხედვით აღნიშნული პრობლემის დაყენება (დასმა) პირველად ხდება, და ერეკლე ამის თაობაზე სოლომონ მსაჯულს ახლა-ღა ეკითხება რჩევას: „აბა რას მირჩევ, ჩემო მსაჯულო? კარგად იფიქრე, შვილო, ერთგულო“. სინამდვილეში კი რუსეთთან დამეგობრება-დაკავშირების საკითხი ქართველ მეფეთა დიდი ხნის ნათქვამი და ნარჩევია. რომ არაფერი ვთქვათ კახეთის მეფე ლევანსა (XVI ს.) და მის მემკვიდრე ალექსანდრე II-ზე, თეიმურაზ I-სა და მის შვილიშვილ ერეკლე I-ზე, რომლებიც რუსეთთან სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის დამყარებას ცდილობდნენ, რომ არაფერი ვთქვათ ერეკლე II-ის უახლოეს წინაპრებზე — პაპასა და მამაზე (ვახტანგ VI-სა და თეიმურაზ II-ზე), რომლებსაც აგრეთვე რუსეთისაკენ ეჭირათ თვალი და იქიდან მოელოდნენ ხსნას (ორივე მეფე რუსეთში აღესრულა და იქაურ მიწას მიეზარა), თვით ერეკლესაც ჰქონდა ცდა (1771 წელს) რუსეთთან ქვეშევრდომობითი ხელშეკრულების გაფორმებისა. ერთი სიტყვით, რუსეთთან დაკავშირების იდეა XVIII ს-ის 80-იანი წლებისთვის არ ახალია, ძველია. ესაა უკვე ტრადიციად ქცეული, თითქმის მთელი სამი საუკუნის მანძილზე არსებული დიდი ხნის მომწიფებული აზრი. ერეკლემ მხოლოდ თავი მოაბა ამ საქმეს (თუ ასე შეიძლება ითქვას) დაავიკრივინა წინაპართა ნათქვამი და ნაანდერძევი.

მაშ, რა შუაშია აქ საკითხის პირველად დაყენება და რჩევა-დარიგების სხვისთვის გამოთხოვა? მეტიც, თვით იმ სხვისთვისაც, რომელიც გეორგიევსკის ხელშეკრულების აქტიური მომხრე და ერთ-ერთი ინიციატორი იყო, ყველაფე-

¹¹ შესაძლოა წაკითხული აქვს უშუალოდ ტექსტიც. დაუჯერებელია, ალ. ჭავჭავაძეს იმპერატორ ისაღმი გაგზავნილი მოხსენების ერთი ენგმალარი (თუნდაც შავი პირი) საქართველოში არ წამოეღოს. მაგრამ ესეც, სხვა მასალებთან ერთად, ალბათ, 1854 წელს წინანდლის ტრავედიამ იმსხვერპლა.

რი ეს პირველი გავონებაა, თანაც განცვიფრების გამომწვევე: „ამის გამგონი ჩვენი მსაჯული უჭკერეტდა მეფეს განცვიფრებულ“.

ზევით აღვნიშნეთ: გეორგიევსკის ტრაქტატის მომხრე და ერთ-ერთი ინციტორი-თქო. დიახ, ასეთი იყო სოლომონ ლიონიძე. მაგრამ თუ „ბედი ქართლისას“ ტრადიციულად წავიკითხავთ, მაშინ სრულიად ყალბ პოზაში აღმოჩნდება ჩაყენებული „გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე, დიპლომატი და საყოველთაოდ აღიარებული ბრძენი კაცი... სამშობლოსათვის თავდადებული ღმრგული მეომარი“. ეს სიტყვები ამოღებულია ისეთი განმარტავადებული ხასიათის, ფუნდამენტური ნაშრომიდან, როგორიცაა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“ (ტ. IV, 1973 წ., გვ. 868). ესოდენ ბრძენი და პატრიოტი ადამიანი არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების მოწინააღმდეგე. და მართლაც, იმავე ზემოდამოწმებულ ნაშრომში, რომელშიც ცალკე პარაგრაფადაც კი არის გამოყოფილი — „სოლომონ ლიონიძე“ (გვ. 868—872), ვკითხულობთ: „მას სწამდა, რომ ჩვენს ქვეყანას ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფოს — რუსეთის მფარველობა და დახმარება ესაჭიროებოდა. იგი ერეკლესთან ერთად 1783 წ. ტრაქტატის მომხრე იყო“. ამ რწმენა-იდეისათვის მსაჯულს არასდროს არ უღალატია.

საერთოდ, 1783 წლის ტრაქტატის დადებისას ერეკლეს რაიმე სერიოზული წინააღმდეგობა არ შეხვედრია, მით უფრო ასეთ წინააღმდეგობას ადგილი არ ჰქონია სოლომონ ლიონიძის მხრივ. პოემაში კი, როგორც ვიცით, ამ დიდ სახელმწიფო მოღვაწეთა შორის ქართლის მომავალ სვე-ბედზე პრინციპული პაექრობაა. მწერალს უფლება არა აქვს ცნობილ ისტორიულ პირებს მიაწეროს ის, რაც არ შეიძლებოდა მომხდარიყო, რასაც შეუძლებელია ადგილი ჰქონოდა. „ბედი ქართლისაში“ კი ყველა პერსონაჟი ისტორიულია (და არც ერთი გამოგონილი). ასე რომ, ნ. ბარათაშვილი შეზღუდულია გააკეთოს თავისუფალი კომპოზიციური მიმოხივები.

კიდევ ერთი მომენტი. ნაწარმოებში აშკარად ისმის ქართველთა თავზე მოახლოებული რალაც უბედურების მაუწყებელი საგანგაშო ზარების რეკვა, ცრემლნარევი წუხილი და შეშფოთება: „ნუ გაავონებ მაგ ხმას ქართველთა“ „ნუ, ხელმწიფეო, მას ნუ ინებებ; შენგან კი მაგას ნუ გაგავაგონებ“, „მაშინ, მეფეო, რავდენი კაცთ მართალთ მოუქლან გულნი ტანჯვით იღუმალთ“, „უწინამც დღე კი დამეღევა მე“ და სხვა. მომავლის ასეთი ტრაგიკული განცდა სრულიად არ ესადაგება (შეეფერება) 1783 წლის ტრაქტატს, რომელიც ნამდვილად იყო ორი ერის ნება-სურვილით ნაკარნახები დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტი, და რომელსაც, სადავო არაა, ხალხი, ფართო მასა, ყველა ჰემშარიტი მამულიშვილი გულწრფელი აღფრთოვანებათა და მოწონებით შეხედა. აქვს განა მწერალს უფლება დაარღვიოს ისტორიის სული? ცხადია, არა! და არც ბარათაშვილი ჩადის ასეთ მიუტევებელ ცოდვას თავისი ქვეყნის წარსულის წინაშე.

„ბედი ქართლისა“ დიდი ხანია საქრესტომათიო თხზულებადაა ქცეული, ისწავლება საშუალო სკოლაში და უმაღლესი სასწავლებლების სპეციალურ ფაკულტეტებზე. თუ ამ პოპულარულ ნაწარმოებში ერთადერთს — 1783 წლის აქტს ვიგულისხმებთ, მაშინ, გამოდის, ჩვენს მოსწავლე-ახალგაზრდობას, ფართო მკითხველ საზოგადოებას ძალაუფლებიედ არასწორ წარმოდგენას ვაძლევთ

გეორგიევსკის მფარველობით ტრაქტატზე და ამ ტრაქტატისადმი ქართველი ხალხის დამოკიდებულებაზე.

მაგრამ საკმარისია შევიცვალოთ სამზერი წერტილი, შევხედოთ პოემას სხვა კუთხიდან, სახელდობრ, განვიხილოთ ქვეშევრდომობითი ტრაქტატის შუქზე და ყველაფერი ნათელი გახდება. ზევით გვაქვს ნათქვამი, რომ ერეკლეს სურს რუსთა ხელმწიფეს გადასცეს მემკვიდრეობა. აი, სწორედ ესაა სოლომონისთვის პირველი გაგონება, რაც, ბუნებრივია, მის განცვიფრებას და აღშფოთებას იწვევს („ამის გამგონი ჩვენი მსაჯული უპირეტდა მეფეს განცვიფრებულო“). მას აკვირვებს მეფის განზრახვა („და ჰკადრა მეფეს აღშფოთებულმან: „განზრახვა შენი, მეფევ, მაკვირვებს“). სოლომონის (და არა მარტო სოლომონის) წარმოდგენაში ერეკლე იყო გეორგიევსკის ტრაქტატის პირობებითი რუს და ქართველ ხალხთა მეგობრობის გულდაჯერებული მომხრე. ახლა კი მსაჯული მეფის გულს ხედავს დიდად შეცვლილს: „მას არ სჯეროდა, რომ ირაკლის გულს ხედიდა იგი ესთ შეცვალბულს“ (მარტო დარჩენილი სოლომონიც, გაოგნებიდან ჯერ კიდევ რომ არაა გამოსული, კითხულობს: „მაშ რამ უცვალა მას გული მყარი ქართველებისთვის ესთ თანამკვდარი?“). აშკარაა, აქ საუბარია იმ ცვლილება-გარდატეხაზე, რომელიც მოხდა ერეკლეში კრწანისის ომის შემდეგ. მაშასადამე, პოემაში სოლომონ ლიონიძე უპირისპირდება არა გეორგიევსკის მფარველობით ტრაქტატს და 80-იანი წლების ერეკლეს, არამედ კრწანისის შემადგენლონიდელ მეფს, რომელიც რუსეთის წინაშე ახალ დათმობაზე მიდის.

სოლომონ ლიონიძე, რომელიც „ბოლომდის დარჩა რუსეთთან საქართველოს 1783 წლის ტრაქტატის საფუძველზე აღიარებული ურთიერთობის დამცველად“¹², წინააღმდეგი იყო 1799 წლის ქვეშევრდომობითი ტრაქტატისა და, როგორც პ. იოსელიანიც აღნიშნავს, მეფის მსაჯული, „ვითარცა ლომი გარემოცული მტერთაგან, იბრძოდა ქვეყნისათვის, მეფობის დაუკარგველობისათვის“ („ცხოვრება...“, გვ. 210—211). აი, სწორედ ასეთ მებრძოლ პიროვნებად არის იგი ნაჩვენები ნ. ბარათაშვილის პოემაშიც. ასე რომ, „ზედი ქართლისაჲ ში“ სოლომონ ლეონიძე, „ქართველთა ერისა და ისტორიის კატონად“ წოდებული დიდი პატრიოტი, საგვებით რეალისტურადაა დახატული.

ერეკლეს ახალ გადაწყვეტილებას, ცხადია, თან ახლდა ერთგვარი მტკივნეული განცდები. ისტორიულ წყაროებსა და დოკუმენტებში აღნიშნულია, რომ ასეთი განცდები ჰქონდა გიორგი მეფესაც. „ძმთაგან და გარეთა მტერთაგან შეწყხებული მეფე არღა ჰხედავდა ქვეყანასა მტკიცედ დაბრინავებულად, გარნა გუბედა და მისწერა დესპანთა თვისათა... ჰაზრი თვისი უყანასკნელი“¹³. ელოებს ის დავალებას აძლევს ფარულად. „გიორგი მეფის განზრახვა სუვერენულ უფლებათა უკიდურეს შეზღუდვის შესახებ ცნობილი ყოფილა მისივე მრჩეველთა ვიწრო წრისათვის“¹⁴. ამის შესახებ არაფერი იცოდნენ, მაგალითად, გიორგის ძმებმა და შვილებმა, მათ შორის, ტახტის მემკვიდრე დავით ბატონიშვილმაც. ეს უკანასკნელი მამის სიკვდილამდე მხოლოდ რამდენიმე დღით ადრე გაეცნო რუ-

¹² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 872.

¹³ პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეტეხისა, გვ. 97

¹⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 808.

სეთის იმპერატორისადმი გიორგი XII-ის მიერ გაგზავნილი ერთი საიდუმლო წერილის შინაარსს, და გაიგო რა საქმის ვითარება, სინანულით თურმე თქვა: «Батюшка нас зарезал»¹⁵.

6. ბარათაშვილს ეს ამბები, პირველ ყოვლისა, გაგებული აქვს ალ. ჭავჭავაძის ოჯახში (ლიტერატურულ სალონში). ექვს გარეშეა, პოეტი გაეცნო ამ ოჯახში დაცულ სათანადო ისტორიულ დოკუმენტებს. გარდა ამისა, მას სარწმუნო ცნობებს ზეპირად (და წერილობით) აწვდიდა თვითონ ალ. ჭავჭავაძე. ასეთივე როლს ასრულებდა პ. იოსელიანიც, რომლის წიგნის დამოწმება ზევით არაერთხელ მოგვიხდა (და ქვემოთაც ბევრჯერ მოგვიწევს).

ყოველივე ამან (ისტორიულმა სინამდვილემ) პოემაში მიიღო მხატვრული განსხვავება. ბარათაშვილის ერეკლე, „ღრმად დაფიქრებული თვისთა ზრახვათა“, ღელავს, შინაგანად აფორიაქებული და შეწუხებული ჩანს. აკი სოლომონიც ამბობს: „მას ზედ ეტყობა, რომ მისი სული ძლიერად არის აღელვებული!“ თავის ახალ გადაწყვეტილებას, რომელიც ნაწარმოებში „სულის ტვირთადაა“ მიჩნეული, მეფე საიდუმლოდ უმცლავნებს ერთადერთ ადამიანს, ყველაზე ახლობელს და მისანდოს, რომლისაგანაც აღრეც ბევრჯერ მიუღია სანუგეშო რჩევანი. „ბევრჯერ რჩევანი შენნი, ვითა წყლულს, მსაღბუნებთან მე შეწუხებულს; აწც ჩემს სულის ტვირთს, ჩემს გულის წაღილს შენ გაგიმცლავნებ, ვით საყვარელ შვილს!“ („გამეცლავნება“ ზომ თავისთავად საიდუმლოების გამხელას გულისხმობს)¹⁶. ეს, ცხადია, არაა 80-იანი წლების ერეკლე, თავის თავში ღრმად დაკარებული და დარწმუნებული იმაში, რომ გეორგიევსკის ტრაქტატით წინაპართა ნაანდერძვეს ავგირგვინებდა და საქართველოს უეჭვო ბედნიერებას უმზადებდა. თანაც, თუ 80-იან წლებში დასამალი არაფერი იყო და ყველაფერი ოფიციალურად წარიმართა, სახელმწიფო დარბაზობებზე და მაღალი დონის თათბირებზე გადაწყდა, პოემაში ერეკლეს ჩანაფიქრის „გამეცლავნება“ ხდება მესამე დამსწრის (მოწმის) გარეშე, ნახევრად დასაიდუმლოებულ პირობებსა თუ გარემოში, სადღაც არაგვის ხეობაში (ასეთი გარემო-პირობები სწორედ რომ ზედგამოჭრილია მეფისა და მსაჯულის მაშინდელი ხასიათისა და საუბრისათვის. ესაა ტიპური ხასიათები ტიპურ გარემოში).

გვინდა მკითხველის ყურადღება მივაქციოთ პოემის კიდევ რამდენიმე მნიშვნელოვან ეპიზოდს.

ასე მაგალითად, სოლომონი ურჩევს ერეკლეს ხელი აიღოს განზრახვაზე („ნუ ხელმწიფეო, მას ნუ ინებებ...“) და მეფეც ღებულობს ამ რჩევას: „ი მივიღებ მე შენთ რჩევათა და დავიდუმებ ჩემსა გულის თქმას“. ე. ი. ერეკლე პოზიციებს თმობს, მისი განზრახვა შეუსრულებელი რჩება. გეორგიევსკის ტრაქტატის შუქზე ეს ადგილი გაუგებარია. იმდროინდელი ჩანაფიქრი ერეკლემ ზომ წარმატებით დაავგირგვინა. 1783 წლის ხელშეკრულების რატიფიკაცია მოხდა (1784 წლის 24 იანვარს) და თვითონაც მოაწერა ხელი სარატიფიკაციო სიგელს.

სამაგიეროდ ყველაფერი გასაგები აღმოჩნდება ქვეშევრდომობით ტრაქტატთან მიმართებაში (კონტექსტში). ცნობილია, ერეკლე ვერ მოესწრო თა-

¹⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 872.

¹⁶ „გამეცლავნება—გამხილება, საწალავის საცხადო“ (ს.-ს. ორბელიანი, თხზ., IV, 1965, გვ. 60); „გამეცლავნება — გამოაშკარავება... გამხელა, საიდუმლოს, დედათულის თქმა (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. II, გვ. 923, 950).

ვისი ახალი ჩანაფიქრის აღსრულებას, და არც გიორგი XII-ის მიერ დადებული ხელშეკრულების რატიფიკაცია მომხდარა, ე. ი. ქვეშევრდომობით ტრაქტატს იურიდიული ძალა არ მისცემია. აი, თურმე რაშია საქმე, რას გულისხმობს პოეტი.

რატიფიკაცია არ მომხდარა, მაგრამ გიორგის მოთხოვნა „რუსეთის პოლიტიკოსებმა განზრახ „განიხილეს“, როგორც ნებაყოფლობით უარის თქმა სამეფო უფლებებზე“¹⁶. და ამას უშუალოდ მოჰყვა 1801 წლის აქტი. მოვუსმინოთ ცნობილ მეცნიერს ნ. ბერძენიშვილს: „ამავე ხანებში (საუბარია კრწანისის ომის შემდგომ ხანაზე. — ვ. ვ.) რუსეთის პოლიტიკური ინტერესები საქართველოს მიმართ კიდევ უფრო გაიზარდა... სამხედრო ფეოდალურ იმპერიას აქ, ამიერკავკასიაში, მტკიცე დასაყრდენის შექმნა გადაეწყვიტა. ამისთვის კი საკმაო არ იყო ლუსტი საქართველოს მოკავშირეობა, არამედ საჭირო იყო მისი ქვეშევრდომობა. ასე რომ, გიორგი მეფეს თუნდაც რომ რუს ხელმწიფის ქვეშევრდომობა არ ეთხოვნა, სულერთია, 1801 წლის აქტი გარდაუვალი იყო. მას რუსეთის სამხედრო-ფეოდალური იმპერია ადრე თუ გვიან განახორციელებდა“¹⁷. დიხ. XVIII ს-ის დასასრულისთვის შეიქმნა ისეთი ვითარება, რომ მოსახდენი მოხდებოდა ისედაც, საქმეში ქართველ მეფეთა ჩარევის გარეშეც. დღეს იქნებოდა, თუ ხვალ, ადრე თუ გვიან, ქართლს რუსეთი დაეპატრონებოდა.

ახლა მივუბრუნდეთ პოემას. ერეკლე ეუბნება სოლომონს: შენს რჩევას მივიღებ და დავდუმდები, მაგრამ...

ნუ დაიფიქვებ, მაგრამ ჩემს სიტყვას,
რომ დღეს იქნება, თუ ხვალ იქნება,
ქართლსა დაიცავს რუსთ ხელმწიფება.

მართლაც, რომ არაჩვეულებრივი ოსტატობითა და დამაჯერებლობითაა ნაჩვენები XVIII ს-ის მიწურულის ისტორიული სინამდვილე.

შემდეგ. პოემაში საუბარია ერეკლეს შვილების ურჩობასა და უღირსობაზე, რაზედაც გულნატკენი მამა, გასაგებია, უკმაყოფილებას გამოთქვამს: „აბა, რომელს შვილს ვხედავ ღირსეულს, რომ ექმნას კვერთხად მამულს დარღვეულს?“ ესაა გამომავალი იმ სამწუხარო ამბებისა, რამაც 90-იან წლებში მიიღო ფართო ხასიათი (80-იან წლებში ერეკლეს მრავალრიცხოვან შვილებსა და შვილიშვილებს დიდი მოთხოვნები და უსაფუძვლო პრეტენზიები ჯერ კიდევ არა აქვთ). 1791 წელს დარეჯანმა და მისმა შვილებმა ერეკლეს შეაცვლევინეს ტახტის მემკვიდრეობის კანონი. ამიერიდან ტახტი გადავიდოდა არა მამიდან უფროს ძეზე, არამედ ძმებზე ჩაყოლებით, უფროს — უმცროსობის რიგით. ამ ახალმა აბსურდულმა წესმა „აღსძრა შფოთი ძმათა შორის“ (პ. იოსელიანი), ანარქია და განხეთქილება შეიტანა სამეფო სახლში. მომდევნო, 1792 წელს ერეკლემ იმავე დარეჯანისა და მისი შვილების ზეგავლენით ქართლ-კახეთის სამეფო დაჰყო საუფლისწულოებად, რამაც შფოთი და შეხლა-შემოხლა უფლისწულთა შორის კიდევ უფრო გააღრმავა.

ყოველივე ამის სავალალო შედეგმა აშკარად იჩინა თავი კრწანისის ომში. მაშინ, როდესაც თბილისის მისადგომებთან ქვეყნის ბელი წყდებოდა, ერეკლეს

¹⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 806.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 248.

შვილები თავიანთ საუფლისწულოებში ისხდნენ და არც კი ფიქრობდნენ დახმარებოდნენ მოხუცებულ მეფეს. ამაზეა რომ ჩივის ნ. ბარათაშვილის პატარა კახი: აი, „რამ მომაპყრეს მე ჩემთა ძეთა და ვინ ახარეს!“. მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ, როდესაც, ხალხის თქმისა არ იყოს, საქართველოს „შეეხსნა რკინის კარია“. მაღე ამას მოჰყვა იმპერატორ პავლე I-ის მიერ ტახტის მემკვიდრედ გიორგის უფროსი შვილის დავითის დამტკიცება. გიორგის ძმები, რომლებიც მემკვიდრეობის ახალი წესის დაცვას მოითხოვდნენ, შეიარაღებულ გამოსვლებზე გადავიდნენ. ბრძოლა ტახტისათვის იმდენად გამწვავდა, რომ ბატონიშვილთა განკერძოებულობამ და ანარქიამ უკიდურესი სახე მიიღო. რად ღირს თუნდაც იმ ფაქტის გახსენება, რომ გიორგის ჰყავდა 1 200 ლეკისაგან შემდგარი რაზმი, რათა ძმებისაგან დაცვა თავი.

დარეჯანისა და მისი შვილების ასეთ აქციებზე საკმაოდ ვრცლად, დეტალურადაა საუბარი წიგნში „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“, რომელიც ჩვენ „ბედი ქართლისა“ ყველაზე მნიშვნელოვან ლიტერატურულ-ისტორიულ წყაროდ გვაქვს მიჩნეული. წიგნის ავტორი თვლის, რომ გიორგის მიერ გადაღმულ ნაბიჯის ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ ძმების უღირსი გამოხდომები იყო (სათანადო ციტატა ზევით გვაქვს მოტანილი). რუსეთის ქვეშევრდომობით ერეკლეს შვილები და შვილიშვილები, ცხადია, „ისჯებოდნენ“. მოვიგონოთ დავით ბატონიშვილის ნათქვამი — „Батюшка нас зарезал“ ესლა მოვუსმინოთ ერეკლეს უმრწემეს ასულს თეკლეს: „ძმანი ჩემნი და დანი მართლად სძულობდნენ მას (გიორგი XII-ს — ვ. ვ.). შური მეფობისა იყო მიზეზი ესრეთისა სიძულელისა. ვერ გავამართლებ ვერცა დედასა ჩემსა დედოფალსა დარეჯანსა, ვერც ძმათა და დათა ჩემთა. კარგად ვიცი, რომ აწუხებდნენ მეფესა. უბედურება იყო ჩვენსა სახლზედა, ვიყავით ღირსნი დასჯისა და დავისაჯენით“. ეს სიტყვები პ. იოსელიანს უშუალოდ თეკლესაგან გაუგონია¹⁹, ხოლო, თავის მხრივ, პლატონმა ერეკლეს ოჯახურ ტრაგედიაზე, ვინ იცის, რამდენ სხვას მოუთხრო. თუ არა პირველ რიგში ალ. ჭავჭავაძის ლიტერატურული სალონის წევრებისათვის, გნებავთ იმავე ალ. ჭავჭავაძისა და ნ. ბარათაშვილისათვის, რომლებთანაც მას აახლოებდა გარკვეული მეცნიერული და ლიტერატურული ინტერესები. ვფიქრობთ, ამის შემდეგ გასაგები გახდება „ბედი ქართლისა“ კიდევ ერთი ადგილი. მეუღლესთან საუბრისას სოლომონი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ რუსთა ხელმწიფისათვის მემკვიდრეობის გადაცემით ერეკლე აპირებს შვილების დასჯას: „მწარედ უპირებს ბატონი დასჯას თავის შვილებს ამა ურჩებას“²⁰.

ალ. ჭავჭავაძის ლიტერატურული სალონის წევრებმა, პირადად ალ. ჭავჭაძემ, აგრეთვე ნ. ბარათაშვილმაც ერეკლეს შვილების „ურჩობის“ შესახებ, ცხადია, სხვა წყაროებიდანაც იცოდნენ, მაგრამ ამჯერად გვაინტერესებს მითითე-

¹⁹ „თვით მეფისა ასულისაგან თეკლესა გავიგონე ესე, ოდეს მობრძანებულმან ჩემსა სახლსა ინება და ნახა 1829 წელსა სნეულად მდებარე მამაჩემი ეგნატი“ („ცხოვრება...“, გვ. 203).

²⁰ სხვათა შორის, მსგავს თვალსაზრისს ავითარებს ვაჟა-ფშაველაც 1901 წელს დაწერილ ერთ ლექსში: „რუსთა ხელმწიფეს ერეკლემ ვადასცა თავის ხმლია, — აღარ სცნა მეფობის ღირსად ბაგრატიონთა გვარია“ (თხზ. სრ. კრებ., ტ. I, გვ. 294). ამ ფაქტისადმი ყურადღება მიმაქცევნა მკვლევარმა პ. დობორაძემ იქვე, რისთვისაც მას მადლობას მოუხსენებ.

ბა იმ ფაქტზე, რომ ზემოდასახელებულ ცნობილ რომანტიკოსთა და პ. იოსელიანის ისტორიული მრწამსი ამ შემთხვევაშიც (საუბარია, კერძოდ, იმ შედეგებზე, რაც ბატონიშვილთა ქიშპობამ და ტახტისთვის ბრძოლამ დაგვიტოვა) ერთმანეთს ემთხვევა, ემსგავსება. მოვიტანთ ერთ ამონაწერს ალ. ჭავჭავაძის შრომიდან: „გიორგი XIII-ემ, ავიდა რა 1797 წელს (1798 წელს—ვ. ე.) ტახტზე, ნეტარხსენებული იმპერატორის პავლესაგან მიიღო კურთხევა თავის შემდეგ მემკვიდრედ გამოეცხადებინა უფროსი ძე დავითი. ასეთი არჩევანი არ ესიამოვნათ მეფე გიორგის ძმებს, რომლებიც მოითხოვდნენ, რომ მემკვიდრეობა გადასულიყო არა პირდაპირი ხაზით, არამედ ძმებზე უფროსობის მიხედვით. გარეშე მიზეზებზე რომ არა ვთქვათ რა, რამაც საქართველო დაასუსტა, მეფის სახლობის მრავალრიცხოვან წევრთა ქიშპობა ტახტისა და საუფლისწულო მამულების გამო, ამის ირგვლივ ატეხილი დავიდანარბა საკმარისი იყო საქართველოს უკანასკნელი ძალების გამოსაფიტავად“²¹.

მსგავსი თვალსაზრისი თავიდან ბოლომდე წითელ ხაზად გასდევს პ. იოსელიანის წიგნს „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“. ასეთივე აზრისაა ამის თაობაზე ნ. ბარათაშვილიც.

გვინდა შევეხოთ კიდევ ერთ საინტერესო საკითხს. გიორგი XII-ის მოთხოვნები — შეყვანა (ჩაერიცხა) ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში და ამ გზით შეენარჩუნებინა ხელისუფლება, სხვადასხვა ინსტანციაში სრულიად შეგნებულად „განიხილეს“, როგორც საქართველოს ნებაყოფლობითი დათმობა რუსეთის იმპერიისათვის (საქ. ისტ. ნარკვევები, IV, გვ. 808). 1801 წლის აქტს სწორედ ეს დაედო იურიდიულ საფუძვლად.

1812 წელს იმპერატორ ალექსანდრე I-ის მითითებით საქართველოს მაშინდელმა მთავარმართებელმა მარკიზ პაულუჩიმ გიორგი მეფის საფლავზე დაადგმევინა სპილენძის ფილა, რომელსაც გაუკეთეს ასეთი წარწერა (ეპიტაფია): «Здесь покойтся царь Георгий, родившийся в 1750 году,²¹ который вззошел на престол Грузинской в 1798 году, и который из любви к благу своих подданных, желая навсегда обеспечить их благосостояние, в 1799 году уступил Грузию Российской империи и скончался в 1800 году»¹³. ე. ი. გიორგი მეფემ თურმე, საქართველო ნებაყოფლობით დაუთმო (ჩააბარა) რუსეთის იმპერიას.

²¹ ალ. ჭავჭავაძე, საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი და მდგომარეობა 1801-დან 1831 წლამდე (იხ. ალ. ჭავჭავაძის თხზულებანი, 1940, გვ. 243).

საქართველოს უკანასკნელ მეფეს ზოგი „გიორგი მეთორმეტე“ უწოდებდა, ზოგი — „მეტამეტეს“ (უფრო სწორია და დღეს მიღებული — „მეთორმეტე“). ალ. ჭავჭავაძისა და პ. იოსელიანის შეხედულება აქაც ერთნაირია. ერთნაირია იმიტომ, რომ ეს შეხედულება (გიორგის „მეტამეტეს“ მიწნევა), რასაც ორივე მოღვაწე შეგნებულად იცავდა, შემუშავებულია ერთსა და იმავე წარგარემოში დაახლოებით ერთდროულად.

²² შეცდომა. გიორგი XII დაიბადა 1746 წელს.

²³ ამავად ძველი სპილენძის ფილა აღებულია და მის მაგივრად გიორგის საფლავს ახალი, მარმარილოს ქვა ადევს. ზემოდამოწმებული ეპიტაფია ჩვენ მოვაჭქეს პ. იოსელიანის წიგნიდან („ცხოვრება...“, გვ. 228).

აი, ეს წარწერა (ეპიტაფია) წაიკითხე მ. ლერმონტოვმა 1837 წელს საქართველოში ყოფნისას, და ორიოდე წლის შემდეგ (1839 წელს) დაწერილ პოემაში — „შერი“ თქვა: მცხეთის მონასტერში არის ერთი საფლავი, რომლის ფილაზე აწერია — «Такой-то царь, в такой-то год вручал России свой народ».

ყველაფერი ეს, ცხადია, ჰბადებდა გაურკვევლობასა და ბუნდოვანებას. როგორ თუ დაუთმო, ჩააბარა?! ჯერ კიდევ იმ საუკუნის დასაწყისში, როგორც კი ბავლე I-ისა და ალექსანდრე I-ის მანიფესტები გამოქვეყნდა, ქართული საზოგადოების ერთ ნაწილში გაჩნდა აზრი, რომ გიორგი XII-მ სამეფო გასცა, თავის ქვეყანას უღალატა და სხვა. ამჟამად ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს შეხედულება უარყოფილია, მაგრამ თავის დროზე მას ბევრი იზიარებდა. ბევრი და არა ყველა! აზრთა სხვადასხვაობას ადგილი ჰქონდა თვით სამეფო სახლის წევრთა შორისაც. თუ, მაგალითად, იმერეთის უკანასკნელი მეფე სოლომონ II (ერეკლეს შვილიშვილი) პირველ ვერსიას ემხრობოდა და სასტიკად გმობდა სამეფოს „დაფარვით განცემასა მეფისა გიორგისაგან“, სხვა აზრისა იყო თეკლე ერეკლეს ასული: „სცდებიან იგინი და სცოდენენ ღმერთსა, რომელნიცა აბრალებენ ძმისა ჩემსა გიორგის ქვეყნისა გაცემასა და სამეფოსა დაცემასა“²⁴. თეკლეს ეს უთქვამს პ. იოსელიანის ოჯახში სტუმრობისას (1829 წელს), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ გასული საუკუნის 20—30-იან წლებში, ნ. ბარათაშვილის ეპოქაში, საწინააღმდეგო აზრიც ფართოდ იყო გავრცელებული და იგი ზოგჯერ კამათსაც იწვევდა. მოკლედ, XIX საუკუნის პირველ ნახევარში (და არა მარტო პირველში) გიორგი მეფის ქვეშევრდომობითი ტრაქტატი ბევრი ფიქრისა და ეჭვის ამძვრელი იყო.

შევხედოთ პოემას ზემოდაყენებული პრობლემის შუქზე. ჩვენი დაკვირვებით „ბედი ქართლისაში“ ჩანს ამ ფიქრებისა და დაეჭვებების კვალი. სოლომონი მთლად კარგად არაა გარკვეული, თუ რა განზრახვა აქვს ერეკლეს:

ვეჭვობ, რომ იგი სამეფოს ქართლის
 აძლევს საფარს ქვეშ რუსთა ხელმწიფის.

ასეთი დაეჭვებისათვის მსაჯულს თვითონ მეფის სიტყვები — „მას მიწა მივსცე მემკვიდრეობა, და მან მოსცეს ქართლს კეთილდღეობა!“ — აძლევდა საბაბს. სოლომონმა აზრობრივი აქცენტი გააკეთა და „შემდგომ მთელი თავისი მსჯელობა ააგო ერეკლეს პირველ წინადადებაზე („მას მიწა მივსცე მემკვიდრეობა“). მეფის ჩანაფიქრში მან „თავისუფლების განსყიდვა“ ამოიკითხა და ამიტომაც დაუწყო ერეკლეს ცხარე კამათი, რასაც მერე, მარტო დარჩენილიც განაგრძობს:

მეფის აზრთაგან სულთ ლეღვილი,
 ზრახვიდა გულში მამულს-შვილი
 „მაგრამ შენ, მეფე, ვინ მოგცა ნება,
 სხვის განუბორო შენთ ყმათ ცხოვრება,
 მისდევდნენ შენსა გულსკვეთებას
 და უთრგუნვიდნენ თავისუფლებას?

მოკლედ, „ბედი ქართლისას“ ყველა ის ადგილი, რომელიც სხვა შემთხვევაში ბუნდოვანი და გაუგებარი ჩანს, 1799 წლის ქვეშევრდომობითი ტრაქტატის შუქზე, ასე ვთქვათ, ხელის გულზე წარმოჩინდება, ადვილი ასახსნელი და სავსებით ნათელი გახდება.

ეს გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ნ. ბარათაშვილის პოემა ძირითადად რეალისტური ნაწარმოებია (რომანტიკული შენაქადებით), და არა პირიქით, როგორც ეს დღემდე იყო მიჩნეული.

²⁴ პ. იოსელიანი ი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, 1936, გვ. 204.

კითხვა: რამ აფიქრებინა ერეკლეს (საუბარია ისტორიულ ერეკლეზე) წასულიყო რუსეთის წინაშე მეტ დათმობაზე, ხოლო შემდეგ რამ გადაწყვეტინა გიორგი XII-ს შეეცვალა 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი ქვეშევრდომობის ხელშეკრულებით, ე. ი. ნებაყოფლობით ეთქვა უარი დამოუკიდებლობაზე? პასუხი ამ კითხვაზე ასეთია: ყველაფერი ეს განაპირობა (გამოიწვია) ქვეყნის იმდროინდელმა მეტისმეტად მძიმე საგარეო და საშინაო მდგომარეობამ. სხვა გზა და შესაძლებლობა არ არსებობდა. საქართველოს ან ჩაყლაპავდა რომელიმე მაჰმადიანური აგრესორი (თურქეთი ან ირანი), ან დაიპყრობდა ქრისტიანული რუსეთი. გიორგი XII-მ ჩათრევას ჩაყოლა ამჯობინა და ქართლ-კახეთის სამეფო შეიყვანა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. პირველ შემთხვევაში, ე. ი. მაჰმადიანური ქვეყნების მხრივ ანექსიის პირობებში, საქართველო ჰკარგავდა დამოუკიდებლობას (სუვერენიტეტს) და ნაციონალურ თვითმყოფლობასაც, ხოლო მეორე შემთხვევაში, ე. ი. ქრისტიანული რუსეთის ქვეშევრდომობით, ჰკარგავდა მხოლოდ ერთს — დამოუკიდებლობას, მაგრამ ინარჩუნებდა ნაციონალურ თვითმყოფობას. ცხადია, ყველაფერზე უკეთესი იყო ჰქონოდა ორივე — დამოუკიდებლობაც და ნაციონალური თვითმყოფობაც. მაგრამ იყო კი ამის პირობები? შეეძლო მაშინ საქართველოს დამოუკიდებლობის შენარჩუნება? ეს კითხვა პრობლემად იქცა XVIII ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან და ასეთად დარჩა თითქმის დღემდე. პრობლემის აქტუალურობა და სიმწვავე განსაკუთრებით იგრძნობოდა ნ. ბარათაშვილის ეპოქაში. ნაშრომში „საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი...“ ალ. ჭავჭავაძე წერს: „საქართველო მაშინ (XVIII ს-ის მიწურულის — ვ. ვ.) ისეთ მძიმე ავადმყოფს ჰგავდა, რომელსაც ძლივს-ღა შეუძლია მეტრნას თავისი სისუსტე ამცნოს; და განა შეეძლო მას ამ დროს რაიმე წინააღმდეგობა? იგი დარწმუნებული იყო, რომ რუსეთის მფარველობა მისთვის აუცილებელი იყო და ამიტომ ამის შესაწარმუნებლად ყველაფერი სხვა გასწირა“²⁵. („ყველაფერი სხვაში“ აქ, თქმა არ უნდა, იგულისხმება დამოუკიდებლობა, სუვერენიტეტი). არსებობდა საპირისპირო თვალსაზრისიც.

აი, სწორედ ეს საკითხია დასმული ნ. ბარათაშვილის პოემაში. ერეკლესა და სოლომონ ლიონიძეს შორის დავა-პაექრობით ნაჩვენებია ქართველ საზოგადოებაში არსებული ორი სხვადასხვა აზრი. რომელია მართალი — ერეკლე თუ მისი ოპონენტი? რას ფიქრობს თვითონ პოეტი? თავის მხრივ ამაზედაც სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა შეხედულება იყო და არის ამჟამადაც. ჩვენი აზრით, სიმართლე ერეკლეს მხარეზეა და პოეტიც მას უჭერს მხარს. საქართველოს იმხანად არ შეეძლო დამოუკიდებლობის შენარჩუნება და შექმნილი მდგომარეობიდან თავდაღწევის ერთადერთი სწორი გზა იყო ის, რომელზედაც მეფემ დაგვყენა.

ამრიგად, „ბედი ქართლისას“ ყველა ის ადგილი, რომელიც სხვა შემთხვევაში ბუნდოვანი და გაუგებარი ჩანს, 1799 წლის ქვეშევრდომობითი ტრაქტატის შუქზე საესებით ნათელი და გასაგები ხდება. ასე რომ, პოემა ძირითადად რეალისტური ნაწარმოებია (რომანტიკული შენაკადებით), რომელიც დამაჯერებლად გვიჩვენებს XVIII ს-ის მიწურულის ისტორიულ-პოლიტიკურ ვითარებას (ამ დებულების სისწორეში კიდევ უფრო გვარწმუნებს „ბედი ქართლი-

²⁵ ალ. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ი. გრიშაშვილის რედაქციით, 1940, გვ. 245.

სას“ ისტორიული და ლიტერატურული წყაროების დადგენა). ცნობილ ისტორიულ პირებს პოეტი არ აყენებს ყალბ პოზაში, არ მიაწერს იმას, რაც არ შეიძლებოდა მომხდარიყო, რასაც შეუძლებელია ადგილი ჰქონოდა. ნაწარმოებში არსად არაა დარღვეული ისტორიის სული. არავითარი ანაქრონიზმი, არავითარი ლათესის იქ არაა დაშვებული და, საერთოდ, ნ. ბარათაშვილის პოლიტიკურ ნააზრევში ჩვენ ვერ ვხედავთ წინამდებელობას. ნ. ბარათაშვილმა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 30—40-იან წლებში საესეებით სწორად, მართებულად გაიაზრა ქართლის ბედის პრობლემა.

В. А. ВАХАНИЯ

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПОЭМЫ Н. М. БАРАТАШВИЛИ «СУДЬБА ГРУЗИИ» И ОСОБЕННОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Резюме

В поэме Н. М. Бараташвили «Судьба Грузии» (в частности, во II главе) имеется ввиду Подданический трактат 1799 года об ограниченной автономии, а не Покровительственный трактат 1783 года или манифест 1801 года, как принято было считать до сих пор в научной литературе (правда, Подданический трактат был заключен Георгием XII, однако, пользуясь приемом контаминации, поэт с определенной художественной целью прибегает к комбинированию различных явлений и исторических личностей, приписывая, в частности, и акт 1799 года Ираклию II). В справедливости этого положения нас еще более убеждает установление исторических и литературных источников поэмы. Такими источниками мы считаем, прежде всего, «Краткий исторический очерк и положение Грузии с 1801 г. по 1831 г.» А. Г. Чавчавадзе и «Историю Георгия XIII» П. И. Иоселиани. Во второй половине 30-х годов прошлого века в Тбилиси существовала группа общественных деятелей (литературный салон А. Г. Чавчавадзе), членов которой (А. Г. Чавчавадзе, П. И. Иоселиани, Н. М. Бараташвили...) объединяла общность суждений и интересов — Крцанисская битва и последовавшие за ней события первой трети XIX века. (Этим объясняется, что по своей внутренней тенденции «Судьба Грузии» солидарна с вышеназванными произведениями А. Чавчавадзе и П. Иоселиани).

Все места поэмы «Судьба Грузии», кажущиеся в других случаях непонятными (Ираклий II уступает Российскому императору право престолонаследия, его внутреннее волнение, возбуждение и беспокойство, царь сообщает о своем решении по секрету единственному человеку; он открыто говорит о неподчинении сыновей и др.), в свете Подданического трактата 1799 года легко поддаются объяснению и становятся вполне ясными. Поэма представляет собой в основном реалистическое произведение с романтическими элементами, а не наоборот. Художественно обобщая конкретные исторические факты, поэт замечательно передает два мнения о судьбе Грузии, бытовавшие в тог-

дашнем обществе. В произведении нигде не нарушен дух историзма, не допущено никакого анахронизма или других фактических ляпсусов и вообще политическое мышление Н. М. Бараташвили отличается цельностью и не содержит противоречий.

სარედაქციო კოლეგიისაგან: პ.ოფ. ვ. ვახანას წინამდებარე ნაშრომზე, ქურნალის სარედაქციო კოლეგიის თხოვნით, დაიწერა ისტ. მეცნ. კანდიდატის ჯ. ოდიშელის რეცენზია. რადგანაც ნაშრომის ავტორმა არ ჩათვალა შესაძლებლად რეცენზიაში გამოთქმული, ჩვენი აზრით მართებული შენიშვნების გათვალისწინება, საქაროდ მიგვაჩნია აქვე მოვიტანოთ ჯ. ოდიშელის ამ რეცენზიის ტექსტი:

ნაშრომის ავტორს ფრიად შრომატევადი სამუშაო გაუწევია. მას გამოკვლეული აქვს ცოდნის ის არეალი, რომელიც ნიკოლოზ ბარათაშვილისათვის, მის მიერ პოემის დაწერის პერიოდში, ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავისი დროის ისტორიული ფაქტები, წინამავალი ხანა, ბარათაშვილმა, განათლებულმა, მოწინავე პიროვნებამ, კარგად იცოდა. ამასთან, ცხადია, პოემის შექმნის პერიოდში, საკითხით სპეციალურად დაინტერესებული გენიალური პოეტი სპეციალურად შეისწავლიდა იმ კარდინალურ პრობლემებს, რომელთაც იმჟამად განსაზღვრეს საქართველოს ისტორიული ბედ-იღბალი (ქართლის ბედი).

პოემის ისტორიული შინაარსის ერთი შეხედვით გააზრების დროს, მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, ის, რომ პოემაში წარმოსახული ისტორიული სურათი არ არის ადექვატური ერეკლე მეფისდროინდელი საქართველოს რეალობასთან (ერეკლეს დროს საქართველოს დამოუკიდებლობა არ დაუკარგავს, „თავისუფლება არ განუსყიდა“). აქედან მომდინარეობს დავა იმის შესახებ, თუ ისტორიულად რა ეტაპს წარმოგვიჩენს პოეტი მაღალმხატვრული ფორმით. — ლაპარაკია 1783 წლის გეორგიევსკის მფარველობით ტრაქტატზე, თუ 1801 წლის საქართველოს რუსეთთან შეერთების აქტზე.

პ.ოფ. ვ. ვახანას აზრით, პოემაში ძირითადად ლაპარაკია 1799 წლის ე. წ. „სათხოვარ მუხლბუზე“ საქართველოს უკანასკნელმა მეფემ, გიორგი XII-ემ რომ გააგზავნა პეტერბურგს.

ამიტომ, ვ. ვახანას აზრით, პოეტმა ერეკლე მის ვაჟთან, გიორგისთან, გააიგივა. „შემოქმედებით პრაქტიკაში, წერს იგი, ფართოდ გამოყენებული (და თეორიულად საკმაოდ ცნობილი) კონტამინაციის წეს-კანონი სრულ უფლებას აძლევდა პოეტს მოეხდინა სხვადასხვა ამბის თუ პიროვნების კომბინირება“. ვფიქრობთ, რომ კონტამინაცია და მისი კანონები არაფერ შუაშია. საქმე გაცილებით მარტივად წყდება. ნიკოლოზ ბარათაშვილმა იცის ერეკლეს ჩრდილოეთისაკენ მიმართული პოლიტიკური ორიენტაციის არა მოსალოდნელი, არამედ რეალური შედეგები (მგონია, რომ თვით ერეკლესაც პერსპექტივაში დამოუკიდებლობის შენარჩუნების თვალსაზრისით დიდი ილუზიები არ უნდა ჰქონოდა. მას ევკი ეპარება, რომ ბაგრატიონები ტახტს შეინარჩუნებდნენ. სწორედ ამიტომ არის ზავგასმული გეორგიევსკის ტრაქტატში ბაგრატიონთა პრეროგატივების დაცვის საკითხი).

ბარათაშვილმა, მასთან ერთად მთელმა ქართველობამ, ყოველგვარი პროფესიული ისტორიკოსობის გარეშე ძალიან კარგად იცოდა, რომ ქართლის ბედი მეფე ერეკლემ, მისმა საგარეო-პოლიტიკურმა კურსმა გადაწყვიტა. შემთხვევითი მოვლენა არ არის, რომ მრავალს დღესაც ჰგონია საქართველოში, რომ საქართველო რუსეთს ერეკლე მეფემ შეუერთა.

ერთხელ აკვიატებულ აზრს ვერ შელეგია, თორემ ვ. ვახანიამ თვითონაც კარგად იცის, რომ 1799 წლის „სათხოვარ მუხლებს“ ქართლის ბედზე არავითარი გავლენა არ მოუხდენიათ. ნაშრომში მას მოყვანილი აქვს ამ მომენტის სრულიად ზუსტი ნ. ბერძენიშვილისეული შეფასება — „გიორგი მეფეს თუნდაც რომ რუს ხელმწიფის ქვეშევრდომობა არ ეთხოვნა, სულერთია 1801 წლის აქტი გარდაუვალი იყო. მას რუსეთის სამხედრო-ფეოდალური იმპერია ადრე თუ გვიან განახორციელებდა“ (საქართველოს ისტ. საკითხები, II, გვ. 248).

მიმაჩნია, რომ ნ. ბარათაშვილის პოემის ინტერპრეტაციის თვალსაზრისით, კვლევა-ძიება იმისა თუ რომელი ტრაქტატია იქ წარმოჩენილი, მეთოდოლოგიურად მცდარია, აცინებს პოემის ღირსებას. ასეთ შემთხვევაში „ბედი ქართლისა“ წარმოგვიდგება არა როგორც ეპოქის ძირითადი სულისკვეთების ამსახველი, რეალური, მხატვრულად განზოგადებული მასშტაბურად დიდი ტილო, არამედ როგორც გაღექსილი ქრონიკა.

ბარათაშვილის გენიის, მისი შემოქმედებითი ლაბორატორიის შესწავლისას არ შეიძლება ყველადრის დეტალიზება. როგორც ყოველი შემოქმედის ასევე ბარათაშვილის თხზულებებში, ცხადია, ყოველთვის არ რის მთავარი კონკრეტული სინამდვილის დაქტების ადექვატური ასახვა. მთავარია, რომ ნ. ბარათაშვილმა დასახული ამოცანა ბრწყინვლედ გადაჭრა, ნათლად წარმოსახა ბედი ქართლისა.

ასეთია ჩემი თვალსაზრისი პროფ. ვ. ვახანიას წარმოდგენილ ნაშრომზე. ვიმეორებ, ავტორს დიდი შრომა გაუწევია, მეცნიერულად გაუაზრებია საკითხის გარშემო არსებული პირველწყაროები, სამეცნიერო ლიტერატურა. ბუნებრივია, მას სრული უფლება აქვს დარჩეს საკუთარ პოზიციასზე.

ჯუმაბერ ოდიშელი

რედაქცია

**წყაროთმცოდნეობითი კვლევა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის,
არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში**

საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ერთ-ერთი უძველესი სამეცნიერო უკრძღია. ჯერ კიდევ 1939 წლის 1 ივლისს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში შეიქმნა ფილოლოგიის განყოფილება, რომელსაც უნდა შეესწავლა და გამოსცემად მოემზადებინა ქართული და უცხოური წერილობითი ისტორიული წყაროები¹. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შექმნისა და მის სისტემაში ისტორიის ინსტიტუტის დაარსების შემდეგ (1941 წ.) განყოფილება სხვადასხვა სახელწოდებით განაგრძობდა არსებობას (ბიზანტინოლოგიისა, წყაროთა პუბლიკაციის). განყოფილებას სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობდნენ გამოჩენილი ქართველი მეცნიერები ა. შანიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ვ. დონდუა. ქართული წყაროთმცოდნეობითი მეცნიერების განვითარებაში თავიანთი განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს განყოფილების თანამშრომლებმა მ. კახაძემ (1905—1959), ვ. ფუტურაძემ (1893—1966), მაქს. ბერძენიშვილმა (1889—1967), ალ. გამყრელიძემ (1918—1971). წლების განმავლობაში ქართული პალეოგრაფიის საკითხებს იკვლევდა და „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონის მასალებზე მუშაობდა თ. ხაუშია, რომელიც ამჟამად პენსიაზეა.

განყოფილების სახელწოდების შეცვლასთან ერთად ხდებოდა ხოლმე თანამშრომელთა შემადგენლობის ნაწილობრივ გადახალისება და კვლევის მიმართულების შეცვლა ან დაზუსტება. ასე მაგალითად, თუ ფილოლოგიის განყოფილებაში წმინდა ფილოლოგიური ხასიათის სამუშაოებიც ტარდებოდა, ბიზანტინოლოგიის განყოფილება (1948 წლიდან) უკვე საისტორიო მეცნიერების სრულიად გარკვეული დარგის განვითარებას ემსახურებოდა. 1954 წელს უკრძღეს წყაროთა პუბლიკაციის განყოფილება ეწოდა. ამით, ერთი მხრით, გაფართოვდა მისი პროფილი, მაგრამ, მეორე მხრით, შეიზღუდა ფუნქცია. განყოფილებას წყაროთმცოდნეობის მხოლოდ გამოყენებითი ფუნქცია, წყაროების გამოცემა დაეკისრა².

¹ ს. ჯანაშია. მოკლე ანგარიში აკად. ნ. შარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის და მისი სამეცნიერო საბჭოს მუშაობისა. — „ენიკის მოამბე“, ტ. XIV, თბ., 1944, გვ. 382.

² სწორედ ამ წლებში განახორციელეს განყოფილების თანამშრომლებმა ისეთი მნიშვნელოვანი პუბლიკაციები, როგორიც არის „ქართლის ცხოვრების“ ორტომიანი გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილის საერთო რედაქციით (1955, 1959 წწ.) და „ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები“ (1955 წ. ვ. ფუტურაძე). ცოტა უფრო ადრე ფილოლოგიის განყოფილებამ გამოსცემად მოამზადა „ქართლის ცხოვრების“ ანასეული ნუსხა (1942 წ. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით) და დაიწყო ს. ყაუხჩიშვილის ცნობილი „გეოგრაფიის“ გამოცემა (1941, 1944 წწ.).

1963 წელს წყაროთა პუბლიკაციის განყოფილებას აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსთა ერთი ჯგუფი შეემატა, კვლავ გაფართოვდა მისი პროფილიც და გაიზარდა ფუნქციაც. ამიერიდან მას წყაროთმცოდნეობის განყოფილება დაერქვა.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის გახსნამ (1945 წ.) განაპირობა ამ დარგის სწრაფი დაწინაურება ჩვენში. გაცხოველდა, კერძოდ, ინტერესი საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური წყაროების შესწავლისა და გამოცემის მიმართ. 1958 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიასთან შეიქმნა საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია (თავმჯდომარე გ. წერეთელი), რომელმაც ძალიან დიდი მუშაობა გასწია და 1960—1975 წლებში ორმოცზე მეტი წიგნი გამოსცა³.

ამავე დროს, უცხოური წყაროების გაძლიერებულად შესწავლის შედეგად ერთგვარი დისპროპორცია გაჩნდა საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების გამოცემაში, ხოლო ზოგიერთ სპეციალისტს არასწორი შეხედულებაც კი შეექმნა უცხოური წყაროების უპირატესობის თაობაზე ადგილობრივ, ქართულ წყაროებთან შედარებით.

ამგვარად, წყაროთმცოდნეობის განყოფილების წინაშე დაისვა მეტად პასუხსაგები ამოცანა — უცხოური წყაროების შესწავლის გაგრძელებასთან ერთად გაძლიერებულიყო მუშაობა ქართული ორიგინალური წყაროების შესწავლისა და გამოცემის მიმართულებით, გაშლილიყო საქმიანობა წყაროთმცოდნეობის ზოგადთეორიული პრობლემატიკის დამუშავების ხაზით. ამას თავის მხრით უნდა მოჰყოლოდა წყაროთმცოდნეობის როგორც საისტორიო მეცნიერების ძირითადი დარგის მნიშვნელობისა და ავტორიტეტის შემდგომი გაზრდა.

წყაროთმცოდნეობა ისტორიული კვლევა-ძიების საფუძველია. ის ისევე ძველია, როგორც თვით საისტორიო მწერლობა, თუმცა საკუთარი საგნისა და მეთოდის მქონე დამოუკიდებელ მეცნიერებად შედარებით უფრო გვიან, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ყალიბდებოდა. საქართველოში წყაროთმცოდნეობის როგორც მეცნიერების საბოლოო ჩამოყალიბება XX ს-ის პირველ მეოთხედში მოხდა და ივ. ჯავახიშვილის სახელთან არის დაკავშირებული⁴.

სპეციალისტები დღესაც კამათობენ წყაროთმცოდნეობის არსის, მისი საგნისა და მოცულობის გამო. საკითხის მეცნიერულად განხილვის თანამედროვე ეტაპზე უფრო მისაღები ჩანს შეხედულება იმის შესახებ, რომ წყაროთმცოდნეობა საისტორიო მეცნიერების დარგია. ის კომპლექსური მეცნიერებაა, ითვს სხვებს სპეციალურ (ან, როგორც ზოგჯერ არასწორად უწოდებენ, დამხმარე) საისტორიო დისციპლინებს და განაზოგადებს მათს მონაცემებს. წყაროთმცოდნეობას აქვს საკუთარი საგანი და კვლევის სპეციფიკური მეთოდები. სსრ კავშირის

³ М. Д. Абашидзе. Публикации иностранных источников о Грузии. — Известия (Машне) АН ГССР, серия языка и литературы, 1977, № 4.

⁴ И. А. Булыгин, Л. Н. Пушкирев. Источниковедение. — СИЭ, т. 6. М., 1965, гл. 598—599; Г. М. Иванов. Основные принципы марксистско-ленинской теории исторического источника. — წიგნები: Источниковедение отечественной истории. 1979. М., 1980, гл. 6—7; Источниковедение истории СССР. Под ред. И. Д. Ковальченко. М., 1981, гл. 4.

⁵ რ. კიკნაძე. ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა. — „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, V, თბ., 1978, გვ. 95.

მინისტრთა საბჭოს მეცნიერებისა და ტექნიკის კომიტეტის მიერ დამტკიცებული მეცნიერ მუშაკთა სპეციალობების ნომენკლატურის მიხედვით, წყაროთმცოდნეობას, ისტორიოგრაფიასთან ერთად, მიკუთვნებული აქვს საკუთარი შიფრი (07.00.09). ამას უთუოდ არსებითი მნიშვნელობა აქვს საისტორიო მეცნიერების ამ ერთ-ერთი წამყვანი დარგის შემდგომი განვითარებისათვის.

წყაროთმცოდნეობის როგორც მეცნიერების განმარტება ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ არის დადგენილი საბჭოთარ ისტორიოგრაფიაში. ჩვენ ჩვენი ამოცანების შესაბამისად მივიღეთ საკუთარი განსაზღვრა, რომელიც მუშაობის პროცესში თანდათან დაიხვეწება და დაზუსტდება: წყაროთმცოდნეობა არის საისტორიო მეცნიერების დარგი, რომელიც შეიმუშავებს წერილობითი ისტორიული წყაროების გამოვლენის, შესწავლის, გამოცემისა და გამოყენების თეორიასა და მეთოდებს. ამ დეფინიციაში უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ის, რომ წყაროთმცოდნეობის საგნად გამოცხადებულია წერილობითი წყაროები, რადგან სხვა ტიპის წყაროებს — ნივთიერს, ზეპირსიტყვიერს, ეთნოგრაფიულს, ლინგვისტურს — შესაბამისი მეცნიერებანი შეისწავლიან და გამოცემენ. ისტორიკოსი ამ ტიპის წყაროებს წყაროთმცოდნის შუამავლობის გარეშე იყენებს. ამავე დროს განმარტებაში შემოტანილია ისტორიული წყაროს მეცნიერული ძიება-გამოვლენა — ინფორმატიკა ან ევრისტიკა. გათვალისწინებულია აგრეთვე წყაროთმცოდნეობის პრაქტიკული ან გამოყენებითი ფუნქცია — წერილობითი წყაროების გამოცემა, რაც ხშირად გამოტოვებულია ხოლმე ამ მეცნიერების განმარტებაში.

მეცნიერება სპეციალობათა დიფერენციაციის გზით ვითარდება. თანდათან ღრმავდება განსხვავებანი მეცნიერული კვლევის მეთოდის სპეციფიკურ თავისებურებებში⁶. ეს კი მოითხოვს საგანგებო პროფესიულ მომზადებას თითოეულ სპეციალობაში. განსაკუთრებით ითქმის ეს წყაროთმცოდნეობის შესახებ, რომელსაც ძალიან რთული საკვლევი საგანი აქვს. ამ დარგში მუშაობა სპეციალურ ისტორიულ-ფილოლოგიურ მომზადებას მოითხოვს. ეს, რა თქმა უნდა, სრულიად არ ნიშნავს ამა თუ იმ განყოფილების მიერ მეცნიერების რომელიმე დარგზე მონოპოლიის გამოცხადებას. საქმე ეხება პროფესიული მეცნიერული ცოდნის მონოპოლიას, რაც აუცილებელია არათუ საისტორიო მეცნიერების სპეციფიკურ დარგში, არამედ ყოველ სამეცნიერო პრობლემაზე სერიოზული მუშაობისათვის. სპეციალური ცოდნა და პროფესიული ჩვევები ისევე აუცილებელია წერილობითი წყაროს შესწავლისა და გამოცემის დროს, როგორც აუცილებელია არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების, ეთნოგრაფიული მასალის შეკრების, ისტორიული რუკის შედგენის, ანდა ძველი, შუა საუკუნეების, ახალი და უახლესი ისტორიის ნებისმიერი პრობლემის დამუშავების დროს.

სწორედ ამ ამოცანების ღრმა შეგნებით დაადგა განყოფილება ქართული წყაროების შესწავლისა და თეორიული წყაროთმცოდნეობის პრობლემატიკისაკენ შემობრუნების საკმაოდ რთულ გზას. რთულს იმიტომ, რომ შედარებით მცირე ძალებით საჭირო იყო ტრადიციული თემატიკის შენარჩუნება და ახალი პრობლემატიკის ათვისება. დაიწყო სწავლისა და ძიების საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდი და ასეთი შრომითა და გარჯით შეიქმნა წყაროთმცოდნეობის განყოფილება.

⁶ Д. С. Лихачев. Текстология на материале русской литературы X—XVII вв. Л., 1983, გვ. 480.

ფილების თანამედროვე პროფილი, მისი მეცნიერული მიმართულება და დღევანდელი შემადგენლობა.

ამჟამად განყოფილებაში დასაქმებული არიან მალალი კვალიფიკაციის პროფესიონალი წყაროთმცოდნენი. საშუალო თაობის მკვლევართა ცოდნასა და გამოცდილებას აქ შესანიშნავად ეხამება ნიჭიერი, პერსპექტიული ახალგაზრდების განათლება, შრომისმოყვარეობა და მეცნიერული შემართება. ჩვენმა წყაროთმცოდნეებმა მეცნიერული წრთობა მიიღეს ისეთი გამოჩენილი მკვლევარების ხელმძღვანელობით, როგორებიც არიან ილ. აბულაძე, ნ. ბერძენიშვილი, ვ. გაბაშვილი, ლ. მელიქსეთბეგი, ვ. ფუთურიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი, ს. ჯიქია. თანამშრომელთა ერთი ნაწილი წლების განმავლობაში მუშაობდა ვ. დონდუას გვერდით და მისი უშუალო ხელმძღვანელობით. მომზადების ასეთი, ერთი შეხედვით, თვალში საცემი ნაირფერობა რაღაც ეკლექტიკურ ნარევს კი არ იძლევა, არამედ ქმნის მრავალპროფილიან სამეცნიერო სკოლას, რომელსაც თანამედროვე ქართული წყაროთმცოდნეობა ჰქვია.

დღეს ქართული წყაროთმცოდნეობა ვითარდება საისტორიო მეცნიერების მხარდამხარ, როგორც მისი ორგანული ნაწილი და აუცილებელი დარგი, და უმნიშვნელოვანესი წერილობითი წყაროების შესწავლითა და გამოცემით, მათი გამოყენების მეთოდების დამუშავებით მტკიცე საფუძველს ქმნის ისტორიის კარდინალური პრობლემების კვლევისათვის, განაპირობებს მთლიანად ისტორიოგრაფიის განვითარების მალალ დონეს. ამავე დროს ქართველი წყაროთმცოდნენი ჩაბმული არიან საბჭოური წყაროთმცოდნეობითი მეცნიერების წინაშე მდგომი აქტუალური პრობლემეტიკის კვლევაში, მონაწილეობენ ზოგადთეორიული საკითხების დამუშავებაში.

წყაროთმცოდნეობის განყოფილებაში სულ 19 თანამშრომელია. მათგან 11 ქალია და 7 მამაკაცი. გვყავს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ერთი წევრ-კორესპონდენტი — ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორი, სამი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, 9 მეცნიერებათა კანდიდატი. განყოფილების ხელმძღვანელის გარდა, 9 უფროსი მეცნიერი თანამშრომელია, 5 — უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი, 4 უფროსი ლაბორანტი. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ყველას დამთავრებული აქვს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი: 10 თანამშრომელს ისტორიის ფაკულტეტი, 8-ს — აღმოსავლეთმცოდნეობისა, ხოლო ერთს — ფილოლოგიის ფაკულტეტი (კლასიკური ფილოლოგიის სპეციალობით).

წყაროთმცოდნეობის განყოფილებაში მუშავდება საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის კონკრეტული საკითხები, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა წინაშე მდგარი გაზრდილი მოთხოვნებისა და ამოცანების შესაბამისად ისახება ახალი, უფრო რთული პრობლემები, კერძოდ, თანდათან ინერგება და ფართოვდება ზოგადწყაროთმცოდნეობითი პრობლემეტიკის კვლევა.

1974—1983 წლებში განყოფილების თანამშრომლებმა გამოაქვეყნეს საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის მნიშვნელოვანი პრობლემებისადმი მიძღვნილი არაერთი საყურადღებო გამოკვლევა⁷. რამდენსამე ნაშრომში განხილუ-

⁷ თ. ყაუხჩიშვილი. ანტიკური სამყარო რუსთაველის ეპოქის ისტორიოგრაფიაში. — „მაცნე“, 1973, № 4; 1974, № 3; ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976; რ. კიკნაძე. ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი“. თბ., 1975; Р. К. Кикнадзе. Парсадан Горгиджанидзе

ლია ქართული წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფიის საკითხებში, არაერთი გამოკვლევა მიეძღვნა დიპლომატიკის, ეპიგრაფიკის, კოლიოლოგიის, მეტროლოგიის, პალეოგრაფიის, ისტორიული ტერმინოლოგიის, ტექსტოლოგიის, ქრონოლოგიის საკითხებს⁹. ისწავლება უცხოური და ქართული ისტორიული და საკანონმდებლო ძეგლების წყაროები, ნაჩვენებია ზოგიერთი აღმოსავლური წყაროს მნიშვნელობა საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის¹⁰. გამოქვეყნდა პირველი გამოკვლევები, რომლებშიც წყაროთმცოდნეობის ზოგადეთნოვითი საკითხებია შესწავლილი¹¹. დაწყებულია ისტორიული ტექსტების მათემატიკურ-სტატისტიკური მეთოდებით დამუშავება და კლასიფიკაცია¹².

კვლევაც დიდი ყურადღება ექცევა განყოფილებაში საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროების შესწავლას, დაგროვილი ცოდნის განზოგადებას. დაი-

ნ «Картлис цховреба», Тбилиси, 1980; რ. კიკნაძე. საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საკითხები, I. თბ., 1982; ზ. ალექსიძე. ატენის სიონის სომხური წარწერები. თბ., 1978; მ. ბერძენიშვილი. XI ს-ის ქართული საისტორიო წყაროები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის. თბ., 1979.

⁹ Р. К. Кикнадзе. И. А. Джавахишвили и источниковедение истории Грузии. Тбилиси, 1976; რ. კიკნაძე. ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა; გ. ანჩაბაძე. დიმიტრი ბაქრაძე — ქართული წყაროთმცოდნეობის გამოჩენილი წარმომადგენელი. — «ქართული წყაროთმცოდნეობა», V. თბ., 1978; გ. ანჩაბაძე. დიმიტრი ბაქრაძე როგორც წყაროთმცოდნე და არქეოგრაფი. თბ., 1982; გ. ალასანია, გ. ანჩაბაძე. ქართული საბჭოთა წყაროთმცოდნეობა. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1981, № 1.

¹⁰ მ. ბერძენიშვილი. ქართული დიპლომატიკის ისტორიიდან. — «ქართული წყაროთმცოდნეობა», V; ზ. ალექსიძე. ჩუბანის მაცხოვრის ეკლესიის ფრესკული წარწერების თარიღისათვის. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1978, № 3; მ. გობეჯიშვილი. ფ. გორგჯანის საისტორიო თხზულების ლენინგრადული H 41 ნუსხის მინიწერები. — «ქართული წყაროთმცოდნეობა», V; მ. ბერძენიშვილი. ძველი ქართული მეტროლოგიიდან. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1976, № 2; მ. ბერძენიშვილი. ქართულ-ბიზანტიური სოციალური ტერმინოლოგიიდან. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1977, № 1; თ. ენუქიძე. გეორგიეს ტრაპეტაის რატეფიკაციები ტექსტის პალეოგრაფიული შესწავლის საკითხები. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1983, № 3; რ. კიკნაძე. ქაშაღაშ-შერაზის თხზულების ერთადგილის დაზუსტებისათვის. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1977, № 4; გ. ალასანია. ბასიანის ბრძოლის თარიღისათვის. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1975, № 1.

¹¹ თ. ყუახიშვილი. ესქლეს «სპარსელები» და პეროლოტეს «ისტორია». — «ქართული წყაროთმცოდნეობა», V; გ. ვაშაქიძე. სტრაბონის «გეოგრაფიის» XI, 3, 6-ის წყაროს საკითხისათვის. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1983, № 1; გ. არაბაძე. ძველი ერისთავთა — ს. ერთი წყაროს საკითხისათვის. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1982, № 4; თ. ენუქიძე. ვახტანგ VI-ის «სპარსეთის წიგნა კრებულში» შესული მოსკოვში დამოუკიდებელი წყარო. — «მრავალთვით», V. თბ., 1975; ზ. სილაგაძე. არაბი მწერლების ცნობები რასტარხანის ლაშქრობის შესახებ საქართველოში 764 წელს. — «ქართული წყაროთმცოდნეობა», V; Г. З. Анчабадзе. Сведения «Сеякат-наме» Эвлия Челеби о горских народах Кавказа. — Известия АН ГССР, серия истории, 1974, № 4.

¹² გ. ალასანია. საისტორიო წყაროების გამოცემის ზოგიერთი პრინციპი. — «ქართული წყაროთმცოდნეობა», V; მ. ჩხარტიშვილი. წყაროების მითითების წესი ლეონტი მროველის თხზულებებში. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1982, № 2; გ. ალასანია. პავლიკაძისა და საისტორიო მწერლობის შედარებითი შესწავლისათვის — «მაცნე», ენისა და ლიტერატურის სერია, 1983, № 4.

¹³ მ. ჩხარტიშვილი. «წმ. ნინოს ცხოვრების» მეორე და ვრცელი რედაქციები. — «მაცნე», ისტ. სერია, 1980, № 1; Г. Г. Аласания, Ю. К. Орлов. Опыт статистической классификации текстов. — Известия АН ГССР, серия истории, 1983, № 2.

11. «მაცნე», ისტორიის სერია, 1984, № 2

ბეჭდა მიმოხილვითი ნაშრომები საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროების შესახებ¹³.

განყოფილების მუშაობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიმართულებაა საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაცია. აღებული პერიოდში განყოფილების ბეჭდურ პრიოდუქციაში საგრძნობლად გაიზარდა ქართული ისტორიული წყაროების წვლილი¹⁴. გრძელდებოდა ძველი ბერძნული¹⁵, სომხური¹⁶, სპარსული¹⁷, თურქული¹⁸ წყაროების გამოცემა სრული თარგმანების ან ამოკრებილი გრძელი ნაწყევტების სახით. ხშირ შემთხვევაში თარგმანს ახლავს ორიგინალური უცხოური ტექსტების პუბლიკაციაც.

¹³ ნ. შენგელია. XV—XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები. თბ., 1974; თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბ., 1976.

¹⁴ ტბეთის სულთა მატანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ. თბ., 1977; არსენი საფარელი. განყოფილთა ქართველთა და სომეხთა. ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ. თბ., 1980; ცხოვრება საქართველოჲსა (პარიზის ქრონიკა). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ. თბ., 1980; ეახტანე VI. წიგნი ზეთების შეზავებისა და ქიმიისა ქმნის. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, შესავალი, კომენტარი, ტერმინთა საძიებლები და ლექსიკონი დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. კოკჩაშვილმა. თბ., 1981; თ. ენუქიძე. მასალები XVIII ს-ის 80-იანი წლების ქართლის სამეფოს მდივნის სამოხელეო სარგოს შესახებ. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1981, № 3.

¹⁵ ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკლევა და საძიებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა. ტ. III, თბ., 1977; ტ. IV, 1980; ტ. V, 1983 (I და II ტომები გამოქვეყნდა 1567 და 1569 წლებში); პეროლიტე. ისტორია. ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა. ტ. I, თბ., 1975; ტ. II, 1976; თ. ყაუხჩიშვილი. წილქნის აკლამის ბერძნული წარწერა. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1982, № 2.

¹⁶ უხტანესი. ისტორია გამოცემისა ქართველთა სინჯთაჲთ. სინჯთა ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკლევით გამოცა ზ. ალექსიძემ. თბ., 1975; აბრაამ ერეკლევი. ომების ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო დ. დავლიანიძემ. თბ., 1976; სიმეონ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV—XV სს.). ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბდიალიძემ. თბ., 1978; ზაქარია აგულევი. დღიური. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძემ, თბ., 1979; დ. დავლიანიძე. პაკობ შემახეცის „თამაზ-ყული-ხანის ლაშქრობანი და მისი შაჰად არჩევა“. — „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, V.

¹⁷ ჯუგეინის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსულ ტექსტს შესავლი წაუნღვრა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ. თბ., 1974; შაჰ-თამაზის სეზაროსმალეითი თარგმანით. სპარსული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმნა, შენიშვნები და წინასიტყვაობა დაურთო გ. ტაბატაძემ. თბ., 1976; „სამყაროს საკერძოებთან“ ცნობები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, წილქნისა და შენიშვნებით გამოცა რ. კიკნაძემ. თბ., 1978; გ. ტაბატაძე. რომენიმე სპარსული საბუთი კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდიდან. — თსუ შრომები, ტ. 241, თბ., 1983.

¹⁸ გ. ალასანია. ყარა ჩელები-ზადეს ცნობები საქართველოს შესახებ. — „საისტორიო კრებული“, VI, თბ., 1976; ქათბი ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ. თბ., 1978; მუსტაფა ნაიმის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკლევიითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელია. თბ., 1979; ნ. შენგელია. ოსმალური დოკუმენტური წყაროები აჭარის შესახებ. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1978, № 4; გ. ანჩაბაძე. ევლია ჩელების ცნობები აფხაზური და აბაზური ტომების შესახებ. — „საისტორიო კრებული“, VI.

ნაყოფიერი კვლევითი მუშაობა წარმოებს საქართველოს ისტორიისა და ქართულ-აღმოსავლურ ურთიერთობათა შესწავლის საზიდაც. ქვეყნდება სამეცნიერო ნაშრომები, რომლებშიც მოტანილია ახალი ფაქტობრივი მასალა, ან მოცემულია უკვე ცნობილი მასალის ახლებური ინტერპრეტაცია¹⁹. ფართო მონაწილეობა მიიღეს განყოფილების თანამშრომლებმა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების III და IV ტომების შექმნაში (ა. აბაღაძე, მ. ბერძნიშვილი, რ. კიკნაძე, ბ. სილაგაძე, კ. ტაბატაძე, ნ. შენგელია).

განყოფილებას აქვს საკუთარი ბეჭდური ორგანი „ქართული წყარომცოდნეობა“, რომელსაც სსრკ ეროვნულმა სააგენტომ მიაკუთვნა საერთაშორისო სტანდარტის ნომერი ISSN 0206—2100. მართალია, კრებული რეგულარულად არ გამოდის (სულ გამოცემულია ხუთი ტომი 1965, 1969, 1971, 1973, 1978 წლებში. ამჟამად წარმოებაშია მეექვსე ტომი), მაგრამ ის მაინც რამდენადმე სრულ წარმოდგენას იძლევა ქართული წყარომცოდნეობის განვითარების ეტაპებსა და თანამედროვე დონეზე. მესამე ტომიდან მოკიდებული კრებულში გამოქვეყნებულ ნაშრომებს ერთვის რუსული რეზიუმეები. კრებულში შექმნილია განყოფილებები კონკრეტული და თეორიული წყარომცოდნეობისა, ისტორიოგრაფიისა, პუბლიკაციის, კრიტიკის და ბიბლიოგრაფიისა. ხშირად იბეჭდება განყოფილების თანამშრომელთა წერილები ჟურნალ „მაცნეში“, სხვადასხვა სამეცნიერო კრებულებში. აქტიურად თანამშრომლობენ წყარომცოდნენი ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში.

წყარომცოდნეობის განყოფილების თანამშრომელთა მიერ მომზადებული ნაშრომები ხანგრძლივი მუშაობის ნაყოფია. ისინი დიდ მასალასთან ერთად მრავალ საყურადღებო დაკვირვებასა და განზოგადებას შეიცავენ. ამ ნაშრომებმა საბაზო ადგილი დაიმკვიდრეს ისტორიოგრაფიაში და ძალად შეფასებაც დაიმსახურეს. საქართველოს ისტორიის წყარომცოდნეობის დარგში შესრულებული გამოკვლევების ციკლისათვის გ. ალასანიას 1980 წელს საქართველო კომკავშირის პრემია მიენიჭა.

განყოფილებაში არსებობს ძალიან კარგი ტრადიცია წინა თაობის მკვლევართა სამეცნიერო მემკვიდრეობის მოვლა-პატრონობისა. კერძოდ, შედგენილია და გამოქვეყნდა მ. კახაძის, მ. ბერძნიშვილის, ვ. დონდუას ნაშრომთა ბიბლიოგრაფიები²⁰. მომზადდა და გამოიცა ვ. დონდუას „საისტორიო ძიება-

¹⁹ კ. ტაბატაძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV—XV სს. მიჯნაზე. თბ., 1974; ბ. ი. აბაღაძე. გრავი მამულქთა გამგებლობის ხანაში. თბ., 1978; თ. ყაუხჩიშვილი. კავკასიის ტომების საკითხისათვის ანტიკური წყაროების მიხედვით. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1980, № 3, 4; ბ. სილაგაძე. ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII ს-ში. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1980, № 1; ზ. რატიანი. მსახურთა კლასობრივი ენაობის გაგებისათვის. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1974, № 3; ზ. რატიანი. საკარგავი. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1978, № 3; რ. კიკნაძე. XIV ს-ის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან. კრებ.: ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან. თბ., 1976; მ. ბერძნიშვილი. ქართული წყაროები მთის ცნების შესახებ. — კრებ.: საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი ფეოდალურ ხანაში. თბ., 1983; ლ. დავლიანი. დავით V სომხურ საისტორიო მწერლობაში. — „მაცნე“, ისტ. სერია, 1974, № 4.

²⁰ მ. კახაძის ნაშრომთა ნუსხა (შეადგინა ალ. გამყრელიძემ). — ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკვ. 1. თბ., 1960; მაქს. ბერძნიშვილის შრომების ბიბლიოგრაფია (შეადგინა მამისა ბერძნიშვილმა). — „ქართული წყარომცოდნეობა“, II.

თა“ მეორე ტომი და მის მიერვე რუსულად თარგმნილი „მუშანიკის მარტვილობა“ იაკობ ზუცესისა²¹. 1985 წელს, მეცნიერის დაბადების 90 წლითავისთვის გამოიქცა „საისტორიო ძიებათა“ მესამე ტომი და თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულების „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“ რუსული თარგმანი. გამოცემულია აგრეთვე მაქს. ბერძნიშვილის რამდენიმე გამოუქვეყნებელი ნაშრომი²².

დიდი ყურადღება ექცევა სამეცნიერო კვალიფიკაციის ზრდის პრობლემას. უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე განყოფილებაში დაცულია 3 სადოქტორო და 5 საკანდიდატო დისერტაცია. ფილოლოგიის განყოფილების პირველი ასპირანტების შემდეგ (ე. დოჩანაშვილი, თ. ყაუხჩიშვილი) ჩვენ არ გვყოლია ასპირანტი. ამის მიზეზი უთუოდ იყო წყაროთმცოდნეობის როგორც მეცნიერების დამოუკიდებელი დარგის და სპეციალური წყაროთმცოდნეობითი მომზადების აუცილებლობის შეუფასებლობა. ამჟამად მდგომარეობა ვამოსწორებულია. 1970 წლიდან განყოფილებას ჰყავდა 4 ასპირანტი (ა. აბდლაძე, გ. ანჩაძე, მ. ჩხარტიშვილი, ვ. ვაჟაიძე). მათ დროზე დაიცვეს საკანდიდატო დისერტაციები და წარმატებით აგრძელებენ კვლევით საქმიანობას.

აქვე უნდა ითქვას, რომ წყაროთმცოდნეობაში სერიოზული კვლევითი მუშაობისათვის აუცილებელია საფუძვლიანი ისტორიულ-ფილოლოგიური მომზადება, მაგრამ ასეთი კადრები ახლა არსად მზადდება. ჩვენთან სამუშაოდ, როგორც წესი, მოდიან ისტორიული განათლების მქონე ახალგაზრდები, რომელთაც აშკარად აკლიათ ფილოლოგიური მომზადება, კერძოდ, ძველი ქართული ენის ცოდნა. ამ ნაკლის შევსება მათ სამეცნიერო დაწესებულებაში უხდებათ, რის გამოც სპეციალისტის მომზადების პერიოდი ზოგჯერ ხანგრძლივდება. ეს მარტო ჩვენი სატყივარი არ არის. რამდენიმე წლის წინ ვ. ჰაშუტომ და ბ. რიბაკოვმა საკავშირო პრესის ფურცლებზე აღძრეს ისტორიულ-ფილოლოგიური სპეციალისტის აღდგენის საკითხი²³. ჩვენშიც უთუოდ უნდა გაუმჯობესდეს ისტორიკოსთა ფილოლოგიური მომზადების ხარისხი.

დიდი მნიშვნელობა აქვს განყოფილების თანამშრომლობას როგორც სსრკ მეცნიერებათა აკადემიისა და მოკავშირე რესპუბლიკებს და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიების შესაბამისი პროფილის დაწესებულებებთან, ისე ინსტიტუტის სხვა უჯრედებთან, სადაც ასევე მიმდინარეობს საქართველოს ისტორიის წყაროებზე მუშაობა. ჩვენი თანამშრომლები მონაწილეობენ, კერძოდ, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსის გამოსაცემად მომზადებაში,

თბ., 1969; პროფ. ვ. დონდუას გამოქვეყნებული ნაშრომების ბიბლიოგრაფია (შეადგინეს გ. ბერიძემ და თ. დონდუამ). — „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III თბ., 1971.

²¹ ვ. დონდუა. საისტორიო ძიებანი, II. თბ., 1973 (პირველი ტომი დაიბეჭდა 1967 წელს); Яков Цуртавели. Мученичество Шуманик. Перевод В. Д. Дондуа. Введение и примечания З. Н. Алексидзе. Тбилиси, 1978.

²² მ. ბერძნიშვილი. ძველი ქართული პოლიგრაფიული ტერმინები. — „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, II. თბ., 1969; მ. ბერძნიშვილი. წერილი „რამე რუსეთელისათვის“ და მისი ავტორი ლ. ა. - დ. — „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, IV, თბ., 1973; მ. ბერძნიშვილი. მასალები XIX ს-ის პირველი ნახევრის ქართული საზოგადოებრიობის ისტორიისათვის. ნაკვ. I, II. თბ., 1980, 1983.

²³ В. Т. Пашуто, Б. А. Рыбаков. Корпус древнейших источников по истории народов СССР. — „Вопросы истории“, 1974, № 7.

„თბილისის ისტორიისა“ და „ქართული ისტორიული მეცნიერების ისტორიის ნარკვევების“ შექმნაში. მჭიდრო კავშირი გვაქვს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულ საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიასთან (თავმჯდომარე შ. ძიძიგური). კომისიის მთავარი რედაქციის შემადგენლობაში შედის ჩვენი ორი თანამშრომელი (რ. კიკნაძე, თ. ყაუხჩიშვილი), რომლებიც ხელმძღვანელობენ გამოცემათა ორ სერიას. კომისიის დავალებით შედგენილია „ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლთა რუსულ ენაზე თარგმნისა და გამოცემის წესები“ (1977 წ. შემდგენელი რ. კიკნაძე). უკვე რამდენიმე წელია გაიშალა საექსპედიციო მუშაობა ეპიგრაფიკული ძეგლების შესასწავლად. ნაყოფიერად მუშაობდა ატენის სიონის ფრესკული წარწერების შემსწავლელი ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ზ. ალექსიძე). მოეწყო ექსპედიციები სვანეთის, აფხაზეთის, სამეგრელოს, გურიის, იმერეთისა და მესხეთის ბერძნული წარწერების შესწავლის მიზნით (ხელმძღვანელი თ. ყაუხჩიშვილი). მოპოვებულია ახალი საყურადღებო მასალა, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული კულტურის ისტორიისათვის.

აქტიურ მონაწილეობას ღებულობენ განყოფილების თანამშრომლები სამეცნიერო სესიებსა და კონფერენციებში. გარდა საინსტიტუტო სესიებისა, ისინი მოხსენებებით გამოვიდნენ საერთაშორისო კონფერენციებზე დრეზდენში (1974 წ.), ბერგამოსა და მილანში (1974 წ.), მილანსა და ვენეციაში (1979 წ.). ეირენეს კონფერენციაზე ერევანში (1976 წ.), აღმოსავლეთ-მცოდნეთა II საკავშირო კონფერენციაზე ბაქოში (1983 წ.), მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ისტორიოგრაფიის განვითარების საკითხებთან მიძღვნილ სესიაზე ლენინგრადში (1983 წ.), წყაროთმცოდნეთა IV საკავშირო კონფერენციაზე დნებროპეტროვსკში (1983 წ.). განსაკუთრებით ფართოდ მონაწილეობდნენ განყოფილების თანამშრომლები საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიასთან ერთად ჩატარებულ რესპუბლიკურ და საკავშირო სამეცნიერო სესიებში ქუთაისში (1979 წ.), თელავში (1980 წ.), გორსა (1981 წ.) და სოხუმში (1982 წ.).

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ახალგაზრდა მეცლევართა დაოსტატებას წყაროთმცოდნეობის თეორიულ პრობლემებზე სამუშაოდ. ამ ამოცანას ემსახურება საგანგებო სემინარი, რომლის მუშაობაში ყველა თანამშრომელი ღებულობს მონაწილეობას. სემინარზე სისტემატურად იკითხება მოხსენებები კონკრეტული და ზოგადი წყაროთმცოდნეობის აქტუალურ პრობლემებზე. დიდი ყურადღება ექცევა როგორც ჩვენში, ისე საკავშირო გამომცემლობებში გამოსულ წყაროთმცოდნეობითი ლიტერატურის რეცენზირებას.

როგორც ითქვა, წყაროთმცოდნეობას განყოფილების თემატიკაში დღეს ქართულ წყაროებს უჭირავთ წამყვანი ადგილი. აღსანიშნავია, რომ სწორედ ქართული მასალის დამუშავების საფუძველზე ხდება შესაძლებელი კვლევა-ძიების გაშლა წყაროთმცოდნეობის ზოგადთეორიულ პრობლემებზე.

კვლევაც განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლას. აქ პირველ რიგში გათვალისწინებულია ის, რომ კრებულის უმნიშვნელოვანესი ნუსხები ჯერაც არ არის მონოგრაფიულად შესწავლილი და გამოცემული (გამოცემულია მხოლოდ მარიამისეული და ანასეული ნუსხები). ამ ამოცანის შესაბამისად თ. ენუქიძე გამოსაცემად ამზადებს თეიმურაზისეულ ნუსხას, რომლის ტექსტი მხოლოდ სანახევროდ არის რედაქტირებული და, ამდენად, გარდამავალია „ქართლის ცხოვრების“ ძველი და ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხებს შორის.

მხედველობაშია აგრეთვე მიღებული ისიც, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის ტექსტი არ არის მეცნიერულად გამოცემული, ხოლო, რაც არის, დიდი ხანია ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს. ამ მიზნით დაწყებულია რუმინანტევისეული ნუსხის შესწავლა (რ. კიკნაძე), რომელიც საფუძვლად დაედება „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის ტექსტის პუბლიკაციას. სამისოდ საგანგებოდ დამუშავებულია წერილობითი ისტორიული წყაროების გამოცემის მეთოდის საკითხები.

გამოსაცემად მზადდება ზოგიერთი ქართული ისტორიული თხზულება. კერძოდ, მ. გობეჯიშვილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ამზადებს სეხნია ჩხეიძის „მეფეთა ცხოვრებას“, გამოკვლევით, კითხვასხვაობებით, შენიშვნებით და ლექსიკონით. დ. ჩუბინაშვილის გამოცემის შემდეგ (1854 წ.) ეს იქნება ს. ჩხეიძის თხზულების ტექსტის პირველი დამოუკიდებელი პუბლიკაცია.

ჩვენს სიძველეთსაცავებში დიდი რაოდენობით არის შემონახული განსაკუთრებული სახის ისტორიული მასალა — ოფიციალურ თუ კერძო პირთა წერილები. განსაკუთრებით ბევრია ეს მასალა XVIII საუკუნიდან. ჯერჯერობით ქართული წერილების მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილია შესწავლილი და გამომზადებული (ა. ცაგარელი, ე. თაყაიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, მამისა ბერძენიშვილი). ეპისტოლური მასალის შესწავლას და გამოსაცემად მომზადებას ხელი მოჰკიდა მამისა ბერძენიშვილმა. ამავე დროს მუშავდება წყაროთმცოდნეობითი სპეციალური დისციპლინის — ეპისტოლოგრაფიის თეორიულ-მეთოდოლოგიური პრინციპები.

საისტორიო მეცნიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციასა და სისტემატიზაციას. ეს თეორიული წყაროთმცოდნეობის ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემაა. ამ მიმართულებით ჩვენს ისტორიოგრაფიაში საერთოდ ცოტა რამ არის გაკეთებული, თუ არ ჩავთვლით ცალკეულ გამონათქვამებს. ქართული ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციის საკითხებზე რამდენიმე წელია მუშაობს გ. ალასანია. თავისი მუშაობის პირველი შედეგები მან გააცნო რესპუბლიკური და საკავშირო სამეცნიერო სესიების მონაწილეებს. უკვე გამოქვეყნებულია და დასაბუჟად გადაცემულია რამდენიმე გამოკვლევა.

გ. ანჩაბაძემ დაიწყო მუშაობა საქართველოს სამხედრო ისტორიის წყაროთმცოდნეობაში, ე. ი. სრულიად ახლებურად, ახალი კუთხით ხდება უკვე ცნობილი წყაროების შესწავლა და დახასიათება. დარგობრივი წყაროთმცოდნეობა შედარებით ახალი მიმართულებაა ისტორიულ მეცნიერებაში. ამ დარგში მუშაობა ახალი დაწყებულია საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში. საკავშირო სამეცნიერო სესიებზე გ. ანჩაბაძის მიერ წაკითხული მოხსენებების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, სამუშაო ძალიან მნიშვნელოვანი და პერსპექტიულია.

დაწყებულია დამუშავება მრავალწლიანი თემისა, რომელიც ქართული პავიოგრაფიის კომპლექსურ-შედარებით შესწავლას გულისხმობს (მ. ჩხარტიშვილი). ეს თითქმის არ არის ახალი პრობლემა. პავიოგრაფიაზე საკმაოდ ბევრია დაწერილი. განსაკუთრებით ინტენსიურად მუშაობენ ამ მიმართულებით ლიტერატურათმცოდნეები. მაგრამ ამჯერად პავიოგრაფია შესწავლილი იქნება მთლიანად, როგორც საისტორიო მწერლობის ნაწილი, და ნაჩვენები იქნება მისი ისტორიოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი ღირებულება.

დავიწყეთ ქართული ისტორიული წყაროების სახეობრივი შესწავლა. კერ-

ძოდ, გ. არახშია, რომელმაც ახლახან დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია („ძეგლის ერისთავთა“ როგორც საისტორიო წყარო“) იმუშავეს ქართულ საგვარეულო მატერიაზე. გრძელდება იოანე ბაგრატიონის „ისტორია ქართლისა“-ს წყაროთმცოდნეობითი შესწავლა (ნ. კბილცეცხლავილი).

გრძელდება მუშაობა ძველი ქართული ტერმინოლოგიისა (მ. მარსაგიშვილი) და „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონიის მასალებზე (მ. ქადაგიძე).

ტრადიციულად საპატიო ადგილი უჭირავს განყოფილების თემატიკაში უცხოურ წყაროებს. ისწავლება და გამოსაცემად მზადდება საქართველოს ისტორიის ბერძნული, არაბული, სპარსული, სომხური თხრობითი და დოკუმენტური წყაროები.

ხუთწლიანი გეგმის მიხედვით გამოსაცემად მზადდება საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ბერძნული წარწერების კორპუსი. ეს იქნება ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლების სრული, შევსებული გამოცემა, განხორციელებული საგანგებოდ შედგენილი წესების მიხედვით, გამოკვლევის, მონახაზების, ფოტოების, თარგმანისა და არქეოგრაფიული აღწერილობის დართვით. გამოცემას ამაზადებს თ. ყაუხჩიშვილი. რესპუბლიკის სხვადასხვა კუთხეში ჩატარებული ეპიგრაფიკული ექსპედიციების მუშაობის შედეგად დაზუსტდა არაერთი წარწერის წაკითხვა, გამოვლენილია ახალი მასალა.

ვ. ვაშაიძე, რომელიც აქტიურ მონაწილეობას ლეზულობს ეპიგრაფიკული ექსპედიციების საქმიანობაში, იმუშავეს ალექსანდრე მაკედონელის საქართველოში ლაშქრობის ისტორიოგრაფიული ვერსიების წყაროთმცოდნეობით ასპექტებზე.

უკვე რამდენიმე წელია ბ. სილაგაძე ამუშავეს თემას — X—XVIII საუკუნეთა არაბული წყაროები საქართველოს შესახებ. აქ უკვე სხვა რიგის სამუშაო სრულდება. იწერება ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა, სადაც არაბული წყაროების ცნობები დეტალურად არის შედარებული სხვა წყაროებთან. გამოვლენილია ახალი ფაქტობრივი მასალა, რომლის ანალიზის შედეგად მიღებულია საყურადღებო დასკვნები, რომელთაც გარკვეული მნიშვნელობა აქვთ შუა საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის კვლევისათვის. ამ მასალის ნაწილი უკვე შემოტანილია მეცნიერულ მიმოქცევაში.

ქართველ მეფეთა მიერ გაცემული სპარსულენოვანი საბუთების შესწავლაზე მუშაობს კ. ტაბატაძე. ამ საქმიანობას წინ უძღოდა დიდი მოსამზადებელი პერიოდი. საჭირო იყო სპარსული პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკის საფულების ათვისება. ახლა ეს პერიოდი უკვე გავლილია, იწყება კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტისა და საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივის სპარსულ დოკუმენტებზე ჩატარებული მუშაობის შედეგების რეალიზაცია ნაშრომების თუ საკავშირო კონფერენციებზე წაკითხული მოხსენებების სახით.

სომხურ წყაროთა ცნობებს საქართველოს შესახებ ინტენსიურად იკვლევს ლ. დავლიანიძე. მისი საქმიანობის შედეგები გამოქვეყნებული ნაშრომებითა და მოხსენებებით კარგად არის ცნობილი სამეცნიერო წრეებისათვის. უკანასკნელ წლებში იგი საგანგებოდ სწავლობს XVII—XVIII სს. სომხური მწერლობის ძეგლებს და აჩვენებს მათ მნიშვნელობას საქართველოს ისტორიისა და ქართულ-სომხურ ურთიერთობათა კვლევისათვის. ამჟამად ლ. დავლიანიძემ დაას-

რულა XVII ს-ის სომეხი მწერლის ზაქარია ქანაკერცის „ქრონიკის“ ქართული თარგმანი გამოკვლევითა და შენიშვნებით.

განყოფილებაში ისწავლება აგრეთვე ვ. სტაროსელსკის სამეცნიერო მემკვიდრეობა (ზ. რატიანი). ეს ძირითადად ისტორიოგრაფიული ხასიათის სამუშაოა. დახასიათებული იქნება ვ. სტაროსელსკის ისტორიული შეხედულებანი და ნაჩვენები იქნება მისი წვლილი საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში. გამოსაცემად მომზადდება აგრეთვე სტაროსელსკის ზოგიერთი ისტორიული ნაშრომი.

ასეთი წარმატებებით და გეგმებით ხვდება საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საუბილეო თარიღს.

განყოფილებას მიზნად აქვს დასახული დიდი მოცულობისა და მნიშვნელობის სამუშაოს შესრულება საქართველოს ისტორიის ქართული და უცხოური წყაროების შესწავლისა და გამოცემის, წყაროდან მაქსიმალურად სრული ინფორმაციის მიღების მეთოდის, წყაროთმცოდნეობის ზოგადთეორიული პრობლემების დამუშავების ხაზით. წყაროთმცოდნეობითი კვლევა-ძიების გაფართოებამ ხელი უნდა შეუწყოს საქართველოს ისტორიის საკვანძო პრობლემების უმთავრესი და უმნიშვნელოვანესი წყაროების ღრმად შესწავლას და უზრუნველყოს ისტორიული გამოკვლევების მაღალი დონე.

ირანის ისტორიის ქართული ბიბლიოგრაფია

(გ. ძნელაძე, ირანის ბიბლიოგრაფია (ისტორია) „მეცნიერება“, 1981)

აღმოსავლეთის ისტორიის ქართულმა საბჭოურმა მეცნიერებამ შექმნა ნაშრომთა ის ბაზა, რომელიც რევოლუციამდელი ისტორიოგრაფიის შემკვიდრებობასთან ერთად საფუძვლად დაედო ირანის ისტორიის ქართული ბიბლიოგრაფიის შექმნას.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის მეცნიერმა თანამშრომელმა გ. ძნელაძემ დიდი პასუხისმგებლობით და პირნათლად შეასრულა საბატო საქმე — პირველმა შეადგინა ირანის ისტორიის შესახებ ქართულ ენაზე არსებული ლიტერატურის ბიბლიოგრაფია.

„ირანის ბიბლიოგრაფიაში“ (რედ. ზ. შარაშენიძე) თავმოყრილი მასალის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება თვლი გაავადგენით აღმოსავლეთის ისტორიის მეცნიერების ქართული საბჭოური სკოლის ჩამოყალიბების და განვითარების გზას, რომელსაც სათავეში უდგას ამ სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოს აკადემიის წ/კ ვ. ვაბაშვილი.

ბიბლიოგრაფიაში თავმოყრილია 2085 დასახელების ნაშრომი. მარქს-ენგელს-ლენინის შრომიებიდან ირანის შესახებ ამოკრებილ მასალასთან ერთად, ბიბლიოგრაფიაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ნარატული წყაროებისა და დოკუმენტური მასალის დასახელებას; დიდი რაოდენობით არის წარმოდგენილი მონოგრაფიები და კრებულები, სამეცნიერო დაწესებულებათა შრომები და სერიული გამოცემები, ნარკვევები და საეურნალო სტატიები, სადაც განხილული და გაშუქებულია ირანის ისტორიის და საზოგადოებრივი განვითარების პრობლემები, სოციალური და ეკონომიკური ვითარება, კულტურისა და ხელოვნების საკითხები. ბიბლიოგრაფიაში წარმოდგენილი ლიტერატურის უდიდეს ნაწილს შეადგენს საგაზეთო სტატიები და წერილები, აგრეთვე პოლიტიკური და ეკონომიკური ხასიათის ინფორმაციები.

ირანის ბიბლიოგრაფიაში მოცემულია ის მასალაც, სადაც ასახულია ისტორიული ცნობები ირან-საბჭოთა კავშირის პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის შესახებ. ამ ურთიერთობის მყარ მეცნიერულ საფუძველს წარმოადგენდა და წარმოადგენს

მშვიდობიანი თანაარსებობის ლენინური პრინციპი, რომელიც თანამედროვე ეტაპზე ხორციელდება სკკპ XXVI ყრილობის გადაწყვეტილებათა შუქზე.

ზემოაღნიშნულის ციფრებში გადატანით, შემდეგ სურათს ვიღებთ: მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა შრომიებიდან დასახელებულია 44 სტატია; წყაროების, დოკუმენტური მასალის და საქართველოს შესახებ ისტორიულ ცნობათა რაოდენობა 18-ია; ირანის ისტორიის სხვადასხვა საკითხის გაშუქებისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიულ ნაშრომთა რაოდენობა 62-ს შეადგენს. ბიბლიოგრაფიაში თავმოყრილია ისტორიის კრებულებსა და ნარკვევებში დამოწმებული 129 სტატია; საეურნალო სტატიებისა და კრიტიკული ხასიათის წერილთა რიცხვი 49-ა. პრესის ფურცლებზე გამოქვეყნებულ მასალათა კამბ 1783 ერთეული შეადგენს. ბიბლიოგრაფიის ნუმერაციკაში არ შედის ნაშრომში წარმოდგენილი 8 რეცენზია. ბიბლიოგრაფიით სარგებლობის გასაადვილებლად წიგნბოლოში დართული აქვს გეოგრაფიულ სახელწოდებათა და პირთა სახელთა სპიტიკლები ქართულ და რუსულ ენებზე. აღსანიშნავია, რომ „ირანის ბიბლიოგრაფიის“ ერთ-ერთი ღირსებას წარმოადგენს ქართული ლიტერატურის სათაურთა გადმოცემა რუსულად, რაც უდავლივად აღმოსავლეთის ისტორიის ქართული მასალის მოძიებას როგორც საბჭოთა, ისე უცხოელ მეცნიერებს. ამგვარად, ხელთ გვაქვს ერთ მთლიან ბიბლიოგრაფიულ სისტემაში მოყვანილი ირანის ისტორიის სხვადასხვა ხასიათის ქართული მასალა. ირანის ისტორიის ბიბლიოგრაფიის ღირსება და სარგებლობა აშკარაა.

ირანის ისტორიის ქართული ბიბლიოგრაფია დაყოფილია ორ ძირითად ნაწილად. პირველ ნაწილში წარმოდგენილია: 1) ირანის ძველი და შუა საუკუნეების ისტორია, 2) ირანის ახალი ისტორია, 3) ირანის უახლესი ისტორია; მეორე ნაწილი მოიცავს ლიტერატურას შემდეგი თემატიკის მიხედვით: 1) საქართველო და ირანი, 2) ფერეიდნელი ქართველების შესახებ, 3) ირანი და თურქეთი, 4) ირანი და რუსეთი, 5) ირანი და სსრკ, 6) კულტურა.

მასალის სიმცირით არ უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ირანის ბიბლიოგრაფიაში მხოლოდ ერთი თავი ეძღვნება ირანის ისტო-

არიის მრავალსაუკუნოვან პერიოდს — უძველესი დროიდან XVII საუკუნის ჩათვლით, სადაც თავმოყრილია 52(+1 დამატება) დასახელების ლიტერატურა. სასურველი იყო ცალკე აღვნიშნოთ ჰქონოდა განკუთვნილი ქართულ ისტორიო-წყაროების ირანის შესახებ; აგრეთვე იმ სპარსულ წყაროებს საქართველოს შესახებ, რომლებიც ქართულ თარგმანთან ერთად ან მხოლოდ ქართულ თარგმანის სახით არის გამოქვეყნებული. უფრო მართებულია მიგვაჩინია, რომ ირანის ისტორიის მასალები წარმოდგენილი ყოფილიყო ირანის ისტორიული პერიოდების თანამიმდევრობის დაცვით (აქემენიანთა ირანი, პართიის ხანა, სასანიო ირანი, ირანი არაბთა სახალიფოს შემადგენლობაში, XI—XII სს. ირანული სახელმწიფოები, მონღოლთა შემოსევების პერიოდი მახლობელ აღმოსავლეთში, სეფიანთა ირანი). ბიბლიოგრაფია შეიცავს სამისო მასალას და ირანისტი შემდგენლისათვის დიდ სინდესს არ წარმოადგენდა მისი სათანადო დაყოფა.

ბიბლიოგრაფიაში შესული ირანის ახალი ისტორიის მონაკვეთი მოიცავს XVIII—XIX საუკუნეებში გამოქვეყნებულ მასალას, რომელიც გრძელდება 1917 წლამდე. აქ თავმოყრილია 931 დასახელების ლიტერატურა (№ 97—1027), სადაც საგაზეთო ინფორმაცია 912-ია.

ირანის უახლესი ისტორიის (1917—1975) პერიოდის მასალა (№ 1028—1497) 470 — (2) ერთეულს მოითვლის, მათ შორის საგაზეთო ინფორმაცია 439-ია;

მეორე ნაწილში, სადაც თემატურად არის წარმოდგენილი პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის ამსახველი ქართული მასალა ირანის შესახებ, სულ 591—(2) დასახელების ლიტერატურა (1498—2088), მათ შორის 428 საგაზეთო სტატია.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ბიბლიოგრაფიის ამ ნაწილში, განსაკუთრებით იქ, სადაც წარმოდგენილია პრესის მასალები, აისახა ძველად მისაგნები და მივიწყებული მასალა, რომელიც მეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე ესოდნ საჭიროა ისტორიულ მოვლენათა მართებული შეფასებისათვის.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ირანის ისტორიის ბიბლიოგრაფიულ ნუსხაში დასახელებულია საგაზეთო ინფორმაციის 1783 ერთეული, ე. ი. ნაშრომში წარმოდგენილი ლიტერატურის 85%-ზე მეტი. ამდენად, წინამდებარე ბიბლიოგრაფია თამამად შეეძლოთ დაესაბუთებინათ „ირანი ქართულ პრესაში“. თავის მხრივ პრესის მასალების შეკრება ნაშრომის ღირსებად უნდა ჩაითვალოს.

ბიბლიოგრაფიული ნაშრომის მიმართ გვაქვს

შენიშვნები და სურვილები, რომელთა გასწორება და გათვალისწინება მიზანშეწონილად მიგვაჩნია გამოცემის გამორების შემთხვევაში. რედაქტორი წერს: „ნაშრომში მასალები დალაგებულია ქართულ ანბანზე, დაცულია ქრონოლოგიური პრინციპი“. ზოგიერთ შემთხვევაში ანბანზე დალაგებული მასალა არღვევს „ქრონოლოგიურ პრინციპს“, რაც განსაკუთრებულად მკვეთრად შეინიშნება საგაზეთო ინფორმაციების აღნუსხვის დროს.

საგნობრივად წარმოდგენილი მონოგრაფიები, კრებულები და საყურანო სტატიები, აგრეთვე დამკვეთი ხასიათის საგაზეთო წერილები დალაგებულია აბრათთა ვეგვების ანბანური თანამიმდევრობის დაცვით, რაც მიღებული და საესებით გამართლებულია. მაგრამ საგაზეთო ინფორმაციების და ქრონიკული ხასიათის ცნობების დალაგება სათაურთა ანბანური თანამიმდევრობით, როგორც ეს ბიბლიოგრაფიაში მოცემული, გაუმართლებელია. საქმი ის არის, რომ თვით გაზეთი, თარიღების ზუსტი დაცვის პრინციპით გადმოგვცემს თანადროულ პოლიტიკურ ამბებსა და სოციალურ-ეკონომიკურ ვითარებას, იცავს მოვლენათა განვითარების ზუსტ თანამიმდევრობას, რომელიც მჭიდროდ დაკავშირებულია მიმდინარე საისტორიო პროცესებთან. ამიტომ, მომხდარი ამბების აღმწერი საგაზეთო ცნობები და პოლიტიკური ხასიათის ინფორმაციები უნდა დალაგებულიყო გაზეთებზე აღნიშნული თარიღების თანამიმდევრობის დაცვის პრინციპით. ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ ნაშრომის აღნიშნული ნაწილი კომპოზიციურად გაუმართავია, მაგრამ რედაქტორი და შემდგენელი მოსწრებულად თავს იზღვევენ ცალკეული შეცდომებისაგან (იხ. წინასიტყვაობა). მრავალი მაგალითის მოტანა შეიძლება, მაგრამ საილუსტრაციოდ ავიღოთ ერთი: გვ. 279, №№ 1770—1777. ირან-თურქეთის ურთიერთობის ამსახველი საგაზეთო ინფორმაციები დალაგებულია წელთა შემდეგი თანამიმდევრობით: 1916, 1932, 1950, 1914, 1927, 1873, 1917, 1925. აშკარად ჩანს, რომ წელთა თანამიმდევრობა დარღვეულია, რაც ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობის ისტორიის თანამიმდევრული შესწავლის საქმეში ერთბაშე ძნელდება ბიბლიოგრაფიაში შესვლის მოძიებას. ამიტომ, ჩვენი მოსაზრებით, თურქეთ-ირანის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა ცვალებადობის ან მდგარობის შესასწავლად უმჯობესი იქნებოდა საგაზეთო ინფორმაციები გაზეთებზე აღნიშნული თარიღების თანამიმდევრობის დაცვის პრინციპით ყოფილიყო დალაგებული.

ამავე დროს ბიბლიოგრაფიის ყოველი თავი სასურველია დაყოფილიყო ორ ძირითად ჯგუფად:

ფად: პირველში მოთავსდებოდა წყაროები, მონოგრაფიები, კრებულების და საჟურნალო სტატიები, მეცნიერული ხასიათის საგანთო წერილები — ზემოთ წარმოდგენილი ისტორიული პერიოდების თანამიმდევრობის დაცვით, დალაგებული ანბანურ წესზე. მეორეში გაერთიანდებოდა საგანთო ინტორმაციები და ახალი ამბები, საგანთო თარიღების მკაცრი დაცვით, რადგანაც თვით გაზეთი წარმოადგენს მიმდინარე ამბების აღმწესველ და შემფასებელ ორგანოს.

მიზანშეწონილი იქნებოდა, რომ ცალკე თავად გამოყოფილიყო მასალები ირანის 1905—1911 წწ. რევოლუციის შესახებ, იმ რევოლუციისა, რომელმაც მარქსისტული მოძღვრების საფუძველზე ჩამოაყალიბა და დარაზმა ირანის მუშათა კლასი. ირანის რევოლუციის ისტორიის მასალების ცალკე თავად გამოყოფა გაუადვილებდა საკითხით დაინტერესებულ მკვლევ-

რებს ქართულ ენაზე არსებული ლიტერატურისა და დოკუმენტების მოძიებას.

არის ზოგიერთი უზუსტობაც, რომელიც სასურველია არ ყოფილიყო. ასე, მაგ.: ზოგიერთი შრომა ორჯერ არის დასახელებული №№991 და 1473, №№ 1471 და 1474). შეიმჩნევა ხარვეზიც: გამოტოვებულია 1504 და 1505 ნომრები; გაურკვეველობას იწვევს ზოგიერთი კორექტორული ხასიათის შეცდომა.

მთავარი კი ის არის, რომ 1981 წლიდან უკვე არსებობს ირანის ისტორიის ბიბლიოგრაფია, რომელიც აუცილებელ დახმარებას უწევს მეცნიერებს და ირანისტიკის საკითხებით დაინტერესებულ ყოველ პიროვნებას. დასაბანი მხოლოდ ის არის, რომ სამაგიდო წიგნად ქცეული „ირანის ბიბლიოგრაფია“ უკვე წარმოადგენს ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას.

გულზად ამირანაშვილი

С. П. КАРПОВ. ТРАПЕЗУНДСКАЯ ИМПЕРИЯ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ГОСУДАРСТВА В XIII—XV ВВ. Москва, Изд-во МГУ, 1981 г., 230 с.

В первой половине VI в. правительством Византии ввело большую пошлину на проход судов через Босфорский пролив, что явилось началом закрытия Черного моря для нечерноморских стран. Со второй половины VII века арабы постепенно прервали сообщения Константинополя со средиземноморскими странами, и Черное море оказалось полностью закрытым для нечерноморских стран.

В конце X столетия морское могущество арабов было сломлено, и Средиземное море вновь стало безопасным для плавания. Однако византийцы не спешили восстановить свободный проход чужих судов через Босфор, извлекая большие выгоды от монополии на торговлю с черноморскими странами. По-видимому, в 1082 году Венеция, а в 1169 г. и Генуя на основе договоров, заключенных с Византией, получили право посылать свои суда в Черное море. Но действие этих договоров часто прерывалось, и корабли этих итальянских республик крайне редко приставали к берегам Черного моря.

В 1204 году крестоносцы захватили Константинополь и основали Латинскую империю. Началась новая эпоха в отношениях средиземноморских стран с Причерноморьем, продолжавшаяся до 1475 года.

После 1204 года проход через Босфор постепенно стал свободным для судов многих стран. С восстановлением византийского суверенитета над проливами (1261) этот процесс даже еще ускорился, и к началу XIV столетия Черное море было открыто практически для всех.

Главенствующую роль в Латинской империи играли венецианцы, владевшие огромным кварталом в Константинополе и доминировавшие в торговле со странами Причерноморья.

Еще до освобождения Константинополя Михаил VIII Палеолог заключил с Генуей Нимфейский договор (13 марта 1261 г.), давший генуэзцам важные преимущества в торговле с черноморскими странами. Действие этого договора продолжалось до 1264 г., когда византийский

император изгнал генуэзцев из столицы. В 1267 году был заключен новый договор, который в основном повторял условия Нимфейского договора. Генуэзцы получили квартал в пригороде Константинополя — в Галате (Пере) и начали основывать торговые фактории по всему Причерноморью, заняв доминирующее положение в торговле.

Бурные события 1261 года были большим ударом для венецианцев. Михаил VIII Палеолог отобрал у них квартал в Константинополе и закрыл Босфорский пролив для их судов. Правда, на основе договоров 1268 и 1277 годов венецианцы вернули себе как квартал в Константинополе, так и право посещения Черного моря, но время было упущено. Венеции пришлось удовлетворяться второй после Генуи ролью в черноморской торговле.

В XIII—XV вв. свои торговые интересы на Черном море имели и некоторые другие средиземноморские страны, но их торговля была гораздо скромнее.

Во второй половине XIII в., после монгольских завоеваний и образования Золотой орды и Ильханского государства, дороги, идущие из черноморских портов в восточную Азию, стали безопасными. Отныне Черное море стало связывать Западную Европу с Персией, Индией и Китаем и торговля на нем приобрела мировое значение.

Самые удобные дороги, ведущие в глубь Азии, начинались у берегов Северного Причерноморья и в портах восточной части Южного Причерноморья, где в XIII—XV вв. была расположена Трапезундская империя.

Как отмечали многие видные историки, полной истории Трапезундской империи еще не написано. Связи этой империи с западноевропейскими странами были изучены очень поверхностно. Многие работы, уделяющие внимание этому вопросу, давно устарели. Монография П. С. Карпова заполняет ряд существенных пробелов в истории Трапезундской империи.

В первой части монографии автор дает подробное физико-географическое описание территории империи. Большое место уделяется и самому Трапезунду — столи-

це одноименной империи, стоявшей на перекрестке важнейших сухопутных и морских путей и являющейся одним из крупных центров средневековой торговли. Много внимания уделено сельскому хозяйству, ремеслам и внутренней торговле. Скупное изучение источников показало, что трапезундские ремесла достигли высокого уровня; трапезундцы активно участвовали в черноморской торговле и активно занимались мореплаванием.

Основную часть монографии занимают связи Трапезундской империи с Венецией и Генуей. Считаая, что «совокупность экономических и политических связей трапезундского и итальянских государств более полно отражена в венецианских источниках», автор в первую очередь рассматривает трапезундско-венецианские отношения. С. П. Карпов считает, что реальные экономические интересы на Черном море у Венеции появились после 1268 г. Первое документальное подтверждение пребывания венецианцев в Трапезунде относится к 1291 г. В 1319 г. хрисовул Алексея II им разрешил «устроить в Трапезунде пристань, посещать все города и крепости империи, беспрепятственно вести торговлю и основать факторию, избрать байло и иметь административный аппарат». Венецианцы обязались вносить в казну Трапезундской империи «торговые подати — коммеркий, состоявшие из таможенной ввозной (или транзитной) пошлины, налога с оборота, таксы за взвешивание товара». В 1376 г. хрисовул Алексея III снизил венецианцам все виды коммерческих сборов вдвое.

Оживленная торговля Венеции с Трапезундской империей продолжалась до 1453 года. За 200-летний без малого отрезок времени уровень этой торговли имел свои взлеты и падения.

Автор детально рассматривает не только торговлю, но и само мореплавание венецианцев на Черном море.

Подробно освещены и генуэзско-трапезундские отношения. Генуэзцы появились в столице империи в последней трети XIII века. В 1281 году они уже имели здесь свою факторию. Первый сохранившийся договор между Трапезундской империей и Генуей относится к 1314 г.

Однако эти отношения не всегда носили мирный характер. Прочно утвердившись в Северном Причерноморье, Генуя добивалась от Трапезундского правительства права беспошлинной торговли, что приводило к частым конфликтам, которые в 1304, 1313—14 и в 1415—18 годах вылились в настоящие войны. Эти войны, как правило, заканчивались взаимными уступками. Несмотря на конфликты, до самого падения Трапезундской империи экономические и политические отношения с Генуей были очень оживленные.

Отдельная глава монографии посвящена связям Трапезундской империи с папством. До начала XIV века глава римско-католической церкви добивался от императора главным образом благоприятствования миссионерской деятельности. В XIV в. в Трапезунде было учреждено католическое епископство. Папы усиленно пытались склонить трапезундских императоров к поддержке церковной унии.

В монографии подробно рассмотрена дипломатическая деятельность Лудовико да Болонья, посланного папой на Восток, чтобы договориться с Грузией, Трапезундской империей и Персией Узун-Хасана о совместной борьбе против османов. В 1460 г. он вернулся в Рим, привезя с собой письма восточных государей и их послов. В грузинской историографии о посольстве Лудовико известно благодаря М. Тамарашвили. Грузинские историки считают, вслед за Тамарашвили, что Лудовико действительно вел переговоры, и восточные послы были полномочными представителями своих стран. С. П. Карпов же, как и некоторые западноевропейские историки, полагает, что на самом деле эти послы были подставными лицами.

В последней главе своей монографии автор подробно освещает связи Трапезундской империи с Францией, Англией, Бургунским герцогством, Кастилией и Флоренцией.

В монографии рассмотрены связи Трапезундской империи с черноморскими странами, в том числе с Грузией. С. П. Карпов предполагает, что в XIII—XV вв. Батуми входил в состав Трапезундской империи, а правители Гурни и, возможно, Самихе во второй половине XIV — пер-

вой половине XV в. признавали вассальную зависимость от императора. Грузинские источники не подтверждают эти предположения автора.

Основу монографии составляют архивные материалы Венеции и Генуи, с которыми автор ознакомился во время научной командировки в Италию в 1977—78 гг: документы Венецианской Ассамблеи и Венецианского Сената, материалы «секретного архива» г. Генуи и банка Святого Георгия, книги массариев г. Каффы и др. В ряде случаев автор привлекает также неизданные итальянские хроники и другие рукописные книги, хранящиеся в итальянских книгохранилищах. Широко представлены и опубликованные документы и труды средневековых историков — как европейских, так и восточных.

Список использованной литературы обширен. Здесь представлены практически все работы, касающиеся как торговли на Черном море, так и отношений стран Причерноморья с Западной Европой в XIII—XV вв.

Следует отметить, что С. П. Карпов привлек ряд опубликованных источников и работ, очень важных для изучения Причерноморья в XIII—XV вв., но оставшихся без внимания остальных советских историков.

Таким образом, книга С. Карпова «Трапезундская империя и западноевропейские государства XIII—XV вв.» — солидный научный труд, внесший важный вклад в историю как Трапезундской империи, так и других стран Причерноморья в XIII—XV веках.

В заключение мы хотим коснуться одного наболевшего вопроса. Общеизвестно, что архивы Венеции и Генуи содержат важные материалы по истории Грузии и других стран Причерноморья в XIII—XV вв. Эти материалы публикуются западноевропейскими учеными спорадически, от случая к случаю, в связи с изучением конкретных вопросов по истории западноевропейских стран. Настало время организовать в нашей стране единый центр, который будет заниматься систематическим выявлением и публикацией таких материалов из итальянских архивов.

IAN PODOLAK. TRADIČNE OVČIARSTVO NA SLOVENSKU
„Veda“. Vydavateľ'stvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1982.

ი. პოდოლაკი, ტრადიციული მესხვარეობა სლოვაკიაში

ბრატისლავა, 1982 წ. 282 გვ. სლოვაკურ ენაზე

მწარმოებლურ მეურნეობაზე დამყარებული აგრარული ყოფა მიწათმოქმედებასთან ერთად მოიცავს მესაქონლური მეურნეობის სხვადასხვა დარგს, რომელთაგან განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა, ზოგადად კაცობრიობისა და, კერძოდ, ცალკეული ხალხების, მათ შორის სლოვაკების, ისტორიაში, მეცხვარეობა. ამ უკანასკნელს უკავშირდება ისტორიულ, ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული ხასიათის მოვლენათა კომპლექსი, რის გამოც იგი იქცა სხვადასხვა სამეცნიერო დისციპლინათა შესწავლის საგნად. ჩვენი საუკუნის შეთხზებიდან სლოვაკიაში მეცხვარეობის ისტორიის კვლევაში ჩაერთო ხალხის ყოფისა და კულტურის შემსწავლელი დარგები და აი, უკვე 30 წელზე მეტია, რაც მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული საკითხების პარალელურად მეცხვარეობის პრობლემებზე მუშაობს სლოვაკი ეთნოგრაფი, პერდერის პრემიის ლაურეატი, დოქტორი იან პოდოლაკი, რომელმაც სხვადასხვა ქვეყანაში გამოქვეყნებული რამდენიმე ათეული ნაშრომი უძღვნა თავისი ხალხის სოფლის მეურნეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ შესწავლას.

საკუთრივ მეცხვარეობასთან დაკავშირებული საკითხების კვლევის შედეგები ი. პოდოლაკმა შეაჯამა სლოვაკიის მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის „ვედა“ (მეცნიერება) მიერ შესანიშნავად დასტამბული, საუცხოოდ ილუსტრირებულ მონოგრაფიაში „ტრადიციული მეცხვარეობა სლოვაკიაში“, რომელშიც განხილულია ცხვრის მოვლა-მოშენების ტრადიციული ხერხები, მეცხვარეობა თუ მეურნეობის ამ დარგთან დაკავშირებული ხალხის ყოფა და კულტურა.

ი. პოდოლაკის წიგნი ეთნოგრაფიული კვლევის შესანიშნავი ნიმუშია. იგი განმზოგადოებული გამოკვლევა მეცხვარეობის შესახებ, რომელიც მიზნად ისახავს ბარისა და მთის მეცხვარეობასთან დაკავშირებული საკითხების გაკვეთს (წარმოშობა, გავრცელება, ტრადიციული ხერხები, ე. წ. მწყემსური კულტურის მნიშვნელობა ეთნოკულტურულ პერიცესებში თუ სლოვაკური მეცხვარეობის განვითარების ახსნა მწყემსური კულტურის ევოლუციის ფონზე კარპატებისა და ლენაისპირა ოლქების კულტურულ განვითარებასთან კავშირში).

წიგნი წარმოდგენილ 9 თავში შესწავლილია ისეთ საკითხთა წყება, როგორიცაა ცხვრის ფარგლის გამრავლებისა და კვების ტრადიციული ხერხები, მთასა და ბარში ცხვრისა და მწყემსების საზამთრო და საზაფხულო სადგომები, საძოვარი ფართობები, ძოვის სეზონურობა და ტრადიციული საკვები კულტურები, ჰიგიენა და პროფილაქტიკა თუ ცხვრის ძირითადი დავადებანი და მათი მკურნალობა, მეცხვარეობის პრობლემების — რძის, ხორცის, ტყავისა და მატყლის ტრადიციული წარმოება და გამოყენება, ფარეგებასა თუ სავარგულეში ცხვრის დაყენება, როგორც ნიადაგის განოყიერების საშუალება ანუ ბარულ მეურნეობაში მიწათმოქმედებისა და მეცხვარეობის სიმბიოზის ერთ-ერთი გამოვლენა, ინდივიდუალური თუ კოლექტიური მწყემს-მეცხვარეობა, მწყემსების დაქირავება და მათი დაყოფა შესასრულებელი სამუშაოს მიხედვით, შრომის ანაზღაურების ტრადიციული ფორმები, მწყემს-მეცხვარეობა ტრადიციული სამოსისა და საკვების, აგრეთვე მათი საზოგადოებრივი ყოფისა და სულიერი კულტურის სხვა მხარეები.

იან პოდოლაკის მონოგრაფია ემყარება, უმთავრესად, მის მიერვე მოპოვებულ საველე ეთნოგრაფიულ მასალას, თუმცა იმავდროულად საკითხის ისტორიულ პერიოდში განსახილველად ავტორს მოუძიარვებია საარქივო და სხვა დოკუმენტური მასალა, გამოუყენებია ისტორიის, ენათმეცნიერების, გეოგრაფიის, არქეოლოგიისა, და ა. შ. მონაცემები, რომელთა საფუძველზე აღნიშნავს, რომ თანამედროვე სლოვაკიის მიწა-წყლის პირველმოსახლენიც მისდევდნენ მეცხვარეობას და პირველი სლოვაკური სახელმწიფოს არსებობის ეპოქა (IX ს.) მესაქონლეობის ეს დარგი შეადგენდა ადგილობრივი მოსახლეობის მეურნეობის ორგანულ ნაწილს.

იმავ ისტორიულ პერიოდში საკითხის შესწავლამ გამოავლინა მეტად საყურადღებო ფაქტი — შუა საუკუნეების სლოვაკიაში, სადაც სამიწათმოქმედო მეურნეობასთან მჭიდრო კავშირში მყოფი ბარის მეცხვარეობა იყო განვითარებული, ძირითადად აშენებდნენ ენეტრალური ევროპის ქვეყნებსა და გერმანიაში გავრცელებული ცხვრის ე. წ. გლეხურ ჯიშს, რომელსაც სლოვაკიაში მინდვრის ცხვარსაც ან

მოკლემატყლიანსაც უწოდებდნენ და რომელიც ჩვენი საუკუნის შუახანებამდე შემორჩა ყოფას. XIV ს-ის დასასრულს აღმოსავლეთ სლოვაკიაში უკრაინის კარპატებიდან და ტრანსილვანიიდან შეაღწია სამხრეთ-აღმოსავლეთი ევროპის მთურ მეურნეობაში გავრცელებულმა ე. წ. ვლახური ჭინის ცხვარმა და მეცხვარული მეურნეობის ახალმა, ბარუსიდან განსხვავებულმა ფორმამ — მთის ზოლის მეცხვარეობამ, ე. წ. მწყემსურმა კულტურამ, რამაც ცაშუალემა მისი ადგილობრივი მოსახლეობას მანამდე გამოუყენებელი მთის ზონის სამეურნეოდ ათვისებისა.

დასავლეთ კარპატებსა და სლოვაკიაში ამ ე. წ. მწყემსური კულტურის წარმოშობისა და მასთან დაკავშირებული ვლახების კოლონიზაციის პრობლემის მეცნიერული დამუშავება დაიწყო ჩვენი საუკუნის I ნახევარში. გამოქვეყნდა სასოფლო-სამეურნეო და გეოგრაფიული (ვ. კუბიოვიჩი, ი. კრალი), ლინგვისტური (დ. კრანჯალა) და ისტორიული (ვ. ხოლოპეკი, ი. მაჩურეკი, ბ. ილა...) ხასიათის გამოკვლევები, მაგრამ თითოეული ამ დარგის წარმომადგენლები ცალმხრივად, მხოლოდ თავისი დისციპლინის პოზიციებიდან იხილავდნენ საკითხს და ყურადღების გარეშე რჩებოდა ამ კოლონიზაციის ეთნოგრაფიული ასპექტი, რომელსაც საკანონო მნიშვნელობა ენიჭება მარქსისტულ მოძღვრებაზე დამყარებულ ეთნოკულტურული პროცესების შესახებ თანამედროვე გამოკვლევებში.

ი. პოდოლაკმა შესწავლა სლოვაკიაში მწყემსური მეურნეობის გავრცელებისა და განვითარების პრობლემა, დაწყებული XV ს-დან ჩვენ დრომდე მოყოლებული, ამ ხალხური კულტურის როლი, ფუნქცია და ადგილი სლოვაკიის ეროვნული კულტურის ჩამოყალიბებაში. მან მაღალმთიური მესაქონლეობის შესასწავლად შეადგინა დაწვრილებითი პროგრამა კარპატების მწყემსთა მატერიალური და სულიერი კულტურის ყველა საკითხისა თუ ელემენტის ირგვლივ მასალის შესაკრებად. ი. პოდოლაკის მიერვე მოპოვებულმა უმდიდრესმა შესაღარებელმა საველე ეთნოგრაფიულმა მასალამ პოლონეთის, უკრაინისა და რუმინეთის კარპატებიდან, ნაწილობრივ ბალკანეთის ნახევარკუნძულის მწყემსური ოლქებიდან (უბორატესად, სერბიიდან, მაკედონიიდან და ბულგარეთიდან) ავტორს საშუალება მისცა დაედგინა მწყემსური მთური მეცხვარეობის სლოვაკიაში შემოსილა-გავრცელების შემდეგი სურათი: სლოვაკიაში მეცხვარეთა მიერ მთის რაიონების ათვისების საფუძვლად დაედო მეურნეობის ბალკანური სისტემა, რომელიც XIV—XV სს. გავრცელდა რუმინეთისა და უკრაინის კარპატებისა და ტრანსილვანიის გზით აღმოსავლურ რუმინული ჩამოყალიბების ნახევრად მომთაბარე ევროპის კოლონიზაციის შედეგად. ამასთან, თვდამირველად რუმინელებმა უკრაინის კარპატებში შეაღწიეს, სადაც ადგილი ჰქონდა მათ პირდაპირ, უშუალო გავლენას სლავურ (უკრაინულ) ყოფასა და კულტურაზე. კარპატების გზით აღმოსავლეთ სლოვაკიაში შეჭრილი ე. წ. მეცხვარეობის ეს მეურნეობა, რომლის აქ შემოშენებანი იყვნენ უკრაინელები და რუმინელები, დასავლეთ სლოვაკიაში გრძელდებოდა უკვე არა უცხო ელემენტის, არამედ ადგილობრივი მოსახლეობის მეშვეობით. ზოლო სიტყვა „ვლახი“ ნელნელა კარგავს ეთნიკურ შინაარსს და იქცევა პროფესიის გამოხატულებად. უკვე XVI ს-დან სახელწოდება ვლახი, განსხვავებით სხვა შინაური პირუტყვის მწყემსისაგან, იხმარება ცხვრის დაქირავებული წყეუმის შესატყვისად. სლოვაკიიდან ეს მეცხვარეობა მეურნეობა გრძელდება აღმოსავლეთ მორავიაში და მკვიდრდება ჩეხურ ეთნიკურ საწყაიოშიც.

ზემოლინშელის, აგრეთვე კარპატული და ბალკანური მასალების ურთიერთშეღარებისა და საკითხის ისტორიულ კრილიზი განხილვის საფუძველზე, აგრეთვე ენობრივი მონაცემების შესწავლა-ვათავისუფლების შედეგად ი. პოდოლაკი მივიდა არა მარტო მეცხვარეობის და, უფრო ფართოდ, მესაქონლეობისა თუ მეურნეობის ისტორიის თვალთახედვით საყურადღებო, არამედ ზოგადად კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის მქონე დასკვნებამდე: კარპატების მწყემსური მეურნეობა პოპოვსკური ხასიათისა და ბალკანეთიდან ან სამხრეთ რუმინული კარპატებიდან მომდინარეა. იმედდროულად, მეურნეობის ამ გარკვეული დარგის, ანუ მთური მეცხვარეობის, ასე ვთქვათ, მიგრაციას, მასთან დაკავშირებულ კოლონიზაციას პეტეროვსკი ხასიათი ჰქონდა. ამდენად, ადგილობრივი, დამხდური ეთნოსის წარმომადგენლებმა აითვისეს შემოსულობიდან მეცხვარეობასთან დაკავშირებული კულტურის ელემენტები და ენობრივი მონაცემები, რისი ანარეკლიც ბოლო დრომდე შემოგინახა ყოფამ. ასე მაგალითად, უკრაინის კარპატებში დღემდე შემორჩა კვალი რუმინელი კოლონიზაციის გავლენისა, ხოლო თავის მხრივ, მოხდა უკრაინული კულტურული და ენობრივი მონაცემების მიგრაცია პოლონეთ და სლოვაკურ სამყაროში, აქედან კი აღმოსავლეთ მორავიაში. ამიტომაც ამ უკანასკნელში კარპატებისა და ტრანსილვანიის გზით აღმოსავლურ რუმინული ჩამოყალიბების ნახევრად მომთაბარე ევროპის კოლონიზაციის შედეგად.

ზემოლინშელის, აგრეთვე კარპატული და ბალკანური მასალების ურთიერთშეღარებისა და საკითხის ისტორიულ კრილიზი განხილვის საფუძველზე, აგრეთვე ენობრივი მონაცემების შესწავლა-ვათავისუფლების შედეგად ი. პოდოლაკი მივიდა არა მარტო მეცხვარეობის და, უფრო ფართოდ, მესაქონლეობისა თუ მეურნეობის ისტორიის თვალთახედვით საყურადღებო, არამედ ზოგადად კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის მქონე დასკვნებამდე: კარპატების მწყემსური მეურნეობა პოპოვსკური ხასიათისა და ბალკანეთიდან ან სამხრეთ რუმინული კარპატებიდან მომდინარეა. იმედდროულად, მეურნეობის ამ გარკვეული დარგის, ანუ მთური მეცხვარეობის, ასე ვთქვათ, მიგრაციას, მასთან დაკავშირებულ კოლონიზაციას პეტეროვსკი ხასიათი ჰქონდა. ამდენად, ადგილობრივი, დამხდური ეთნოსის წარმომადგენლებმა აითვისეს შემოსულობიდან მეცხვარეობასთან დაკავშირებული კულტურის ელემენტები და ენობრივი მონაცემები, რისი ანარეკლიც ბოლო დრომდე შემოგინახა ყოფამ. ასე მაგალითად, უკრაინის კარპატებში დღემდე შემორჩა კვალი რუმინელი კოლონიზაციის გავლენისა, ხოლო თავის მხრივ, მოხდა უკრაინული კულტურული და ენობრივი მონაცემების მიგრაცია პოლონეთ და სლოვაკურ სამყაროში, აქედან კი აღმოსავლეთ მორავიაში. ამიტომაც ამ უკანასკნელში კარპატებისა და ტრანსილვანიის გზით აღმოსავლურ რუმინული ჩამოყალიბების ნახევრად მომთაბარე ევროპის კოლონიზაციის შედეგად.

1 საქმიანობის გამოხატულებად სიტყვად ეთნონიმის გადააზრების მაგალითად კარტულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიცაა დამოწმებული (ი. კყონია).

სლოვაკური ენობრივი ელემენტები, მაშინ როცა ჩრდილოეთ ნორავიაში თავს იჩენს პოლონური ენის გავლენა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ი. პოდოლაკმა პირველმა დასვა საკითხი, ვლახი მწყემსების ეთნიკური შემადგენლობის პრობლემის გაიჭინის შეცილებლობისა კარპატული მომთაბარულ მეცხვარეობის წარმოშობის პრობლემისაგან (ი. ბროშელი).

ამგვარად, ი. პოდოლაკის მიერ სლოვაკიაში ტრადიციული მეცხვარეობის წარმოშობა-განვითარებისა და მასთან დაკავშირებული საკითხების ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ჰრილში კვლევამ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა დას. კარპატებისა და მის მიმდებარე ღუნაისპირა დაბლობის მოსახლეობის ეთნოკულტურული პროცესების შესწავლაში.

ყოველივე ზემოთქმულთან დაკავშირებით, ალბათ, არ იქნება ზედმეტი აღინიშნოს, რომ სლოვაკიის ბარულ თუ მთურ და, უფრო ფართოდ, ბალკანეთ-კარპატების მეცხვარეობასთან დაკავშირებული ყოფითი მოვლენები და კულტურის ელემენტები — ეხება ეს აგრარულ კალენდარს, მატერიალურ კულტურას, მწყემსური ორგანიზაციის ფორმებს, მეცხვარეობის პროდუქტებსა თუ მათ წარმოებას, დამზადების ტექნოლოგიას, შენახვის წესებსა და ა.შ. — როგ შემთხვევაში თვალსაჩინო მსგავსებას ან სულაც საერთო ნიშნებს ავლენს კავკასიურ, და კერძოდ საქართველოში დამოწმებულ შესატყვის მონაცემებთან, რაც კიდევ უფრო მეტ ფასს სძენს ი. პოდოლაკის ნაშრომს არა მარტო ბალკანურ-კარპატული მეურნეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ჰრილში კვლევის, არამედ უფრო ფართოდ კავკასიასთან მის მიმართებაში განხილვისა და თავად მეცხვარეობისა და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტრადიციული წესის წარმოშობა-განვითარება-გავრცელების ზოგადი ისტორიის შესწავლის თვალთახედვითაც. უფრო მეტიც, თავს ნებას მიე-

ცემ გაიხსენო თავად ი. პოდოლაკის საქართველოში ყოფნისას ტელესტუდიაში ფიქსირებული მისი საუბარი, რომლის დროსაც მან აღნიშნა, რომ რამდენადაც კავკასიის მესაქონლეობის კულტურა გაცილებით ძველია, ვიდრე კარპატებისა და ბალკანეთის, ამდენად, გამოვლენილი ანალოგიების საფუძველზე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მისი წარმოშობის კერა აღმოსავლეთში, კონკრეტულად, საქართველოს მთიანეთშია საძიებელი. ეს გარემოება კი, თავის მხრივ, წამოჭრის კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში არა მარტო მესაქონლეობის, არამედ მთელი რიგი სხვა საკითხებისაც (მიწათმოქმედება, ხალხური კერძები, ხელოსნობა, შინამრეწველობის დარგები, მათთან დაკავშირებული მატერიალური და სულიერი კულტურა, სოციალური მხარე) ბალკანეთ-კარპატების არეალის შესატყვის მონაცემებთან შედარებით ჰრილში შესწავლის აუცილებლობას.

დაბოლოს, უნდა აღინიშნოს, რომ თვით ი. პოდოლაკის მონოგრაფია „ტრადიციული მეცხვარეობა სლოვაკიაში“ ფასოვანია არა მხოლოდ როგორც მდიდარი ფაქტობრივი მასალის შემცველი, სწორ მეთოდოლოგიურ საფუძველზე დამყარებული სანიმუშო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკვლევა, რომელიც თავისი შედეგებით მნიშვნელოვანი თეორიული საკითხების გადაწყვეტასთან ერთად ქვეყნის პრაქტიკულ მოთხოვნილებებსაც ემსახურება, არამედ ეს ნაშრომი მასში დასმულ პრობლემასთან დაკავშირებული საკითხების მომავალში უფრო გაღრმავებული კვლევა-ძიების საფუძველიცაა. იმედაროულად, მას დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც კარპატების ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის შედგენის საქმეში, ისე სასოფლო-სამეურნეო პრობლემათიკის სფეროში ინტერდისციპლინარული კვლევისა თუ საერთაშორისო მეცნიერული თანამშრომლობის თვალთახედვითაც.

ნაწილი ბრეზაძე

ქართული ხელოვნება სამართაურორისო ასპარეზზე

ქართული ხელოვნების პრობლემებისადმი მიძღვნილი ფორუმები უკვე მყარ ტრადიციად იქცა. 1983 წელს, მაისის თვის ბოლო რიცხვებში მეოთხედ გაიმართა საერთაშორისო სიმპოზიუმი, რომელმაც კვლავ მოუყარა თავი ჩვენი ქვეყნისა და უცხოეთის სხვადასხვა კუთხის მრავალრიცხოვან - სპეციალისტებს, ხელოვნების მოყვარულებს.

ქართველი საზოგადოებისათვის ამჟამად კარგადაა ცნობილი ბოლო ათი წლის მანძილზე ჩატარებულ სამი ათათშორისი სიმპოზიუმის შედეგები (1974 წელს გაიმართა ბერგამოში, 1977 წელს — თბილისში, ხოლო 1980 წელს კვლავ იტალიაში — ბარისა და ლენე-წიო, ამასთან იტალიაში ამ სამი წლის წინ მოწყობილია შეკრებამ ცხადყო აღნიშნულ ფორუმთა სულ უფრო მზარდი დიაპაზონი, მსოფლიოს სრულიად სხვადასხვა კუთხის მკვლევართა ცხოველი ინტერესი ძველი, შუა საუკუნეებისა და ახალი ქართული კულტურისა და ხელოვნების პრობლემებისადმი.

ისევე, როგორც ყოველი ასეთი სახის შეკრების მოწყობისას, IV საერთაშორისო სიმპოზიუმის მოწყობას ღილი ხნის, ერთობ ღამაბული საქმიანობა უძღვრება წინ. ამასთან თუკი გაავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ თბილისში მოწყობილი ეს მორიგე შეკრება თავიანთ მასშტაბებთან საგრძნობლად აღემატებოდა ამ მცირე ხნის წინ გამართულ სიმპოზიუმებს საქართველოსა და იტალიაში, დივილი წარმოადგენდა ის მიმდებარე ტერიტორია, რომელიც მაისის თვეში დიდი ხნით აღრე დაწესდა ხელოვნებათმცოდნეთა საერთაშორისო ფორუმის ყველა მესამსმელს. მოსამზადებელ საფუძულოში, რომელსაც საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს თაოსნობით შექმნილი სარგებანსაციო კომიტეტი ედგა სათავეში, არაერთი დაწესებულება იყო ჩაბმული; სრულად ბუნებრივია, რომ მისი ღილი ნაწილი გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ჭარბი ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტმა იტვირთა აქადემიკოს ვახტანგ ბერიძის ხელმძღვანელობით — სამეცნიერო ცენტრმა, რომელიც იმთავითვე ერთ-ერთი ძირითადი ინიციატორთაგანი იყო ჩვენი ეროვნული კულტურისა და ხელოვნებისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო შეკრებების სისტემატორი მოწყობისა.

დღიისამებრ, თბილისის სახელმწიფო უნი-
ვერსიტეტის დიდი სააქტო დარბაზის ფოიეში
სიმოწიუშის მსვლელობა ძველი ქართული
ხელოვნების ძეგლა ექსპოზიციის გახსნით
დაიწყო. ფოიეში შეკრებილი საზოგადოების—
სიმოწიუშის მონაწილეთა, ქართული ინტელი-
გენციის წარმომადგენელთა, ქვეყნის სხვადა-
სხვა კუთხიდან ჩამოსული მკვლევრების წინაშე
ელექტრონის მუზეუმი მრავალფეროდ ავლენარდა
ძველი და შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნ-
მოდლებების, ფერწერის, ოქროშენადგებლო-
ბის, მინაქერის ძეგლთა ამსახველი უზარმაზარ-
ი სლაიდები.

საქტო დარბაზის ფოიეშივე წარმოდგენილი იყო ქართული ხელოვნების საკითხებისადმი მიძღვნილ პუბლიკაციათა ვრცელი გამოფენა, ხოლო დარბაზის წინ, ევსტიხიულში მოეწყო კულტურის ძეგლთა დაცვისა და რესტავრაციისადმი მიძღვნილი ექსპოზიცია.

სიმოზოიში გახსნა ორგანიზაციის თავმჯდომარემ, საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილემ ოთარ ჩერქეზიამ. შემდეგ სიმოზოიუმის მონაწილეთ უნივერსიტეტის რექტორი აქალ. ვაჟა თყუაჯი მიესალმა.

უმულოდ სიმპოზიუმის საზეიმო გახსნის შემდეგ გაიმართა პლენარული სხდომა, რომელზეც მოსმენილი იქნა ორი მოსყენება, კერძოდ ვახტანგ ბერიძის „გარდაშეშებული ხანის ქართული ხუროთმოძღვრება“ და ვაიანე ლიბეგავილის „შუა საუკუნეების ქართული მინიატურის განვითარების ეტაპები“. პირველ მოხსენებაში ვიცლად იყო განხილული შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნების ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპის — VIII-X სს. ძეგლები; საქარისტანო აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სხვადასხვა კუთხის ხუროთმოძღვრულ ნიმუშთა მოშელოებით ავტორმა მკაფიოდ უჩვენა გარდაშეშებული ხანის ქართული ძეგლებისათვის ნიშანდობლივი მხატვრული თავისებურებები, მათი თავისთავადი სახე. მეორე მოხსენებელმა ფართო სილოტრატით მასალის მოშელოებით ისაუბრა შუა საუკუნეების ქართული სახვითი ხელოვნების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი დარგის — ხელნაწერი წიგნის მხატვრული გაფორმების პრინციპთა, ეროვნული სამინიატურა სკოლის განვითარების გზების, მისი წამყვანი ძეგლების შესახებ.

პლენარული სხდომის შემდეგ სიმპოზიუმის მუშაობა სექციებზე გაგრძელდა.

მეოთხე სიმპოზიუმზე ლელ ექსი სექცია მუშაობდა: I. წინაქრისტიანული ხანის კულტურა და ხელოვნება; II. შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრება; III. შუა საუკუნეების ფერწერა; IV. შუა საუკუნეების ქანდაკება და გამოყენებითი ხელოვნება; V. ახალი და საბჭოთა ხელოვნება; VI. ძველთა დაცვისა და რესტავრაციის საკითხები. ზოგ სექციაზე მოხსენებათა რაოდენობამ ოთხ ათეულს გადაჭარბა, ამასთან ისიც ნიშანდობლივია, რომ პროგრამით გათვალისწინებული გამოსვლების გარდა თითქმის ყველა მათგანზე დამატებით იქნა წარმოდგენილი რამდენიმე ნაშრომი.

წინაქრისტიანული ხანის კულტურისა და ხელოვნების სექცია მხოლოდ უზარმაზარი ქოროლოგიური მონაკვეთის ძეგლებს რიდი მოიცავდა — უალრსად ფართო გამოდგა აქ წარმოდგენილი თემატურიკა. ზემოთქმულის საილუსტრაციოდ თუნდ პირველ სხდომაზე წაკითხულ მოხსენებათა ჩამოთვლაც იკმარებდა. ამ დღეს სექციაზე წარმოდგენილი იქნა ნ. გომელაურის „აღმოსავლეთ საქართველოს ტერატორიაზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მცირე პლასტიკის ნიმუშები“, მ. თაბუკაშვილის „ორსახეობა ზომიერფულ პლასტიკაში (კოლური კელტურა)“, გ. ჯავახიშვილის „ყაზბეგის განძის“ ანტროპომორფული ფიგურები“, კ. კუშნარიოვას „ძველი დვინის სამლოცველოში აღმოჩენილი ორი საყუდრო ქურქლის სიმბოლიკა“.

სექციაზე ერთ-ერთ ძირითად სამუშაო ამოცანად ნათლად გამოიკვეთა თემა — წინაქრისტიანული ხანის საქართველოსა და კავკასიის სამშენებლო ხელოვნების პრობლემები. სწორედ აღნიშნულ საკითხს მიეძღვნა თ. კილურაძისა და მ. დილბარაიანის, ი. ამირჩანოვის, ი. გაგოშიძის, თ. სანიკიძის, ო. ჯაფარიძის მოხსენებები, რომელთა ირგვლივ მერქილად ფართო მსჯელობა და აზრთა გაცვლა-გამოცლა იმართებოდა ხოლმე. ცალკე მოხსენების თემას წარმოადგენდა მთიანი საქართველოს კოჟურტი ტიპის საცხოვრებლის გენეზისის საკითხი (მ. ჯანდიერი); ძველი ქართული ადგილობრივი სახლით ტრადიციების გვერდით მოხსენებებში განხილული იყო საქართველოს, ამიერკავკასიისა და შუა აზიის ძველთათვის საერთო მხატვრული ტენდენციებიც. ამ პრობლემას შეეხნენ თავიანთ გამოსვლებში მ. ხიდაშელი, ბ. სტაიციკი, ნ. ჯაფარიძე, რ. რამიშვილი, ვ. ბლეკი.

შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრების სექციას 9 სხდომა დაეთმო, ამასთან ძირითადი პრობლემა — ქართული არქიტექტურის ადგი-

ლი საქრისტიანო აღმოსავლეთის ხელოვნებაში, მისთვის დამახასიათებელი ნიშნები და მისი კავშირი ბიზანტიური, აგრეთვე დასავლური სამყაროს სხვადასხვა რეგიონთა არქიტექტურასთან — კვლავინდებურად არსებით ადგილს იჭერდა მის მუშაობაში. სწორედ ამ საკითხებს ეხებოდა სიმპოზიუმზე ორთა პანაიოტოვა-პიგეს, ედიტ ნობაუერის, ერნსტ ბალშტოუნერის, კოზიმო დამიანო ფონსეკას, ნელი ჩანევა-დენეცკასა და სხვათა მოხსენებები. ამ მხრივ გამოიღვხა საგანგებო თემაც, რომელიც ტაძრის საფასადო სისტემაში დეკორატიული „რომების“ გავრცელება-გამოყენების პრობლემას დაუკავშირდა. მის შესახებ სიმპოზიუმზე იტალიელი მკვლევრები — აღრიანო ალბაგო-ნოველო, მარია-ლაურა კრისტიანი ტესტი და მარია სტელა კალო-მარიაინი გამოვიდნენ. მათ მიერ წამოჭრილ სხვადასხვა საკითხთა შორის ყურადღება მიიპყრო აღრიანო ალბაგო-ნოველოს მიერ გამოთქმულმა მოსაზრებამ, რომლის მიხედვითაც შესაძლოა სამთავისის ტაძრის აღმოსავლეთ ფსადის საყუდლოთაოდ ცნობილი კომპოზიცია სიცოცხლის ხის თემას უკავშირდება.

სიმპოზიუმზე გრძელდებოდა მსჯელობა ქართული ხუროთმოძღვრების ძველთა ურთიერთკავშირის თაობაზე კავკასიის ხალხთა ხელოვნებასთან. განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი იყო მოხსენებები, რომლებიც ქართულ-სომხური არქიტექტურული ტრადიციების კვლევას მიეძღვნა. დავისახელებთ ზოგიერთ მათგანს: მ. ასრატიანი — „ადრე შუა საუკუნეების ქართული და სომხური გარშემოსავლიანი დარბაზული ეკლესიები“, ტ. იზმაილოვა — „XIII საუკუნის ზოგი სომხური და ქართული ძეგლის დეკორის ურთიერთკავშირი“, ს. მნაცაკიანი — „სართულიანობის პრობლემა ამიერკავკასიის შუა საუკუნეების მემორიულ ძეგლებში“, ჰ. ხალაპაჩიანი — „ადრეფოდალური ხანის სომხური და ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების გზების ერთიანობა“, ა. ზარიანის „იდეალური ქალაქის კონცეპცია შუა საუკუნეების ქართულსა და სომხურ ხუროთმოძღვრულ აზრებებაში“. საქართველო-აზერბაიჯანის ხუროთმოძღვრებასთან დაკავშირებული თემა ორ მოხსენებაში იქნა წამოჭრილი (წყაიკიძეს ლ. მამიკონოვა და ნ. სარქისოვა), წარდღოთ კავკასიისა და საქართველოს კულტურულ-ისტორიული კონტაქტებისა და მათი ამსახველი ძეგლების შესახებ კი დამსწრეთ მოუთხრეს ვლ. ბესოლოვმა, გ. ლამბაშიძემ, ბ. გენდოვსკიმ.

კავკასიის სხვადასხვა რეგიონთა ხალხური ხუროთმოძღვრების ძეგლები კარგახანია რაც

მკვლევართა ყურადღების სფეროში მოექცა. ეს გასაგებია, რადგან მსჯელობა სხვადასხვა ერის საუკუნოვანი არქიტექტურული ტრადიციების შესახებ შეუძლებელია მათი გათვალისწინებისა და შესწავლის გარეშე. IV საერთაშორისო სიმპოზიუმის მუშაობაში ამ პრობლემას სათანადო ადგილი ექცია, ამასთან აღნიშნული თემისადმი მიძღვნილ მოხსენებებში ყურადღება განსაკუთრებით იყო გამახვილებული ხალხური ხუროთმოძღვრების ურთიერთხალხეთების საკითხებზე. ასეთთა რიგს ეკუთვნოდა ლ. სუმბაძის გამოსვლა ქართული ხალხური საცხოვრებლის ტიპოლოგიის თაობაზე, პ. დემირიოვის „მთა დაღესტნის საცხოვრებელთა ინტერიერის ტიპების ტრადიცია“, აგრეთვე ფ. მამედოვის მოხსენება — „აზერბაიჯანის, საქართველოსა და დაღესტნის კოშკური ნაგებობანი და მათი ხუროთმოძღვრული ურთიერთკავშირის ზოგი საკითხი“.

სიმპოზიუმის ამ სექციაზე წარმოდგენილი ფართო პრობლემატიკა მხოლოდ ამით არ ამოწურულა. სხვა საკითხებთან ერთად აქ წარმოდგენილი იქნა მოხსენებები ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლთა პროზოგიული აგების სპეციფიკის შესახებ (პ. აფანასიევი, ბ. ჯორბენაძე), შუა საუკუნეების საქართველოს არქიტექტურულ ძეგლთა გარემოსთან კავშირის თაობაზე (ს. მაილოვი); აქვე უნდა დავასახელოთ ხუროთმოძღვრული სიმბოლიკის საკითხებისადმი მიძღვნილი მოხსენებებიც, რომლებითაც სიმპოზიუმზე გერმანელი სწავლულები ჰუმბერტ ფენზენი და კონრად ონაში გამოვიდნენ.

დრანდის ტაძარი ძველი საკულტო ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი თვალსაჩინო და ფრიალ თვისთვადი ძეგლია. იგი დღეს ჭერ კიდევ მრავალ კითხვას ბადებს სპეციალისტთა წინაშე. ბოლო წლების განმავლობაში დრანდა რესტავრატორთა ზრუნვის ობიექტად იქცა. სარესტავრაციო სამუშაოების ჩატარების პროცესში გამოვლენილი მასალები გარკვეულწილად ავსებს ხელოვნებათმცოდნეთა წარმოდგენას არაპარტო ამ ეკლესიის, არამედ აღნიშნულ ტიპის ძეგლთა ცალკეული ხუროთმოძღვრული ნიშნების თაობაზეც. დრანდის ხუროთმოძღვრებას სიმპოზიუმზე რ. მეფისაშვილის გამოსვლა ეხებოდა.

მრავალფეროვან და ძალზე საგულისხმო მასალის ემყარებოდა ც. გაბაშვილის მოხსენება „საერქმოსი ღობის დეკორატიული გაფორმება ქართულ ხუროთმოძღვრებაში“; ავტორმა თავის გამოსვლაში მოკლედ მიმოიხილა ტაძრის შემკულობის თანდათანობითი ევოლუცია VI—XIII საუკუნეებში, თავსართის საერთო

სქემის, ტაოგრაფიის, პროფილთა ცვლილების, საპირეს ჩასახვისა და თანდათანობითი გავრცელების თავისებურებანი დასახელებული ქრონოლოგიური მონაკვეთის ქართულ საკულტო ნაგებობებში.

მოხსენებათა ერთი რიგი ცალკეულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს შეეხებოდა. მათ შორის საოველთაო ინტერესი გამოიწვია ფრანგი სწავლის ეან-მიშელ ტიერის გემოსვლამ, რომელშიც ავტორმა დამსწრეთ სომხეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე მდებარე ბგავორის (აქორის) ეკლესიის ხუროთმოძღვრული თავისებურებები გააცნო. ეს ძეგლი XIII ს-ის არქიტექტურის საგულისხმო ნიმუშს წარმოადგენს და ერთად ახლო დგას დასახელებული პერიოდის ქართულ ძეგლებთან, განსაკუთრებით ორნამენტული რეპერტუარის მხრივ.

მოხსენებაში „საქართველოს ადრეკრისტიანული ბაზილიკების ზოგადი თავისებურების შესახებ“ ვ. ცინცაძე წარმოადგინა 1968-71 წლებში ვეტიცხოველში ჩატარებული გათხრების შედეგად წარმოჩენილი მასალები, რომელთაც არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება არამარტო ამ ძეგლის ისტორიის ნათესაყოფად, არამედ ქრისტიანობის ადრეულ საფეხურზე ქართული ხუროთმოძღვრების მრავალი კარდინალური საკითხის თაობაზე მსჯელობისათვისაც.

სამცენიორო ლიტერატურაში დღეისათვის უცნობ ან ნაკლებად ცნობილ ძეგლებს მიეძღვნა ნიკო ჩუბინიშვილის „შაშიანის სამება“, გ. მარჯანიშვილის „ორი ნაკლებ ცნობილი ძეგლი ისტორიული პერიოდთან“, ლ. შერვაშიძის „ილიაგა-ბიკიუ—შუა საუკუნეების სამონასტრო ანსამბლი სოფ. ბომბორაში“, ვ. დოლიძის „კახეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი“, პ. ზაქარაიას „დასავლეთ საქართველოს ბაზილიკები“, აგრეთვე საბჭოთა და უცხოელ სწავლულთა რამდენიმე მოხსენება.

ამ ოციოდე წლის წინ აპენში, გერმანელ მკვლევართა მიერ შედგენილი იქნა აღმოსავლეთ ანატოლიის ქრისტიანულ ძეგლთა შესწავლის საგანგებო გეგმა, რომლის თანახმადაც დაისახა მუშაობის ორი ეტაპი: ა. მასალის შეგროვება, ბ. მისი დამუშავება. ამასთან დაკავშირებით სიმპოზიუმზე გამოსულმა სწავლულმა გერმანიის ფედერაციული რესპუბლიკიდან გუნდოლდ ბუხაუზმა დამსწრეთ აცნობა, რომ ამჟამად მთავრდება დასახელებული რეგიონის ძეგლთა კვლევის პირველი ეტაპი. მომხსენებელმა წარმოადგინა ახალი, ძალზე საყურადღებო ფოტომასალა, რომლებიც 1970-იანი წლებისათვის ტაო-კლარჯეთის ძეგლთა მდგომარეობას ასახავს. დამსწრეთ იხილეს ბ ა ნ ა,

ოპიზა, ტბეთი (სამივე ტაძრის მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესებულა უკანასკნელ მონაცემებთან შედარებით). ფართას ეკლესია (ბუნებრივად ინგრევა), სამრეკლო (თითქმის დაუზიანებელია) და მცირე სამოციველოები, ენობათი (შეღარებით უკეთ არის დაცული). ნაჩვენებია იყო რამდენიმე უცნობი და ნაკლებად ცნობილი ძეგლიც — ორი დარბაზული ეკლესია ორთულის მიდამოებში (ერთი ძალზე დაზიანებულია, პერაგვებო მოხსენებები იქნა წყითებული ბანას ტაძრის შესახებ. ტაო-კლარჯეთის და საზოგადოდ, ქართული ხუროთმოძღვრების ამ ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნიმუშის შესახებ გამოვიდნენ. თუმანიშვილი („ბანას ტაძრის ზოგიერთი კომპოზიციური თავისებურების შესახებ“) და გრაცია მარია ფალა-კასტელფრანკი („ბანას ტაძრის სვეტის თავები“).

შუა საუკუნეების ფერწერის სქეცია ამ ექვსიოდე წლის წინ თბილისივე გამართული სიმპოზიუმის მსგავსად უაღრესად მრავალფეროვანი თემატიკით გამოირჩეოდა. იგი, ამასთან ერთად, ყველაზე ხალხმრავალი აღმოჩნდა — სქეციის სხდომები ფაქტობრივად ყოველთვის ხალხით გაჰყდილ დარბაზში მიმდინარეობდა.

წინა წლებთან შედარებით ამჯერად საგრძნობლად გაიზარდა ამ სქეციამო მონაწილე უცხოელ თუ ჩვენი ქვეყნის სხვა რესპუბლიკებიდან მოწვეულ მომხსენებელთა ზეგდრითი წონა — მათმა რიცხვმა სამათეულს გადააჭარბა. ეს შემთხვევითი როდია: შუა საუკუნეების ქართული კედლის მხატვრობის, ხატოების თუ მინიატურის ნიმუშები ხუროთმოძღვრულ ძეგლებთან შედარებით ნაკლებადაა ცნობილი არამარტო უცხოელი, არამედ ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხის სპეციალისტებისათვისაც. ამასთან ერთად, ბოლო წლების გამოკვლევათა შეჭმე, სულ უფრო ნათლად ხდება ის ერთობ საგულთხმო აღგზილი, რომელიც ქართულ ფერწერულ სკოლას უჭირავს ბიზანტიური სამყაროს სხვადასხვა, აღმოსავლურ თუ დასავლურ რეგიონთა მხატვრულ ცენტრებს შორის. სწორედ ამით იყო განპირობებული ის გარემოება, რომ წარმოდგენილ მოხსენებათა თემატიკა მოიცავდა არამარტო მეტად ფართო ტერიტორიას, არა-

მედ პრობლემების უჩვეულოდ ფართო წრესაც.

სქეციის მოხსენებათა ერთი ნაწილი იკონოგრაფიის საკითხებისადმი იყო მიძღვნილი. მათ რიგს ეკუთვნოდა მიწელ ვან-ესბროკის „ღვთისმშობლის მიძინების“ ქართული პროგრამები, კრისტოფერ ვალტერის „წმ. გიორგის ცხოვრებანი, კულტი და იკონოგრაფია“, ს. დიდუფრენის „სანთლის გამოსახულება „მირქმის“ სცენაში ქართულ მხატვრობაში“, ი. ივანოვას „მოკოხების წარმოქმნის“ იკონოგრაფიის განვითარების ზოგი ასპექტი შუა საუკუნეების ქართულ და რუსულ მხატვრობაში“ და სხვ.

სიმპოზიუმზე სრულიად ახალი მასალები წარმოგვიდგინეს საბერძნეთიდან ჩამოსულმა ახალგაზრდა მკვლევრებმა მარია პანიოტიდის და სოფია კალოპისი-ვერტიმ, რომლებმაც დამსწრეთ მოუთხრეს პელოპონესის სამხრეთ რეგიონის — მანის ზოგიერთი ახლად გამოკვლეული ფრესკული ციკლის შესახებ. მანის ფრესკებზე ეძღვნებოდა ეფტალია კონსტანტინიდეის მოხსენება, რომელშიც დასმული იყო ზოგიერთი ამ კუთხის კედლის მხატვრობის ზოგი ნიმუშის ზემო კრიხის კედლის მხატვრობასთან მხატვრული ურთიერთკავშირის თაობაზე.

საყოველთაო ინტერესს გამოიწვია ფრანგი მკვლევრის ნ. ტიერის მოხსენებამ კირანჯის ეკლესიის მოხატულობის შესახებ. საქართველოს ისტორიულ პროვინციაში, ქვემო ქართლში (ამჟამად სომხეთის სსრ ტერიტორიაზე) მდგარი ამ ტაძრის ქართული ასომთავრული წარწერებით შემკული ფერწერული დეკორი იკონოგრაფიული და სტილისტური ნიშნებით უახლოეს ანალოგიებს XII—XIII სს. საქართველოს კედლის მხატვრობის ძეგლებთან პოულობს.

ე. პრივალოვას გამოსვლა ქართული კედლის მხატვრობის ერთ-ერთი საეტაპო ნიმუშის — ბეთანიის ტაძრის მოხატულობას მიეძღვნა. ეს ძეგლი ბოლო წლების განმავლობაში ხელოვნებათმცოდნეთა საგანგებო კვლევის ობიექტი გახდა, რის შედეგადაც გამოვლენილი იქნა მოხატულობის შედარებით ადრეული, XI ს-ის შერები, დაჭგუდდა ტაძრის ფერწერული დეკორის სხვადასხვა ქრონოლოგიურ მონაკვეთზე შესრულებული ნაწილები; ყოველივე ამასთან ერთად წამოიჭრა საკითხი ნაგებობის თავდაპირველი ხუროთმოძღვრული ფორმების თაობაზეც. გაიკვია, რომ შესაძლებელი ხდება ქტიტორთა ვინაობის შემდგომი დაზუსტებაც. მოხსენებაში ყოველივე ამის შესახებ იყო საუბარი, ამასთან დაისახა ის ახალი პრობლემებიც, რომელთაც მკვლევართა წინაშე ჯერ კიდევ წამოჭრის ეს რთული, მრავალფენიანი ანსამბლი.

სექციაზე საგანგებო სხდომა დაეთმო გარეჯის ფერწერული სკოლის ძეგლთა კვლევის საკითხებისადმი მიძღვნილ მოხსენებებს (მოსმენილი იქნა ბ. მარტენის, ს. ტოეკოვიჩის, ა. ვოლკაის, ზ. სხირტლაძის ნაშრომები); ასევე სექციალურად იყო თავმოყრილი ის გამოსვლები, რომლებიც ე. წ. პალეოლოგოსთა ხანის (XIV—XV სს.) ფერწერის ძეგლებს ეხებოდა. ეს პერიოდი ბიზანტიური ხელოვნების ისტორიაში, სულ უფრო და უფრო იმპრობის სპეციალისტთა ყურადღებას, ამასთან დასახელებული ქრონოლოგიური მონაცემების იკონოგრაფიული თუ მხატვრული პრობლემების გადჭრისას ქართულ ძეგლებს სწავლული გვერდს ვერ აუვლიან. ამ ეპოქის საინტერესო ნიმუშთაგან სიმპოზიუმზე განხილული იყო უბისის, სორის, ზარზმის ფრესკები (მომხსენებლები — ი. ლორთქიფანიძე, ი. კიკნაძე, ლ. ევსეევა). ამავე თემას ეხებოდა გ. პოპოვის მოხსენებაც უფრო იმ პალეოლოგთა ეპოქის ხელოვნებაში.

მოხსენებათა ერთი ნაწილი სექციაზე ცალკეულ ძეგლთა კვლევას დაეთმო, ამასთან საგულისხმოა ის გარემოება, რომ სახვითი ხელოვნების ერთი და იგივე ნიმუში ზნობად სხვადასხვა ავტორთა მიერ განხილვებოდა და მსჯელობის საგნად იქცეოდა ხოლმე. ზემოთქმულის საუკეთესო მაგალითია ზენობანის (ზემო იმერეთი) მცირე ეკლესიის მოხატულობა, რომლის შესახებაც ელპარაკი იყო ფრანგი მეცნიერის ტ. ველმანსის, აგრეთვე მ. დიდებულის მოხსენებებში.

ერტლად იყო წარმოდგენილი მოხსენებები სამონიკურო ხელოვნების სხვადასხვა საკითხთა თაობაზე, ამასთან საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს უცხოელ მკვლევართა ცხოველი დაინტერესება ძველი ქართული სახვითი ხელოვნების ამ ძალზე საყურადღებო დარგით. ეს ინტერესი მკაფიოდ ჩანდა პავლე მთიოვანის (უფოსლაი), იოანის სპათარაკის (საბერძნეთი), რაინერ შტიხელის (გფრ), პელმუტ და პაიდელ შუპაუზენების (ავსტრია) და სხვათა გამოსვლებში. ქართული, ბერძნული და სომხური ხელნაწერი წიგნის მხატვრული გადორმების საკითხებს მიეძღვა აგრეთვე ე. მაკავრიანის, ფ. დედარიანის, ი. პოდობედოვას, მ. ლაზარიანის, ლ. ჩუგასიანის მოხსენებებიც.

აქვე უთუოდ უნდა დავასახლოთ ისეთი საყურადღებო ხასიათის მოხსენებები, როგორიც იყო ე. ბიჩკოვის აღმოსავლურ-ქრისტიანული ხელოვნების ესთეტიკური ღრუბულების შესახებ; გ. ბაბიჩის ექსკოტო და ქართული ეკლესიის მხატვრობა; ნ. ალდაშვილის „საყურადღებო კონქის კომპოზიციები სვანური ეკლესიების მხატვრობაში“, ე. გუსევის „შუა სა-

უკუნეთა ქართული და რუსული ძეგლების იკონოგრაფიული ნათესაობის საკითხისათვის (ეკლესიის მხატვრობა, ხატები, მინიატურა, ნაქარგობა“). საგულისხმოა, რომ მრავალი იკონოგრაფიული თემის, მხატვრული მოვლენის განხილვისას საგანგებოდ იქნა ხაზგასმული სწორედ ქართულ ძეგლთა უაღრესად თავისთავადი ხასიათი, ბიზანტიური სამყაროს სხვადასხვა ქვეყნის სკოლებისათვის საერთო ნიშნების გვერდით დამოწმებული ის ადგილობრივი ელემენტები, რომლებიც ესოდენ საგულისხმოს ხდის ქართულ ნიადაგზე აღმოცენებული სახვითი ხელოვნების ყოველ ნიმუშს.

შუა საუკუნეების ქანდაკებისა და გამოყენებითი ხელოვნების სექციაში საკითხთა ერთობ ფართო წრე მოიცვა. აქ წაითხული მოხსენებები ქედური ხელოვნების, მინაწერის, ქსოვილობის, ნუმიზმატიკის, ქვაზე კვეთილობისა და მცირე ხელოვნების სხვა ნიმუშთა კვლევას ეხებოდა.

სექციის მოხსენებათა შორის საგანგებო ყურადღება მიიპყრო ბელგიელი მკვლევრის ე. ლაფონტენ-დოზონის გამოსვლამ „შუა საუკუნეების ქართულ დეკორატიულ ხელოვნებათა შესწავლის პერსპექტივები“, რომელშიც ავტორმა საგანგებოდ გაუსვა ხაზი ქართული გამოყენებითი ხელოვნების ძეგლთა როლს აღმოსავლურ-ქრისტიანული და საზოგადოეროპული ხელოვნების შესწავლის საქმეში. ე. ლაფონტენ-დოზონმა წამოაყენა წინადადება ამ ძეგლთა ერთიანი გამოცემის შექმნის შესახებ, რომელიც გაერთიანებს სხვადასხვა შრომებს ძველ საქართველოს ქედური ხელოვნების, მინაწერის, ქსოვილობის თუ სხვა დარგის ნიმუშთა შესახებ.

სექციაზე ჩატარებული შვიდი სხდომის განმავლობაში მსჯელობის საგნად იქცა არამხოლოდ ცალკეული ძეგლები, არამედ პრობლემათა რიგი, რომელნიც ეხებოდა შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკებისა და გამოყენებითი ხელოვნების ნიმუშთა კავშირის ქრისტიანული აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხატვრულ ტრადიციებთან; წარმოდგენილი იყო ზოგადი ხასიათის გამოკვლევებიც. მაგალითად, წმინდის კანკელის, ბიჭვინთის მინის კურქის, ანჩის ხატის, ზარზმის ფერისცვალების ხატის, ანჩის 1312 წლის ოლარის, აგრეთვე არაერთი სხვა ძეგლის იკონოგრაფიული თუ მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებებისადმი მიძღვნილ მოხსენებათა გვერდით სექციაზე განხილული იქნა აღრეკრისტიანული ხანის ქართული პლასტიკის ზოგი იკონოგრაფიული სქემა (კ. მაჩაბელი), ქანდაკების დიდი და მცირე ფორმების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი ბიზანტიასა და საქართველოში (ა. მან-

კი), სამი ჯერის კომპოზიცია შუა საუკუნეების ქართული ტაძრების დეკორში (ლ. რჩეული-შვილი), შუა საუკუნეების საქართველოსა და დასავლეთ ევროპის მიწანქართა ურთიერთმიმართების ზოგიერთი ასპექტი (ლ. ზუსკივაძე), სახარების ყდების დეკორაციული მორთულობის თავისებურებანი საქართველოში (რ. ყენია), ურთიერთობა ირლანდიურ ქვეყნებსა და ავკასიის რეგიონის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლთა შორის (პ. ჩიჩარდსონი).

სექციაზე საზოგადოების ყურადღება მიიპყრო უცხოელ მეცლევართა იმ გამოხვედრამაც, რომლებიც ჩვენი ქვეყნის ფარგლებს გარეთ დაცულ ქართულ ძეგლებს ეხებოდა. ასეთი რიგისა იყო ე. ზაიბტის (ავსტრია) მოხსენება „სიბოლოვანადილი შენიშვნები“, რომელშიც ავტორმა დამსწრეთ გააცნო XI საუკუნის რელიეფური საბეჭდავი ქართული ასომთავრული წარწერითურთ. ამ ტექსტში დასახელებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში და წყაროებში დღეისათვის უცნობი პირი — გიორგი პატრიკოს-სტრატეგი. უცნობი ქართული მიწანქარები წარმოადგინა მ. ლაზოვიჩმა (შვეიცარია) თავის ნაშრომში „ახალი მონაცემები ქართული მიწანქარების შესწავლისათვის“, ხოლო მ. თეოქარისის (საბერძნეთი) მოხსენებამ, „ქართული მხატვრული ნაქარგობის ნიმუშები ბერძნულ მონასტრებში (პატროსი, სინა) სარჩიეო მასალების მონაცემების მიხედვით“, სრულიად ახალი ფაქტობრივი მასალა შესძინა გამოყენებითი ხელოვნების ამ ერთობ საყურადღებო დარგის მეცლევართ. ქართიელ ხელოვნებათმცოდნეობისათვის საგულისხმო უცნობი ძეგლების შესახებ საუბარი იყო ა. ივანოვის (ლენინგრადი) და ე. კორხმზიანის (ერევანი) მოხსენებებშიც, რომელთაგან პირველი ქართულ წარწერებთან ბრინჯაოს მხატვრულ ნაეთობათა ერთ ჯგუფს ეხებოდა, მეორე კი ქართული ხელნაწერის ფრაგმენტთა შემცველ სომხურ სახარებას, რომლის ქედური ყდაც თბილისში იქნა შესრულებული 1752 წელს.

სექციის მსმენელები ამას გარდა გაეცნენ მდლარ და საყურადღებო მასალის მისტრის მონუმენტური ქანდაკების შესახებ (ა. ლუეიკოხი, საბერძნეთი); გერმანელ მეცლევრის ი. ფლემინგის მოხსენებაში ხახულის ტრიბტიქონთან დაკავშირებით საუბარი იყო დავით აღმაშენებლის პოლიტიკაზე ხელოვნების დარგში.

სიმპოზიუმზე წარმოდგენილ ნაშრომთა ამგვარი ჩამოთვლა კი მკაფიოდ ცხადყოფს, თუ საკითხთა და პრობლემებისათა რა ფართო წრეს მოიცავდა თითოეული სექციის, ყოველი სხდომის მუშაობა; ცალკეულ მოხსენებათა შემდგმ გამართული ცხოველი მსჯელობა, ზოგჯერ ცხა-

რე კამათი კი იმის მიმინშნებელია, რომ ამ განხილულ საკითხები ერთნაირად საყურადღებო და მნიშვნელოვანი იყო სიმპოზიუმის ყველა მონაწილესათვის.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის ძალზე დიდი ინტერესი ახალი და საბჭოთა ქართული ხელოვნებაში, რომელიც IV სიმპოზიუმის მუშაობისას გამოვლინდა. ამას სექციაზე დამსწრეთა მრავალრიცხოვნების გარდა ის გარემოებაც მოწმობს, რომ ამ წარმოდგენილი 34 მოხსენებიდან 17 (ე. ი. ნახევარი) მოკავშირე რესპუბლიკებიდან და უცხოეთიდან ჩამოსულ სტუმრებს ეკუთვნოდათ.

ამ სექციაზე წარმოდგენილი მოხსენებები თემატიური მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა. დიდი ყურადღება დაეთმო საქართველოს ხელოვნების ურთიერთკავშირს მეზობელი ქვეყნების კულტურასთან. განხილული იყო ახალი და საბჭოთა ქართული ხელოვნების სხვადასხვა დარგის ჩამოყალიბებისა და განვითარების მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური მონაცემები, ცალკეულ ოსტატთა შემოქმედება, მათი თავისებურებანი და ადგილი ეროვნული ხელოვნებაში, გამოყენებითი ხელოვნების განვითარებაში. ასე მაგალითად, ქართული და რუსული მხატვრული კულტურების ურთიერთობა XIX ს-დან მოკიდებული ვიდრე ჩვენ დრომდე ნაჩვენები იყო ბ. ვეიშარნის მოხსენებაში — „საქმე სამხატვრო აკადემია და საქართველო“, ქართული და სომხური ფერწერის ნიმუშების ურთიერთან შედარებით მათი ეროვნული თავისებურებების კონსტატაციას მიეძღვნა მ. აიგუნიანის გამოსვლა. ახალი ქართული ფერწერის ჩამოყალიბების საკითხებს ეხებოდა ი. ძეცოვას და ი. გუნცაძის მოხსენებები; „საქართველოს ხელოსნური და სამრეწველო გამოყენებითი ხელოვნება XIX ს-ის დასასრულსა და XX ს-ის პირველ ნახევარში“ — ასეთი იყო ე. ციციშვილის მოხსენების თემა. მხატვრობის თბილისის სკოლის წარმომადგენლის — პაკოზ ივანთანინის პორტრეტთა კონცეპცია განიხილა ნ. სტეფანიანმა, ხოლო XX ს-ის დასაწყისში საქართველოში სომეხ გრაფიკოსთა მოღვაწეობას შეეხო თავის გამოსვლაში ე. არუთუნიანი.

განსაკუთრებით მრავალმხრივ იყო გაშუქებული ქართული საბჭოთა გრაფიკა. გერმანელმა მეცლევარმა ბ. შოლცმა ამ საუკუნის 10—20-იანი წლების ქართულ მხატვრთა გრაფიკული ნამუშევრები განიხილა ამავე პერიოდის რუსულ და დასავლეთევროპულ მოდერნისტულ გრაფიკასთან მიმართებით. ავტორის მიერ სიმპოზიუმზე წარმოდგენილ ამ საყურადღებო და ფართოდ ილუსტრირებულ მოხსენებაში ეროვნულ თავისებურებებთან ერთად ნაჩვენები იყო

შემოქმედებითი ამოცანების ერთიანობაც. ქართული გრაფიკის განვითარების სხვადასხვა საკითხებს ეხებოდა მ. მ. მამარიაშვილის, მ. გაჩეჩილაძის, ნ. ზაალაშვილის, მ. კარბელაშვილის, ა. კლდიაშვილის, ედ. ანთიძის მოხსენებები.

სექციის მუშაობაში კვლევა, თბილისში გამართული წინა, II სიმპოზიუმის მსგავსად დიდი ადგილი დაეთმო ნიკო ფიროსმანიშვილის შემოქმედებას. დ. სარაბიანოვის მოხსენებაში ხაზი გაესვა მხატვრის ნამუშევართა როლის ნეო-პრიმიტივისტების შემოქმედებით ძიებებში, მეორე მომხსენებელი — ალ. კამენსკი კი მიზნად ისახავდა ნიკო ფიროსმანისა და მარკ შაგალის ზოგიერთ ნამუშევრების შედარების საფუძველზე ამ შემოქმედთა მსოფლშეგრძნების კონცეპციის საერთო მომენტების წარმოჩენას. ფიროსმანიშვილის შემოქმედების სრულიად ყურანეტულ საკითხს — მისი სურათების სივრცის აგების თავისებურებებს შეეხო ე. კუზნეცოვი. დასასრულ, ამავე სექციის სხდომაზე მოსმენილი იქნა მ. თურმანიძის ინფორმაცია იმის თაობაზე, რომ ევროსიბერში მკვლელთა კედლის მხატვრობა შესაძლოა ნიკო ფიროსმანის მიერაა შესრულებული.

რამდენიმე მოხსენება ქართველ ფერმწერთა სხვადასხვა თაობის მნიშვნელოვან წარმომადგენელთა შემოქმედებასაც მიეძღვნა. მათგან უნდა დავასახელოთ ცნობილი იტალიელი მკვლევრის ლუიჯი მაგარიტოს გამოცემა, რომელშიც ყურადღება გამახვილებული იყო ლადო გუდიაშვილის სურათთა ერთ ჯგუფზე. ავტორის აზრით, ისინი შემოქმედმა ყაჯართა დროის მხატვრობის ზეგავლენით შეიძლება.

ამას გარდა სექციაზე წარმოდგენილი იყო მოხსენებები ქართული საბჭოთა ქანდაკების განვითარებისა და ეროვნული თავისებურებების თაობაზე (ნ. ვორონოვი), სახვითი ხელოვნებისა და ხელოვნობრივების სინთეზის პრობლემებზე (ვ. ტოლსტოი), ქართული მონუმენტურ-დეკორაციული კერამიკის განვითარების შესახებ (ნ. კიქნაძე); რამდენიმე საინტერესო მოხსენება მიეძღვნა ქართული საბჭოთა ხელოვნობრივების განვითარების გზებთან. ამ თემას სექციაზე ნ. ასათიანის, ა. ბაბურჯიის, ე. გომელაურის და ს. კიწურაშვილის ნაშრომები ეხებოდა. თანამედროვე ხალხური ხელოვნობრივების საყურადღებო ნიმუშები წარმოადგინა ს. ლეჟავამ მოხსენებაში — „ხის საცხოვრებელი სახლების დეკორაციული გაფორმება საქართველოში“.

ქართული კულტურის ძეგლთა დაცვისა და რესტავრაციის საკითხებისადმი ბოლო წლების განმავლობაში ჩვენში არნახულად გაზრდილი ინტერესისა და შეუწელებელი ყურადღების თვალსაჩინო გამოხატულებას წარმოადგენდა

სიმპოზიუმის VI სექციის მუშაობა, რომელიც საგანგებოდ ძველ ქართულ ძეგლთა დაცვის პრობლემებს მიეძღვნა.

შემთხვევითი როდია, რომ სექციის მოხსენების ერთი ნაწილი ძველი თბილისის უბნების დაცვისა და რეკონსტრუქციის საკითხებს დაეთმო (კერძოდ გიორგი ბათიაშვილის „ქალაქ თბილისის ისტორიული ნაწილის რეკონსტრუქცია-რეგენერაციის საკითხისათვის“, გიორგი ბერიძის „ისტორიული ცენტრის პრობლემა თბილისის რეკონსტრუქციის 1934 წლის პროექტში“, თამაზ გერსამიას „თბილისის ძველი უბნების რეგენერაციის საკითხისათვის“) — ჩვენი დღეაღმალაქის განუყოფელი, თავისთავადი სახის შენარჩუნების პრობლემა, დღეს, თბილისის ძველი რაიონების რესტავრაციის მზარდი ტემპების პრობლემაში განსაკუთრებით მწვავედ დგას. ეს საგანგებოდ აღინიშნა კიდევ სექციაზე გამოსულ მკვლევართა მოხსენებებში, მათ ირგვლივ გამართული კამათის, მსჯელობის დროს.

სექციაზე საგანგებოდ სხდომა დაეთმო ძველი მონუმენტური ფერწერის ძეგლთა რესტავრაციის საკითხებს — ფაქტი თავისთავად ერთობ საგულსხმა და იმ გარემოებაზე მიმანიშნებელი, რომ ბოლო წლების განმავლობაში ამ მხრივ საქართველოში ინტენსიური მუშაობა მიმდინარეობს. მოხსენებათა ერთი ნაწილი კედლის მხატვრობის ძეგლთა დამატებითი ტექნიკური საშუალებებით კვლევის, აგრეთვე მათს ტექნოლოგიურ თავისებურებებს მიეძღვნა (ი. გილგენდორფი — „თამარ მეფის ფრესკული პორტრეტების კომპლექსური გამოკვლევა“, ი. აიკობაშვილი „ზემო სვანეთის ძეგლთა ადრეული კედლის მხატვრობის შესრულების ტექნიკა და მასალა“), ზოგი მათგანი კი — ცალკეულ ნიმუშთა ან ძეგლთა გარკვეული ჯგუფის მხატვრულ-ტექნოლოგიური ნიშნების კვლევას (ა. ოვჩინიკოვი — „პირი-რეკონსტრუქცია როგორც თავდაპირველი იკონოგრაფიის აღდგენის ცდა“, გ. ქიშვილი და მ. ბუჩუკერი — „ზემო სვანეთის შუა საუკუნეების კედლის მხატვრობის ზოგიერთი თავისებურება“).

დასახელებულთა გარდა მოხსენებათა ერთი რიგი ცალკეული ხელოვნობრივი ძეგლის კონსერვაცია-რესტავრაციის შედეგების გამოქვეყნებას ისახავდა მიზნად.

საგანგებოდ უნდა გამოვყოთ ბერძენი მკვლევრის იანის კიზისის მიერ სექციაზე წაკითხული მოხსენება — „თურქული ოსუპაციის ხანის ხის სახლები საბერძნეთში“. მოხსენებაში წარმოდგენილი მასალა — ფეოდალური ხანის გვიან საუკუნეთა ხით ხუროთბის ბერძნული ნიმუშები უაღრესად საყურადღებოა ანა-

ლოგოტი პერიოდისა და ხასიათის ქართულ ძეგლთა მხატვრული თავისებურებების შესახებ მსჯელობისათვის.

ბოლო წლებში ჩვენი ფართოდ გაიშალა მუშაობა ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა სრული ნუსხის მომზადებისა და გამოცემისათვის. უკვე დასრულდა ძეგლთა აღწერის საქართველოს 22 რაიონში, ფეხსირებული იქნა 4 000-ზე მეტი ნიმუში. ამ მრავალტომიანი კორპუსის შედგენის მეთოდოლოგიური საკითხები სექციაზე სპეციალურად იყო განხილული (წარმოადგინა ს. კინწურაშვილმა).

გაზვიადებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ სიმპოზიუმის ღონისძიებათაგან არანაკლებ მნიშვნელოვანი ქართული ხელოვნების ძეგლთა უშუალო, ადგილზე გაცნობა იყო.

25 მაისს სიმპოზიუმის მონაწილეები ეწვივნენ მცხეთის სიძველეს — ჭვარს, სვეტიცხოვლს, სამთავროს, ხოლო 28 მაისს — სახელგანთქმულ ბოლნისის ტაძარსა და იქვე მდებარე ქვემო ბოლნისის სამეცლესიან ბაზილიკას გაეცნენ. სამი დღის განმავლობაში (29—31 მაისს) მათ საშუალება ჰქონდათ მოელოთ სამცხე-ჯავახეთის ძეგლები.

სიმპოზიუმის პროგრამა ქართული ხელოვნების ძეგლთა შეძლებისდაგვარად მაქსიმალური აროდენობის გაეცნობა ითვალისწინებდა. სამკარისა აღინიშნოს, რომ სამცხე-ჯავახეთისაკენ მიმავალ მონაწილეთ საშუალება ჰქონდათ გზად სწეოდნენ ჩვენი ხუროთმოძღვრებისა და კედლის მხატვრობის უმნიშვნელოვანეს ნიმუშებს — სამთავროს, ატენის სიონს, ყინწვისს, სამწვერისს, წრომს.

სამცხე-ჯავახეთის უძველეს მიწაზე მიღებულია შთაბეჭდილებებმა სტუმართათვის ყოველგვარ მოლოდინს გადააჭარბა. საფარის, ვარძიის, ტიმოთესუნის ბრწყინვალე მონახატულობათა ადგილზე გაცნობამ, საქართველოს ამ ერთ-ერთი საინტერესო, ისტორიულად უნიკალური კუთხის ეკლესია-მონასტერთა — აწყურის, ხერთვისის, თმოგვის, წუნეთის, ვანის ქვაბების ხილვამ მოხიბლა სიმპოზიუმის მონაწილეები, კიდევ უფრო გაუძლიერა მათ ინტერესი ქართული ხელოვნების წარსულისადმი.

საბჭოთა და უცხოელ მეცნიერებს გულისათადი მიღება მოუწყო ბორჯომის, ახალციხისა და ასპინძის რაიონების ხელმძღვანელობამ, ადგილობრივმა მოსახლეობამ, რომლებმაც დიდი სიყვარულითა და მონდომებით ყველაფერი გააკეთეს იმისათვის, რომ ამ დიდი ღონისძიების მონაწილეთ მთელი სისრულით აღეჭვათ არამარტო ამ კუთხის ისტორიული წარსულის სიდიადე, არამედ ქართული ეროვნული ტრადიციებიც.

ლიცეებიც. სტუმრები იმდენად მოხიბლა საფარაში ადგილობრივთა, განსაკუთრებით ბავშვთა გუნდების მიერ შესრულებულმა ხალხურმა ცეკვებმა და სიმღერებმა, რომ მთელი შემდგომი მოგზაურობის მანძილზე ავტობუსებში ხშირად გაისმოდა ხოლმე მაგნიტოფირზე ჩაწერილი „ივენანა“, „საცეკვაო“ და სხვა მუსიკები.

სამცხიდან უკან მობრუნებული მონაწილენი თბილისისაკენ გზად გაეცნენ კლდეში ნაკვეთი ქალაქის — უფლისციხის წინაპრისტიანული და ფეოდალური ხანის ძეგლებსაც.

სიმპოზიუმის მუშაობის დღეებში თბილისში მომზადებული მრავალი საინტერესო გამოფენა გაიხსნა, ასე რომ, მომხსენებელმა, სტუმრებსა თუ მასპინძელთ, ფართო საზოგადოებას საშუალება ჰქონდა გულდასმით გაეცნობოდა ძველი, შუა საუკუნეების, ახალი და საბჭოთა ქართული ხელოვნების მრავალრიცხოვან ნიმუშებს. მაისის თვის ბოლო რიცხვებში მოწყობილი ეს ექსპოზიციები განსაკუთრებით იმით იყო მნიშვნელოვანი და ფასეული, რომ გამოფენილი მასალიდან ბევრი სიმპოზიუმის მონაწილეთა კვლევის უშუალო ობიექტს წარმოადგენდა, და ამდენად, ზემოხსენებული ექსპოზიციები ხელოვნებათმცოდნეთა საერთაშორისო შეკრების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი გახდა.

გამოფენათა შორის პირველყოვლისა თავისი მნიშვნელობით სვანეთის ძეგლთა საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში მოწყობილი ექსპოზიცია გამოირჩეოდა. ზემო სვანეთის ეკლესიებიდან, აგრეთვე მესტიის მუზეუმიდან საგანგებოდ სიმპოზიუმის დღეებისათვის ჩამოტანილი ოქრომჭედლობის, ხატწერის და მინიატურის უნიკალური ნიმუშები გამოფენის გახსნის დღიდანვე ფართო საზოგადოების ყურადღების ცენტრში მოექცა. სპეციალისტთა გარდა ამ გამოფენას თბილისისა და საზოგადო — ჩვენი რესპუბლიკის ათასობით მცხოვრებიც გაეცნო; სიმპოზიუმის დასრულების შემდეგ კიდევ დიდხანს არ წყდება ხალხის ნაკადი მუზეუმის იმ დარბაზთან, სადაც შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნების ეს ქუშმარტი შედევრები იყო გამოფენილი.

ხელოვნების მუზეუმში მეორე, არანაკლებ საყურადღებო და მნიშვნელოვანი გამოფენა მოეწყო, რომელმაც ჩვენი ხელოვნების კიდევ ერთი კუთხე სრულიად ახლებურად წარმოაჩინა — ესაა ქართული ნაქარგობის გამოფენა (იგი ახლაც გრძელდება), ექსპოზიცია, რომელიც არამარტო ძველ ქართულ ოსტატთა ხელოვნების ამ ნატივ და უნიკალურ სფეროს მოჰყვანა ნათელი, არამედ ცხადყო თუ ფართო

საზოგადოებისა და სპეციალისტთათვის ჯერ კიდევ უცნობი რა შედეგებია დაუწყებელი საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მუზეუმებსა და ეკლესია-მონასტრებში, თუ რა ძეგლებს ინახავს ქართული ხელოვნების საგანძურში.

სიმპოზიუმის მონაწილეთათვის უალრესად საინტერესო მოვლენად იქცა ქართული ისტორიული პორტრეტის გამოფენის გახსნა საქართველოს სურათების სახელმწიფო გალერეაში. ამ გამოფენის მნიშვნელობა მით უფრო ცხადი გახდება, თუ გაითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ მისი ხილვით დამთვალიერებელს საშუალება ჰქონდა თვალი გაედევნებინა არამარტო შუა საუკუნეების ქართული ფრესკული პორტრეტის ევოლუციისათვის, არამედ საქართველოში ფერწერულ პირთა შესრულების ისტორიის ყველა ეტაპისათვისაც.

შუა საუკუნეების მხატვრობის სპეციალისტთა ყურადღება ამ გამოფენის გარდა მიიპყრო ექსპოზიციამ, რომელიც მხატვრის სახლში იყო მოწყობილი. იგი კედლის მხატვრობის ძეგლთა კონსერვაციასა და დოკუმენტაციას მიეძღვნა. გამოფენაზე წარმოდგენილმა კედლის მხატვრობის პირთა, რომლებიც ბოლო წლების განმავლობაში სხვადასხვა თაობის ავტორთა მიერ იყო შესრულებული, მრავალრიცხოვანი მნახველის მოწონება დაიმსახურა.

მხატვრის სახლიშვე გახსნილი თანამედროვე ფერწერის გამოფენაზე კი სიმპოზიუმის მონაწილეები გაეცნენ ქართული საბჭოთა სახეით ხელოვნების არაერთ საინტერესო წარმომადგენლის შემოქმედებას.

სიმპოზიუმთან დაკავშირებით სავანგებო, ახალი ექსპოზიცია მომზადდა კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტშიც, სადაც სიმპოზიუმის მონაწილეთ საშუალება ჰქონდათ გასცნობოდნენ ქართული ხელნაწერი წიგნის გაფორმების უმნიშვნელოვანეს ძეგლებს, ემუშავათ ადვილზე და მიეღოთ ამომწურავი ახსნა-განმარტება თითოეული ხელნაწერის თაობაზე.

შეიძლება ითქვას, რომ სიმპოზიუმის ორგანიზატორ ნაწილს შეადგენდა მისი კულტურული პროგრამაც, რომელმაც სტუმრებს საშუალება მისცა ნაწილობრივ მაინც გასცნობოდნენ დღევანდელი საქართველოს მუსიკალური ხელოვნების საუკეთესო ნიმუშებსა და შემსრულებლებს. მაისის თვის ბოლო კვირის განმავლობაში მათ წინაშე წარსდგა საქართველოს სახელმწიფო სიმფონიური ორკესტრი, კამერული ორკესტრი ლიანა ისაკაძის ხელმძღვანელობით, პიანისტო ეთერ ანჯაფარიძე, მომღერალი პაატა ბურჭულაძე; სტუმრები დაესწრნენ ოპერა „სალომეს“. საკონცერტო დარბაზებს გარდა ძველი და თანამედროვე ქართული მუსიკა ხში-

რად ჟღერდა იმ ეკლესია-მონასტრებში, რომლებსაც ექსკურსიითა პერიოდში ეწვევნენ საბჭოთა და უცხოელი ხელოვნებათმცოდნეები.

სიმპოზიუმში 2 ივნისს დაიხურა. თბილისის უნივერსიტეტის საექტო დარბაზში შეკრებილი საზოგადოების წინაშე ამ დღეს გამოსულა ბ. ეიმბარნი (მოსკოვი), ა. ბანკი (ლენინგრადი), გრ. ლოგინი (კიევი), რ. ზარინი (ერევანი), დ. ახუნდოვი (ბაქო), ადრიანო ალბაგო-ნოველო (მილანო), ჰუბერტ ფენზენი (ბერლინი) და სხვანი გულითადი მადლიერების გრძნობით მიმართავენ ყველას, ვინც ასეთი დიდი, წარმომადგენლობითი და ძალზე მნიშვნელოვანი შეკრების მოწყობა ითავა, ხაზს უსვამდნენ სიმპოზიუმის მაღალ მეცნიერულ დონეს და გამოთქამდნენ იმედს, რომ ეს ტრადიციაც კვლავ გაგრძელდება და კიდევ უფრო ფართო ხასიათს მიიღებს.

სიმპოზიუმის დახურვისას ვრცელი სიტყვა წარმოთქვა ვახტანგ ბერიძემ. სიმპოზიუმის შედეგების შეჯამებასთან ერთად მან აღნიშნა ამ შეკრების დიდი მნიშვნელობა ქართული ხელოვნების, საზოგადოდ — ქართული კულტურის შესწავლისათვის, მასთან ერთად კი მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხის მკვლევართა შორის სამეცნიერო კონტაქტების შემდგომი გაფართოების საქმეში. ვ. ბერიძემ გულითადი მადლობა გადაუხადა ყველა იმ დაწესებულებას, რომელმაც მონაწილეობა მიიღო სიმპოზიუმის ორგანიზაციაში, ყველა იმ პირს, რომელიც ამ დიდ ეროვნულ საქმეში იყო ჩაბმული.

ბერკარის უნივერსიტეტის პროფესორმა ნინო ყაუხჩიშვილმა გულწრფელი მადლობა მოახსენა ქართველ მეცნიერებს, ქართველ საზოგადოებას ამ დიდი შეკრების წარმატებით ჩატარებისათვის და გამოთქვა იმედი, რომ შემდეგი, რიგით მეხუთე სიმპოზიუმში კვლავ ტრადიციისამებრ იტალიაში, ამჯერად ტოსკანაში გაიმართება. ქალაქ ლენეს უნივერსიტეტის რექტორმა მარია სტელა კალო-მარიანმა კი სიმპოზიუმის საორგანიზაციო კომიტეტს გადასცა იტალიაში 1980 წელს გამართული სიმპოზიუმის აქტების პირველი ცალი და აღუთქვა დამსწრეთ, რომ კონტაქტები ქართველ და იტალიელ ხელოვნებათმცოდნეთა შორის შემდგომშიც კვლავ გაგრძელდება და განმტკიცდება.

სიმპოზიუმის დასკვნითი სხდომის შესანიშნავი დავგირგვინება იყო ქართული ზალხური სიმღერისა და ცეკვის ოსტატთა დიდი კონცერტი, რომელზეც საქართველოს თითქმის ყველა კუთხის საუკეთესო ტრადიციების მქონე მუსიკალური და ქორეოგრაფიული ხელოვნება იქნა წარმოდგენილი.

სიმპოზიუმმა მუშაობა დაამთავრა. ხელოვნებათმცოდნეთა ამ დიდი ფორუმის დახურე-

დან უკვე რამდენიმე დღის შემდეგ საორგანიზაციო კომიტეტის, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის, საზოგადოდ, ყველა მასპინძლის სახელზე ჩვენი ქვეყნისა და უცხოეთის სრულიად სხვადასხვა კუთხიდან არაერთი წერილი იქნა მიღებული, რომლებშიც სიმპოზიუმის სტუმრები გულითად მადლობას უხდებიან ამ ღონისძიების მომწყობთ, დიდ კმაყოფილებას გამოთქვამენ სიმპოზიუმის შესანიშნავი ორგანიზაციის გამო.

ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმის ჩატარებიდან ჯერ კიდევ არც ისე დიდი დროა გასული, თუმცა ახლავს უკვე შეიძლება ლაპარაკი მისი დიდი მნიშვნელობის შესახებ ეროვნული კულტურისა და ხელოვნების საერთო აღიარების საქმეში. დღეისათვის სრულიად აშკარაა მსოფლიოს

სამცენიერო წრეებში ქართული კულტურისადმი ინტერესის, ამ მხრივ კვლევის გაღრმავების არნახულად მზარდი ტემპები, მრავალი ქვეყნისა და საკვლევი დაწესებულებების მომცველი მისი ფართო გეოგრაფიული არეალი და ყოველივე ეს ქართული სახელოვნებო-მცოდნეო სკოლის სიძლიერესთან ერთად სწორედ ბოლო წლებში ასეთი სახის საერთაშორისო შეხვედრების წყალობით გაღრმავებული სამეცნიერო კონტაქტების უშუალო შედეგია. ამ მხრივ თავისი მასშტაბებითა და, შესაბამისად, მნიშვნელობით IV სიმპოზიუმმა დანარჩენთაგან სრულიად გამორჩეული ადგილი დაიკავა.

სიმპოზიუმის მონაწილეები დროებით დაემშვიდობნენ ერთმანეთს — წინ ახალი შეხვედრებია, ახალი მსჯელობა ქართული ხელოვნების პრობლემებზე.

ზაზა სხირბლაძე

IV საკავშირო კონფერენცია — „წყაროთმცოდნეობისა და სპეციალური ისტორიული დისციპლინების აქტუალური პრობლემები“

1983 წლის 31 ოქტომბერ — 2 ნოემბერს ქ. დნეპროპეტროვსკში ჩატარდა IV საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია „წყაროთმცოდნეობისა და სპეციალური ისტორიული დისციპლინების აქტუალური პრობლემები“.

კონფერენცია, რომლის მუშაობაში მონაწილეობა მიღო დაახლოებით 130 სპეციალისტმა 11 მოკავშირე რესპუბლიკიდან, გახსნა დნეპროპეტროვსკის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორმა უკრაინის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. მოსკოვსკიმ. დამსწრეთ მისალმა უკრაინის კომპარტიის დნეპროპეტროვსკის საოლქო კომიტეტის მდივანი დ. საფრონოვი. კონფერენციის მიზნებსა და ამოცანებზე ისაუბრა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ი. კოვალჩიკმა.

პრევიუს პლენარული სხდომა, რომელიც გაიმართა 31 ოქტომბერს, მთლიანად დაეთმო თეორიულ საკითხებს. კერძოდ, აქ საუბარი იყო წყაროთმცოდნეობის როგორც მეცნიერების დეფინიციის დაზუსტების, მისი სტრუქტურის და სხვა დისციპლინებთან ურთიერთმიმართების, წყაროთა კლასიფიკაციის, წყაროთმცოდნეობის ძირითადი კატეგორიის — სახის ევოლუციის, საბჭოური და უცხოური წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფიის, წყაროთმცოდნეობითი ტერმინოლოგიის დაზუსტების, წყაროებიდან მაქსიმალური ინფორმაციის მიღების მეთოდების და სხვა. კარდინალური პრობლემების შესახებ.

ს. შმიდტის (მოსკოვი) მიერ განსახილველად წარდგენილი მოხსენების „წყაროთმცოდნეობა სხვა სამეცნიერო დისციპლინათა

მიმართებაში და წყაროთა კლასიფიკაციის საკითხები“ ძირითადი მიზანი იყო გამოყენებითი წყაროთმცოდნეობისათვის ახალი, უფრო სრულყოფილი საკლასიფიკაციო სისტემის შემუშავება. ამისათვის მას მოუხდა ყურადღების გამახვილება ისტორიული წყაროს განმარტებაზე, წყაროთმცოდნეობის შინაგან ორგანიზაციასა და მისი ურთიერთმიმართების განსაზღვრაზე სხვა სამეცნიერო დისციპლინებთან.

აღნიშნულმა მოხსენებამ აზრთა ცხოველი გაცელა-გამოცელა გამოიწვია. მ. ვარშაჩიკმა (კიევი) გამოთქვა თავის დაკვირვებანი წყაროთა იმ სახის შესახებ, რომლებშიც საზოგადოებაზე ბუნების ფაქტორების გავლენაა ასახული. მეცნიერის აზრით, ისინი ამჟღავნებენ რიც თავისებურებებს, რომელთა გათვალისწინება აუცილებელია ახალი საკლასიფიკაციო სისტემის შემუშავებისას. ქართული მასალები წარმოუდგინა მსმენელთა გასაჩივრება (თბილისი), რომლებზედაც დაყრდნობით მან აჩვენა, რომ კლასიფიკაციის საფუძვლები ცვალებადობს, ლიტერატურის განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე იცვლება წყაროების სახეთა, ქვესახეთა და ნიარსახეობათა ურთიერთშეფარდება. გამოშვებულმა ყურადღება გამახვილა, აგრეთვე, იმ ფაქტზე, რომ ჭერჯერობით, თეორიულად ყველაზე უფრო დასაბუთებული საკლასიფიკაციო სისტემაჲ კი პრაქტიკულად ძნელად გამოიყენება. ს. შმიდტის მიერ შემოთავაზებულ საკლასიფიკაციო სისტემას შეეხო ნ. პანუხიჩი (მოსკოვი), რომელმაც აღნიშნა ამ სისტემის მნიშვნელობა სამუშეოში პრაქტიკისათვის.

რ. კიკნაძემ (თბილისი) თავის გამოცვლაში ყურადღება გამახვილა წყაროთმცოდნეობის დეფინიციის პრობლემაზე. მან ეს დისციპლინა განსაზღვრა როგორც ისტორიული მეცნიერების კომპლექსური დარგი. ამასთან მეცნიერი შეეხო წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოების კავშირის მისაშაბით კოორდინაციის პრობლემას, როცა ფართო მეცნიერული განზოგადოებისას მხედველობაში იქნება მიღებული სხვადასხვა სახის წყაროების შესწავლისა და სხვადასხვა რეგიონების კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის სფეროში მიღებული შედეგები.

1 IV საკავშირო კონფერენციის მოხსენებები დაბეჭდილია კრებულში „Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции — М., 1983, რომელიც ერთი თვით აღერ დაევაჟანა ყველა მონაწილეს. ამიტომ, დროის მოგების და მუშაობის გაადვილების მიზნით, მოხსენებები კონფერენციაზე აღარ იქითხებოდა და იწყებოდა კამათი უშუალოდ მათი განხილვით.

საბჭოურ წყარომცოდნეობით მეცნიერებაში ფართოდაა გავრცელებული წყაროთა კლასიფიკაცია სახეების მიხედვით. ს. ვორონოვას (მოსკოვი) მოხსენებაში „ისტორიული წერილობითი წყაროების სახეების ევოლუცია“ ხაზგასმული იყო აღნიშნული კატეგორიის განვითარებაში შესწავლის აუცილებლობა მისი არსის სწორად გარკვევისათვის. აღნიშნულ მოხსენებას გამოენამურა თავის გამოსვლაში ლ. მილოვი (მოსკოვი), რომელმაც დაახასიათა სახეთა თვისებების გამოვლენის ინტენსივობა მათი ჩასახვის, განვითარებისა და გაქრობის ეტაპებზე.

პირველ პლენარულ სხდომაზე ისტორიოგრაფიულ საკითხებს ეძღვნებოდა ორი მოხსენება: ნ. კოვალსკის (დნეპროპეტროვსკი) „წერილობითი წყაროების კლასიფიკაციის პრობლემები თანამედროვე საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში“ და ო. მედუშევსკიას (მოსკოვი) „წყარომცოდნეობის თეორიულ-მეთოდოლოგიური პრობლემები თანამედროვე უცხოურ ისტორიოგრაფიაში“. ლ. პუშკაროვმა (მოსკოვი) დადებითად შეაფასა საბჭოთა სპეციალისტების დანიტრირება ისტორიოგრაფიული პრობლემებით და წამოაყენა წინადადება წყარომცოდნეთა მომავალი საკავშირო კონფერენციის თემად ქვეყნოიყო სწორედ წყარომცოდნეობის ისტორიოგრაფიის საკითხები. ნ. სელენსკაია (მოსკოვი) თავის გამოსვლაში შეეხო თანამედროვე ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის თეორიისა და მეთოდოლოგიის პრობლემებს.

კონფერენციაზე დიდი ადგილი დაიკავა წყაროებში დაცული ინფორმაციის მიღების პრობლემა. მას ეხებოდა ბ. ლიტვაკის (მოსკოვი) მოხსენება „ისტორიულ გამოკვლევებში წყაროთა ინფორმაციის საქმარისობის განსაზღვრის კრიტერიუმების შესახებ“ და ბ. ილიჩაროვის (მოსკოვი) გამოსვლა.

წყარომცოდნეობითი ტერმინოლოგიის დაზუსტების აუცილებლობაზე გარკვეულ პასუხს წარმოადგენდა კრანსოდარელი სპეციალისტების ს. მინცის, ვ. რატუშნიაკის და ვ. შინტნევის ერთობლივი მოხსენება „წყარომცოდნეობითი ლექსიკონის შედგენისათვის“. ტერმინოლოგიასთან დაკავშირებულ პრობლემებს შეეხნენ ი. ბელენკი (მოსკოვი) და ს. სელენსკაია (მოსკოვი) თავიანთ გამოსვლებში.

პირველ პლენარულ სხდომაზე წარდგენილი მოხსენებების განხილვაში მონაწილეობა მიიღეს, აგრეთვე, ა. სანდუკიშმა (კიევი), უ. რსკო (ოდესა), ნ. მირონიცმა (კიევი), ჰ. კიკუნიშვილმა (გროზნი), ვ. აფიანიშვილმა (მოსკოვი).

ფეოდალიზმის პერიოდის სექციაზე გარკვეული ადგილი დაეთმო ძველი ტექსტების ტექსტოლოგიურ შესწავლას. ამ პრობლემას მიეძღვნა აქ წარმოდგენილი ორი მოხსენება: ვ. კუჩიკის (მოსკოვი) „ტექსტების შედარების კრიტერიუმები (ფეოდალური ეპოქის ნარატიული წყაროების მაგალითზე)“, რ. სკრინიკოვას (ლენინგრადი) „XVI ს. ჩვენამდე მოღწეული არქივების ტექსტოლოგიური რეკონსტრუქციის ცდა“ და ს. აილაროვის (ბაქო) გამოსვლა.

დიდი ინტერესი გამოიწვია ა. გურევიჩის (მოსკოვი) მოხსენებამ „შუა საუკუნეების დასავლეთევროპული კულტურის წყაროების შესწავლის ახალი გზები“. ამ მოხსენების ცალკეული დებულებების განვითარების, დაზუსტების, შემაგერების ცდები იყო მოცემული ი. კარაცუბას (მოსკოვი), ტ. კრუგლოვას (მოსკოვი), მ. ფრეიდენბერგის (კალინინგრადი) და სხვ. გამოსვლებში.

ფეოდალური ხანის რუსეთის ისტორიისათვის ახალი წყაროების გამოვლენის მეთოდოლოგიის აქტუალურ პრობლემას ეხებოდა ვ. კორეცკის (მოსკოვი) მოხსენება „XVI—XVII სს. საქმეთწარმოების უნიკალური დოკუმენტების გამოვლენის მეთოდოლოგია“, რომელიც საკუთარი მასალებით კარგად შეავსეს ი. დაშკევიჩმა (ლუვოვი), ი. ფილიპოვმა (მოსკოვი), ბ. მიჩიკოვამ (მოსკოვი) და სხვ.

კამათში მონაწილეონი ეხებოდნენ არა მარტო აღნიშნულ სექციაზე დასმულ პრობლემას, არამედ იმ საკითხებსაც, რომლებიც განიხილა პირველმა პლენარულმა სხდომამ. ასე მაგალითად, წყარომცოდნეობითი ლექსიკონის პრობლემებს დაუბრუნდა ე. ჩისტიაკოვა (მოსკოვი), ხოლო ს. შმეიდტის მოხსენებაში წამოჭრილი საკითხი დარგობრივი წყარომცოდნეობის შესახებ განვითარა გ. ანაჩაძემ (თბილისი). კერძოდ, მან მიუთითა ქართული წყაროების რივ თავისებურებებზე სამხედრო ისტორიის შესასწავლად.

კაპიტალიზმის პერიოდის სექციაზე განხილული იქნა ნ. მინცკოს (ნოვოსიბირსკი), ლ. შეპელიოვის (ლენინგრადი), ი. პოროხის (სარატოვი), ა. ჩერნეკოს (დნეპროპეტროვსკი), ე. პოპოვის (მოსკოვი) მოხსენებები: „XVIII ს. I ნახევარი — XIX ს. ციმბირის საგლეხო თემების დოკუმენტაცია“, „XIX—XX სს. რუსეთის უმაღლესი სახელმწიფო ორგანოების საქმეთწარმოების თავისებურებანი“, „მესამე განყოფილების ანგარიშები როგორც ისტორიული წყარო“, „ვ. ი. ლენინის და ბოლშევიკთა საზღვარგარეთული

ორგანიზაციების საქმიანობა ბიბლიოთეკისა და ბოლშევიკური პარტიის არქივის შექმნისათვის“, „უახლესი ისტორიის წყაროების ანალიზის სპეციფიკური პრობლემები“.

ცხოველი ინტერესი გამოიწვია აღნიშნულ სექციაზე ნ. ეი დ ე ლ მ ა ნ ის (მოსკოვი) გამოსვლამ მხატვრული ნაწარმოების როგორც ისტორიული წყაროს შესახებ. დასმულ პრობლემებს ეხმაურებოდა „მრავალ მაგიდასთან“ თემის ჟურნალის წყარო მწერლისა და ისტორიკოსის შემოქმედებაში“ ვანხილა, რომელშიც მონაწილეობა მიიღეს ა. ტ ა რ ტ ა კ ო ვ ს კ ი მ, ვ. კ ო რ ე ე კ ი მ, ს. შ მ ი დ ტ მ ა, ნ. ე ი დ ე ლ მ ა ნ ა მ ა, ი. ბ ე ლ ე ნ კ ი მ, ვ. კ ო ბ ო რ ნ მ ა, ვ. კ უ ჩ კ ი ნ მ ა, ს. მ ი რ ო ნ ე ნ კ ო მ.

სოციალიზმის პერიოდის სექციის მუშაობაში დიდი ადგილი დაიკავა წყაროთა ცალკეულის სახეების შესწავლის მეთოდის სრულყოფის პრობლემებმა. მათი სხვადასხვა კუთხით გაშუქების ცდას წარმოადგენდა ფაქტობრივად აქ განსახილველად წარმოდგენილი ვ. დ რ ო ბ ი ე ე ვ ის, ე. პ ი ვ ო ვ ა რ ის, ა. ს ო კ ო ლ ო ვ ის (სამივე მოსკოვი), ე. მ ი ნ ი ნ ბ ა ე ვ ის (უფა), კ. ზ ა ბ ო ლ ო ტ ს კ ა ი ა ს (კემეროვო), ვ. ბ ო რ შ ჩ ე ვ ს კ ი ს (დნეპროპეტროვსკი) მოხსენებები. „საბჭოთა საზოგადოების კლასებისა და ფენების ურთიერთმომართებათა ამსახველი მასობრივი წყაროების ანალიზის და მუშავება“, „კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს დოკუმენტების ანალიზის მეთოდები სსრკ მუშათა კლასის სოციალური განვითარების პრობლემების შესასწავლად“, „საბჭოთა მრეწველობის ისტორიის წყაროების კორპუსის შედგენილობა“, „დაგეგმვის დოკუმენტები, როგორც წერილობითი წყაროების დამოუკიდებელი კომპლექსი და მისი თავისებურებანი“.

მეთოდის, აგრეთვე, ახალი სახის წყაროების მნიშვნელობის შესახებ იყო საუბარი ვ. ბ ა რ ა ნ ის (მოსკოვი), ვ. ს ო ბ კ ო ს (დონბასი), გ. ზ ლ ო კ ა ზ ო ვ ის (მოსკოვი), ლ. რ ე პ ი ლ ა ს (კიშინიოვი) და სხვ. გამოსვლებში.

თავისებური იყო სპეციალური ისტორიული დისციპლინების სექციის წინაშე დასმული ამოცანებიც. აქ ყურადღების ცენტრში იყო ცალკეული დისციპლინების საგნის განსაზღვრის, მათი ურთიერთმომართების საკითხები. საგანგებო მსჯელობის საგნად იქცა ამ დისციპლინების ჩამოყალიბება-განვითარების ისტორია. კერძოდ, აქ განხილულ იქნა გ. ე ი ლ ი ნ ბ ა ზ ო ვ ის (ლენინგრადი), ე. კ ა მ ე ნ ე ე ვ ა ს (მოსკოვი), ვ. კ ო ბ რ ი ნ ის (მოსკოვი), მ. ბ ი

ჩ კ ო ვ ა ს (მოსკოვი), ა. ფ ო მ ი ნ ის (მოსკოვი) მოხსენებები: „ძველი და ახალი დამხმარე ისტორიული დისციპლინების ურთიერთმომართების ზოგადი პრობლემა“, „მეტროლოგიისა და ქრონოლოგიის თანამედროვე პრობლემები“, „ისტორიული სოციალიზმის ტიპი როგორც სპეციალური ისტორიული დისციპლინა“, „XV—XVIII სს. რუსული გენეალოგიური წყაროების სახეები და მათი შესწავლის მეთოდიკა“, „XI ს. კუფიტური მონეტების განცხადება ტომოგრაფია როგორც ისტორიული წყარო“.

რაოდენობრივი მეთოდების სექციაში, რომელიც პირველად იყო შექმნილი წყაროთმცოდნეობით კონფერენციაზე, განხილული იქნა შემდეგი მოხსენებები: ლ. ბ ო რ ო ჯ ი ნ ის, ი. კ ო ვ ა ლ ჩ ე ნ კ ო ს, ა. ს ო კ ო ლ ო ვ ის (სამივე მოსკოვი) „მასობრივი ისტორიული წყაროები და მანქანით საკითხავი მონაცემების არქივების შექმნის პრობლემა“, ი. გ ა რ ს კ ო ვ ა ს, ლ. მ ი ლ ო ვ ის (ორივე მოსკოვი) „XVII ს. რუსეთის აგარული ისტორიის წყაროებისადმი სისტემური მიდგომის საკითხისათვის“, ე. ხ ვ ო რ ჯ ა ნ ს (მოსკოვი) „შუა საუკუნეობრივი წყაროები სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის და მათი რაოდენობრივი ანალიზის შესაძლებლობანი“, ბ. მ ი რ ო ვ ი ს (ლენინგრადი) „წყაროებიდან ფარული ინფორმაციის მიღება რევერსული წინასწარმეტყველების მეთოდით“, პ ა ლ ის (ტარტუ) „ურთიერთშემოწმების“ სისტემა ესტონეთის ისტორიული დემოგრაფიის წყაროების დამუშავებისას“.

კამათში მონაწილეობა მიიღეს ტ. მ ო ი ს ე ე ნ კ ო მ (მოსკოვი), ე. ხ ა ლ ი მ ო ვ ა მ (ომსკი), ი. რ ა ფ ა ზ ა დ ე მ (ბაქო) და სხვ. ინტერესი გამოიწვია ი. ო რ ლ ო ვ ის და ი. ნ ა დ ა რ ე ი შ ე ი ლ ის (ორივე თბილისი) ინფორმაციამ, სადაც გამოთქმული იყო მოსახრება ტექსტების ქრონოლოგიის დადგენის შესახებ მათი ლექსიკის შეფასებითი სიმდიდრის განსაზღვრის საშუალებით. კერძოდ, ნაჩვენები იყო, რომ ტექსტების სტანდარტულ მონაკვეთებზე ამა თუ იმ ეპოქის ძეგლისათვის სიტყვების რაოდენობა ცვალებადობს და მონდგენა ეპოქებისათვის შესამჩნევია ამ რაოდენობის ზრდის ტენდენცია.

მეორე პუნქტულ სხდომაზე, რომელიც შედგა 2 ნოემბერს, მოსმენილი იქნა ი. ა მ ი ა ნ ტ ო ვ ის (მოსკოვი) მოხსენება „ქვეყნის არქივებში ე. ი. ლენინის დოკუმენტების გამოვლენის სამეცნიერო-მეთოდური პრობლემები თანამედროვე ეტაპზე“ და შეჯამდა სექციების მუშაობის შედეგები.

კონფერენციის დადგენილებაში ხაზი გაესვა წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოების კოორდინაციის აუცილებლობას, სსრკ ისტორიის, სკკპ ისტორიის, მსოფლიო ისტორიის წყაროთმცოდნეობის სპეციალისტებისა და საბუნებისმეტყველო დარგების მეცნიერების მათთან თანამშრომლობის დადებით შედეგებს. დაისვა მომავალ კონფერენციაზე უმაღლეს სასწავლებლებში წყაროთმცოდნეობის სწავლების მეთოდის

დიდის პრობლემების განხილვის საკითხი.

ქ. ღნებროპეტროვსკში ჩატარებულმა IV საკავშირო კონფერენციამ კარგად ასახა თანამედროვე ეტაპზე საბჭოური წყაროთმცოდნეობის განვითარების მაღალი დონე. ამავე დროს, უეპველია, იგი მნიშვნელოვან მოვლენად იქცევა ამ დარგის შემდგომი განვითარების ისტორიაში.

მარინა ჩხარტიშვილი
 ანატოლი გოლმარუხი

ივანე ბაბალაშვილი

დიდი სამამულო ომის ისტორიის მკვლევართა რიგებს გამოაყლდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი, თადარიგის გენერალ-მაიორი, დიდი სამამულო ომის აქტიური მონაწილე, სკკპ წევრი 1932 წლიდან ივანე პავლეს ძე ბაბალაშვილი.

დიდი სამამულო ომის ისტორიის პრობლემისადმი მიძღვნილი ი. ბაბალაშვილის ნაშრომების მაღალ მეცნიერულ დონეს სამხედრო განათლებისა და ფართო ერუდიციისთან ერთად დიდ სამამულო ომში მაღალ საპასუხისმგებლო თანამდებობაზე სამსახურიც განაპირობებდა.

ი. ბაბალაშვილი დაიბადა 1906 წლის 1 ნოემბერს თბილისში, მუშის ოჯახში. ქიმიური ტექნიკუმის დამთავრების შემდეგ ის მოხალისედ შევიდა ქართულ გაერთიანებულ სამხედრო სკოლაში. 1925 წლიდან მთელი თავისი ცხოვრება მან საბჭოთა არმიის რიგებში სამსახურს დაუკავშირა და სხელოვანი საბრძოლო გზა განვლო უმცროსი მეთაურადან გენერალ-მაიორამდე.

1938—1941 წლებში ი. ბაბალაშვილი მ. ფრუნზეს სახ. სამხედრო აკადემიაში სწავ-

ლობდა. დიდი სამამულო ომის წლებში იგი ჯერ 47-ე არმიის არტილერიის უფროსად მსახურობდა, შემდეგ სხვადასხვა დროს მეთაურობდა 414-ე და 392-ე ქართულ მსროლელ დივიზიებს, აქტიურად მონაწილეობდა გერმანელ-ფაშისტ დამპყრობლებისაგან ჩრდილოეთ კავკასიისა და ყირიმის განთავისუფლებაში.

დიდი სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ ი. ბაბალაშვილმა წარჩინებით დაამთავრა კ. ვოროშილოვის სახ. გენერალური შტაბის სამხედრო აკადემია და მეთაურობდა შენაერეთებს.

1954—1958 წლებში ი. ბაბალაშვილი თავდაპირველად მ. ფრუნზეს სახ. სამხედრო აკადემიის უფროს მასწავლებლად, შემდეგ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამხედრო კათედრის გამგედ მუშაობს. 1958 წელს ის ამიერკავკასიის წითელდროშოვანი სამხედრო ოქტის შტაბის უფროსის პირველ მოადგილედ დაინიშნა.

1965 წელს ი. ბაბალაშვილი თადარიგში გავიდა და ენერგიულად ჩაება ახალგაზრდობის სამხედრო-პატრიოტულ და ინტერნაციონალურ აღზრდაში. ამსთან ერთდ ის გატაცებით მუშაობს დიდი სამამულო ომის ისტორიის საკითხებზე. 1969 წელს მან დაიცვა დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეც-

ნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. 1972 წლიდან სიცოცხლის ბოლომდე ი. ბაბალაშვილი ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში მუშაობდა, სადაც გამოვლინდა მისი მაღალი ერუდიცია და ფართო განათლება. ი. ბაბალაშვილი 30-მდე სამეცნიერო შრომის ავტორია, რომელთაგან აღსანიშნავია 5 მონოგრაფია. ეს მეცნიერული გამოკვლევები ძირითადად დიდი სამამულო ომის პერიოდის საქართველოს ისტორიის აქტუალურ საკითხებს მოიცავენ, რომლებმაც სამეცნიერო წრეებში მოწონება დაიმსახურეს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ი. ბაბალაშვილმა სადოქტორო დისერტაციაც დაიცვა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი ვეღარ მოესწრო ძიებული უმაღლესი სამეცნიერო ხარისხის მინიჭებას.

ი. ბაბალაშვილი გამოირჩეოდა პარტიული

პრინციპულობით, ღრმა პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა იგი ყველა დავალებას, ასევე უარესად მომთხოვნი იყო იგი ხელქვეითებისადმი. ის დამსახურებული ავტორიტეტითა და პატივისცემით სარგებლობდა ყველგან, სადაც მას იცნობდნენ.

კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა მთავრობამ ღირსეულად დააფასეს ი. ბაბალაშვილის დამსახურება საშობლოს წინაშე. ის დაჯილდოებული იყო ლენინის ორდენით, ორი წითელი დროშისა და ორი წითელი ვარსკვლავის ორდენებით და მრავალი მედლით.

მგზნებარე კომუნისტის, მამაცი მეთაურის, დაუღალავი მშრომელისა და მეცნიერის, სოციალისტური სამშობლოს ჭეშმარიტი პატრიოტის — ივანე ბაბალაშვილის ნათელი ხსოვნა დაუვიწყარი იქნება მათთვის ვინც მას იცნობდა.

ელვირ კუპატაძე

66/60

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

ინდექსი 76197

